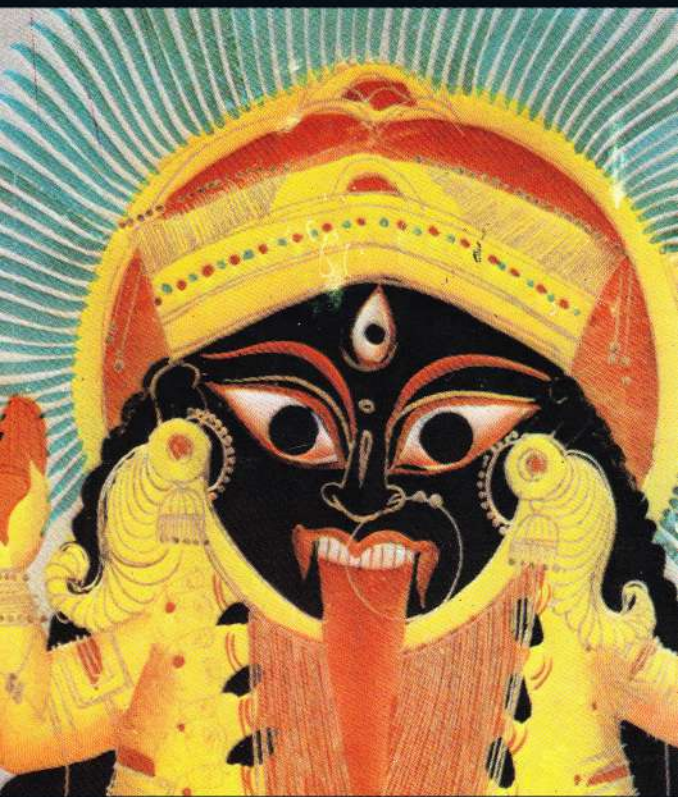


Fernand Braudel

# gramatica civilizațiilor



Editura Meridiane

**FERNAND BRAUDEL**  
*Grammaire des civilisations*  
© Les Editions Arthaud, Paris, 1987.

Toate drepturile  
asupra prezentei ediții  
în limba română  
sint rezervate Editurii Meridiane.

**CARTE FINANȚATĂ DE GUVERNUL ROMÂNIEI  
PRIN MINISTERUL CULTURII**

Fernand Braudel

# gramatica civilizațiilor

*Volumul I*

În românește de  
DINU MOARCĂȘ

EDITURA MERIDIANE  
BUCUREȘTI, 1994

Pe copertă:  
*Zeîa Kali,*  
miniatură indiană.

ISBN 973-33-0198-1  
ISBN 973-33-0197-3



# BRAUDEL NE ÎNVAȚĂ ISTORIA

de *Maurice Aymard*

Această carte este un manual — sau mai degrabă partea principală a unui manual — publicat pentru prima oară în 1963. Un manual conceput și scris pentru a fi folosit în clasele terminale ale liceelor noastre și pe care trebuie să-l citim astăzi ca atare, fără idei preconcepute sau rezerve. Căci acesta nu este un text de circumstanță, unde îl vom regăsi pe F. Braudel, bineînțeles, în spatele manualului. Este, în cel mai adevărat sens, un manual de F. Braudel, redactat într-un context deosebit și abordat de el cu un fel de provocare. Cu alte cuvinte, un text scris nu pentru egali săi, nici măcar pentru marele public care la acea dată nu îl cunoștea încă și de care el, în ce-l privește, nu se sinchisea deloc, ci pentru un auditoriu bine definit, băieți și fete între 16 și 18 ani — „adulți“, scria el, în 1983, într-unul din articolele sale din *Corriere della Sera* reprodus aici —, pe care vroia să-i sensibilizeze, precum și, inutil să mai adăugăm, pentru profesorii lor. Un text menit să arate — și să demonstreze — că istoria cea mai exigentă, cea mai nouă și, de asemenea, cea mai neobișnuită dintre alte științe ale omului, poate fi predată și cum să fie predată. Un principiu fundamental: să-i intereseze pe cei și pe cele cărora le era destinată și trebuia să le permită să o înfrunte, făcându-i să înțeleagă lumea în care urmau să trăiască. Nu este de fapt istorie — după părerea sa — aceea care nu răspunde prin întrebări și reveniri la trecut, curiozităților, incertitudinilor și problemelor prezentului.

Vom înțelege mai bine, recitindu-l astăzi, de ce, solicitat timp de zece ani de editorul său „să adapteze” textul pentru un alt public, el a amînat acest lucru pentru mai tîrziu, fără a spune vreodată limpede nu. Fiecare carte are logica ei, care nu admite retușuri de detaliu, ci cere să se reînceapă întotdeauna de la zero. El nu a încetat să repete tuturor celor care l-au abordat: pentru a scrie bine, și istoria trebuie să fie scrisă bine de către istorici „maestri ai limbii lor”, textul nu trebuie niciodată îndreptat, ci întotdeauna rescris, neîncetat, reluînd de la A la Z, pînă la găsirea expresiei celei mai exacte și, în același timp, mai simple a gîndirii sale, pînă cînd textul „apare în chip firesc, fără efort”.

Este mai bine deci ca această carte să fie astăzi prezentată din nou în versiunea ei originală, cel mult fără ilustrații, documente și note de lectură. Paradoxul ar fi, de altfel, dacă acest lucru nu i s-ar datora în parte lui F. Braudel, că apare atît de tîrziu, la o distanță de aproape un sfert de secol. Primii săi cititori au depășit 40 de ani, iar cei mai tineri dintre profesorii care au folosit-o au atins 50 de ani. Ca și în cazul *M Mediteranei*, Spania și Italia au fost cele care au dat, totuși, exemplu, încă din 1966. Prima traducînd-o integral pentru studenții de la Universitate (Madrid, Tecnos), cea de a doua propunînd-o ca lucrare de format mic, reeditată cu regularitate de atunci (Torino, Einaudi, PBE). Ceea ce evidențiază diferențe semnificative în circulația cărții, fapt care ar putea surprinde și Europa noastră pe cale de unificare: nimic mai compartimentat, de fapt, în pofida paralelismului cursurilor și treptelor învățămîntului nostru secundar. Să adăugăm la aceasta, cu riscul de a forța termenii, că, fără îndoială, ca manual el nu a avut în Franța difuzarea pe care ar fi putut și ar fi trebuit să o aibă: cîte consilii profesorale nu au decis oare (așa cum eu însumi am trăit, puțin surprins, această experiență în 1964, în liceul de provincie, la nord de Paris, unde tocmai fusesem numit) că este prea dificil pentru elevi și că pentru ei trebuie ales un manual mult mai accesibil, păstrîndu-l pe acesta ca „manual al dascălului”. Ceea ce garantează, într-o epocă în care editurile școlare își distribuiau generos manualele, un frumos eșec

editorial! Dar îmi place să cred că dacă această carte își găsea, chiar în aceste condiții, jumătate din publicul căruia îi era destinată, și ar fi servit într-adevăr ca „manual al dascălului“, ajutându-i pe profesori să predea, în spiritul dorit de F. Braudel, această nouă și dificilă programă pentru care el a făcut mari eforturi s-o facă acceptată, el ar fi fost mai mult decât pe jumătate satisfăcut. Va găsi el astăzi, în sfârșit, în același timp cititorii și regulamentul pe care mulți doreau să le evalueze riguros? Cel puțin trei motive ne invită să credem acest lucru: voi încerca să le expun pe rând.

Această carte, ca și multe altele, își are istoria ei și, pentru a-i aprecia impactul, trebuie să o plasăm în contextul ei: cel de la sfârșitul anilor '50. Marele efort de reconstrucție și modernizare de după război debutează la această dată cu repunerea în cauză a anumitor structuri esențiale ale societății franceze, a căror inadaptare părea evidentă, cel puțin în opinia unei „elite“ luminate și deschise spre exterior. Sinceritate în politică, sinceritate și în ce privește sistemul educativ, supus unei presiuni fără precedent, de la școala primară pînă la Universitate. Trebuie primiți copiii perioadei baby-boom-ului pentru o durată de școlarizare mai îndelungată și recrutați dascăli prea numeroși din rîndul unor generații reduse numeric, de dinainte de război. Primii vor trebui să învețe, iar ultimii să predea într-un mod diferit discipline profund înnoite. Și aceeași exigență a unui dublu progres — în fapt o veritabilă ruptură — în ce privește cantitatea și calitatea este valabilă pentru pregătirea altor cadre ale națiunii, în frunte cu inginerii și medicii. Reformele sînt la ordinea zilei, în numele sloganului „a governa înseamnă a prevedea“. Dar ele divizează opinia, pe beneficiari, pe specialiști. Unele reforme vor reuși: predarea matematicilor, studiile medicale. Altele vor cunoaște un eșec total sau parțial. Printre acestea, cea a predării istoriei.

Principiul unei reforme a programelor de istorie a fost hotărît înainte de sfârșitul celei de a IV-a Republici: începută în 1957, în clasa a șasea, ea ajunge la reluarea cursurilor în 1962, la clasele terminale. Principiul este

simplu. Vechea împărțire (în vigoare din 1945) a istoriei în etape succesive, pornind de la Mesopotamia și Egipt, rezerva ultimelor două clase epoca așa-zisă „contemporană”: 1789—1851 în prima și 1851—1939 în ultima clasă. Noua împărțire, datînd din 19 iulie 1957, devansează predarea istoriei cu un an școlar și deplasează spre clasele inferioare divizarea internă (1789—1871 în a doua, 1871—1945 în prima), pentru a rezerva claselor terminale studiul „principalelor civilizații contemporane”. Sub acest titlu provizoriu, B.O. (Buletinul Oficial) din 25 iulie detaliază conținutul în șase „lumi” (occidentală, sovietică, musulmană, extrem-orientală, asiatică de sud-est, africană neagră), totul precedat de o introducere menită să precizeze „concepția și sensul” și care „va trebui mai întîi să definească noțiunea de civilizație, dar va sublinia, explicînd, forma pe care o va căpăta studiul avut în vedere, care va comporta, pentru fiecare dintre ansamblurile enumerate... trei elemente esențiale — bazele, factorii esențiali ai evoluției, aspecte particulare actuale ale civilizației sale”.

Acest titlu reprezintă pentru F. Braudel, la acea dată, o compensație mai degrabă decît o adevărată victorie. Constrîns să părăsească președinția juriului unui concurs pentru ocuparea unor posturi de profesori, care i-a permis să cunoască toate dificultățile de care se putea lovi necesara „reformă a concursurilor”, el a fost chemat de Henry Longchambon să redacteze partea referitoare la științele sociale din raportul asupra cercetării științifice în Franța, prevăzut să fie definitivat în planul cincinal în curs. Dar proiectul prezentat de el privind o mică facultate experimentală de științe economice, sociale și politice s-a lovit de opoziția facultăților existente — Litere și Drept —, amenințate de concurență. În iunie 1957, raportul final prezentat guvernului îl reținea („fără să creadă prea mult în ea” dată fiind „apatia sau rezistența sistematică, pornind din teamă sau «bun simț», a tuturor instituțiilor existente”) ca „reformă pe termen lung”, posibilă în cadrul unei „adaptări a structurilor”. Sub titlul „Științele sociale în Franța. Un bilanț, un program”, poate fi citit textul, evident redactat de F. Braudel însuși, în prima ediție a *Analelor ESC* din 1958.

Totuși, acest prim eșec urma să aibă două consecințe, datorate, și una și cealaltă, lui Gaston Berger, pe atunci director al învățământului superior. Proiectul de a crea la Paris o Casă a Științelor Umaniste (sau Științelor Sociale pentru că articolul din 1958 folosește alternativ cele două expresii), loc de „regrupare a cercetării“, în jurul unei biblioteci și a unor servicii auxiliare („în special un centru de mecanografie și un laborator de cartografie“). Și această reformă a programelor claselor terminale (și în fapt a ciclului al doilea al învățământului secundar) care trebuie să-i pregătească pe elevi pentru Universitate și pentru lumea contemporană și să ilustreze pentru ei, prin intermediul noțiunii de civilizație, tot ceea ce putea reține istoria dintr-o lectură atentă a „științelor sociale înrudite: geografie, demografie, economie, sociologie, antropologie, psihologie“. O adevărată lecție de fenomene la scară mondială.

Dar scoaterea evenimentului din predarea istoriei, sau cel puțin trecerea lui pe planul al doilea, chiar și pentru un singur an înseamnă că reforma era prea brutală pentru a fi acceptată ca atare și rezistențele nu au întârziat să apară. Doi ani mai târziu a trebuit să se accepte concesii. În noul text din 1959, enunțarea părții a doua, „civilizațiile lumii contemporane“, regroupează Extremul Orient și Asia de Sud-Est într-o singură lume denumită a „Oceanului Indian și a Pacificului“ și adaugă o concluzie în ce privește „marile probleme ale momentului“. Și mai ales, perioada 1914—1945 este reintrodusă în programa claselor terminale, ocupînd întreg trimestrul întâi, modificînd astfel echilibrul anului școlar. Bătălia nu era încă pierdută. Dar nici nu era cîștigată, așa cum urma să dovedească toate rezistențele întîmpinate, în transpunerea în practică, a modalităților și orientărilor învățământului, alegerea subiectelor etc. Un exemplu dintre multe altele: în plină decolonizare, în timp ce noile state independente căutau, nu fără curaj, să-și rescrie istoria, o hotărîre din 10 august 1965 elimina pur și simplu „lumea africană“.

În preajma intrării sale în vigoare, rezervele privind noua programă sînt exprimate în mod deschis. Cum să predai istoria fără suportul expunerii amănunțite, al

evenimentelor, al unor cunoștințe concrete și verificabile în momentul examenului — se întreabă cei răspunzători de gradul al doilea, conștienți, fără îndoială pe bună dreptate, de ruptura totală pe care ar urma să o reprezinte această programă pentru profesorii formați la o altă școală, în Universitate, unde mai multe dintre științele sociale în cauză nu-și aveau încă locul? Opțiunea nu s-ar face oare între „fapte“, pe de o parte, și „vorbărie“ sau „abstracție“, pe de altă parte? Autorii noilor manuale sau ai unora vechi, reînnoite, nu ezită să-și exprime perplexitatea, dacă nu chiar neîncrederea. Să recitim din cuvîntul introductiv al unuia dintre cele mai repute manuale (Hatier, 1962), care a reprezentat *biblia* unor generații întregi ale claselor pregătitoare pentru liceu: „Dacă interesul pe care îl prezintă această programă este neîndoielnic, dacă acest studiu al lumii contemporane prezintă atracție și avantaje pentru elevii aflați la sfîrșitul studiilor din ciclul al doilea, nu pot fi ascunse dificultățile pe care le comportă transpunerea lor în practică. Multe cuvinte tehnice vor trebui să fie neapărat abordate. Dar acest lucru trebuia făcut simplu de tot...“. Și după ce îi prezintă pe „specialiști“, adică universitari sau doctoranzi cărora le-au fost încredințate faimoasele capitole noi, cuvîntul introductiv continuă: „Această echipă de specialiști s-a străduit să prezinte cartea simplu și clar, așa cum dorim toți. Ea a vrut să indice numai liniile mari, să înțeleagă și să se facă înțeleasă... Pornind de la pagina 288, cînd se abordează istoria civilizațiilor *mai anevoioasă decît simpla narare a faptelor*, o listă de argumente cu caractere îngroșate precizează și completează textul. Această listă ar putea ține loc de sumar, foarte scurt, fără îndoială, dar suficient, pentru *elevul grăbit* care ar vrea să cunoască la o primă privire cuprinsul lecției...“. La sfîrșitul volumului „o ultimă parte mai pedagogică încearcă să răspundă *preocupărilor legitime ale candidaților*“.

Să-mi fie iertat acest citat cam lung, în care am subliniat expresiile semnificative: el nu urmărește să incrimineze pe nimeni, nici să facă să reînvie vreo dispută maniheistă între Antici și Moderni. Dar nimic nu arată mai bine mizele în cauză și temerile pe care le

provoacă „această programă pasionantă, desigur, dar ambițioasă“. Scriind acest manual, F. Braudel se angajează personal, fără iluzii excesive în ce privește opozițiile de care se va lovi. El optează pentru dificultate. Își rezervă partea centrală, cea a „marilor civilizații“, cea mai contestată și criticată. Plasînd la începutul volumului cîteva pagini de introducere, „Istoria și epoca prezentă“, a cărei „logică pedagogică“ ar trebui să determine „amînarea de preferință a lecturii după prima parte a programei“ (istoria din 1914 pînă în zilele noastre)..., „cînd va fi abordat studiul dificil al marilor civilizații“, el reafirmă fără să ezite unitatea profundă a acestei lecturi globale a lumii actuale. În momentul în care apare, acest manual nu este deci un manual printre altele: este o carte de luptă. Și o luptă dintre cele mai delicate și ingrate: lupta împotriva obiceiurilor castei sale de istorici, căci nu poate impune, ci trebuie să convingă, iar pentru a convinge trebuie să reînceapă fără încetare și să repete că erorile, ignoranțele cele mai scandaloase există dintotdeauna, că ele nu trebuie imputate nici elevilor, nici programelor, nici manualelor, de astăzi ca și de ieri. Dificultățile — cuvîntul „dificil“ revine de două ori în primele zece rînduri, dar în mod limpede el nu are același sens ca în textul citat mai sus — nu sînt nici negate, nici minimizezate. Ele sînt abordate frontal.

S-ar putea crede, firește, că F. Braudel s-a expus inutil pe un teren pe care nu îl poate controla și unde deci nu putea decît să eșueze în fața inerțiilor unui sistem școlar cu atît mai puțin capabil să evolueze la această dată cu cît umflarea rapidă a personalului, legată de prelungirea duratei studiilor și de accesul generalizat la cel puțin primul ciclu al învățămîntului secundar, începea deja, încă înainte de 1968, să-l aducă într-o situație de criză. S-ar putea crede, de asemenea, că adevărata luptă, căreia îi consacră toate eforturile sale, se situează altundeva, în aria cercetării, a acestei „istorii de vîrf“ pe care s-a străduit, după L. Febvre, să o dinamiteze și să o regrupeze, fără excepție, folosindu-se de acest minunat instrument de acțiune, pe atunci cu totul nou, în plină expansiune, care era Secția a VI-a

a Școlii Practice de Studii Înalte. Sau în sfera universitară, al acestui învățământ superior care continua să-i refuze participarea la acordarea de grade. A lansa cercetările, a conferi istoriei, aliate cu științele sociale, o imagine înnoită, a-i impune pe cei mai buni în Universitate și a asigura în același timp înnoirea conținutului programelor și lărgirea cîmpului disciplinelor predăte, a-i forma într-un alt spirit pe viitorii profesori — iată care ar fi fost calea rațiunii. Un pariu diferit în ce privește timpul și transformarea lentă. Dar lui F. Braudel nu-i plăcea să fie rațional. Este suficient, pentru a ne convinge de acest lucru, să revedem ultimele sale cuvinte rostite în public, la Chateaufallon, la 20 octombrie 1985: „Oameni pe care îi iubesc mult mi-au spus: «Nu fi nérezonabil, ca de obicei». Credeți că le-am urmat 'sfatul?“ (*O lecție de istorie de Fernand Braudel, Chateaufallon, octombrie 1985, Paris, Arthaud-Flammarion, p. 224*). Butada, ca întotdeauna în cazul lui, sugerează felul de a fi ironic, ceea ce este, după părerea sa, esențialul. Și în cazul predării (a istoriei, ca de altfel a tuturor celorlalte discipline), esențialul este convingerea intimă, reafirmată cu regularitate, că o schimbare nu se fragmentează. Pentru a avea o oarecare șansă de reușită, ea nu se poate limita la unul din etaje — școala primară, ciclul întâi sau al doilea al școlii secundare, Universitatea. Este necesar ca ea să fie totală.

Oricum ar fi, el a avut sentimentul, destul de justificat, de a fi eșuat în sfera școlară. Mult înainte chiar ca elevilor din clasele terminale să le fie oferite noi texte oficiale ale acestei programe care stînjenea prea mult obișnuințele și readucea frumoasa istorie veche-evenimentială a epocii prezente — din 1914, apoi din 1939 pînă în zilele noastre — pe locul pe care nu ar fi trebuit să-l piardă vreodată, „manualul Braudel“, pus de fapt la index, a fost discret retras de la vînzare în 1970: semn care nu înșală. Dar, în ochii lui, problema nu era cea unei cărți; era mult mai profundă, și anume era vorba de predarea istoriei. O problemă care îl va preocupa pînă în ultima zi și care îi trezea întotdeauna o pasiune combativă.

Sînt cunoscute intervențiile sale repetate pentru a



denunța, cu orice prilej, chiar pînă în ajunul morții sale, aberația pe care o reprezentau pentru el „noile“, apoi „și mai noile“ programe. Articolul său din *Corriere della Serra* din 1983, reprodus mai jos, reia argumentele pe care le-a folosit, cu patru sau cinci ani mai înainte, într-o dezbatere care i-a reunit, printre alții, pe J.-P. Chevènement, M. Debré, A. Decaux, și anunța ceea ce urma să spună din nou, doi ani mai târziu, la Chateaufallon. Aici, povestind din nou asediul de la Toulon — cel din 1707, căruia i-a consacrat numeroase pagini în *Identité de la France* (Identitatea Franței), și nu cel, prea cunoscut, din 1793 — în fața unor elevi dintr-a treia ai unei școli din Toulon, în prezența camerelor de luat vederi, el și-a afirmat convingerile, fără a cruța nici un efort: filmul există pentru a sta mărturie. Dar nici aici el nu s-a mulțumit să se adreseze elevilor: a ținut să răspundă, la 17 octombrie, cel puțin unora din întrebările pe care le pregătiseră pentru el circa 40 de profesori în legătură cu predarea istoriei, istoria artelor, locul științelor și tehnicilor, cel al geografiei și, din nou și mereu, programele școlare.

Notele luate cu acest prilej de colegul meu Gilbert Buti confirmă, dacă mai era nevoie, continuitatea pozițiilor. El a ținut să-și reafirme credința într-o istorie deschisă aporturilor altor științe umaniste — dar fără a se confunda vreodată cu acestea, căci istoria păstrează avantajul de neînlocuit al stăpînirii trecutului, ca trecut care îi permite să înțeleagă mai bine prezentul. Iar el și-a reafirmat profunda dezaprobare față de o structurare a programelor care păreau că se străduiesc să surprindă problemele și să înfrunte dificultățile într-o ordine inversă celei care ar fi permis rezolvarea lor. În clasele mici — istoria nouă. În ciclul al doilea și pînă în clasele terminale — istoria tradițională, expunerea, evenimentele, cronologia, războaiele. În timp ce în opinia sa demersul trebuia să fie exact invers. Să-l ascultăm încă o dată la Chateaufallon: „Dacă ar depinde de mine, pînă în clasa întâia aș preda istoria tradițională, istoria-narațiune: povestesc, mă opresc, explic un lucru ceva mai important și, din timp în timp, strecor remarci de sociologie, de economie socială etc.; aș concentra «istoria nouă-nouă»

și istoria «nouă-nouă-nouă» în clasele terminale. Pentru că eu consider îngrozitor, abominabil, ca la bacalaureat elevii să fie întrebați despre perioada din 1945 pînă în 1985 așa cum se procedează astăzi. Sînt sigur că dacă aș fi examinator aș trînti pe orice istoric la bacalaureat! Și dacă m-aș întreba pe mine însumi, și pe mine m-aș trînti!“.

Să nu vedem și în aceasta o simplă butadă rostită în euforia acestei întîlniri. Articolul din 1983 nu spune altceva, în termenii săi mai clari chiar, cititorilor italieni: „De unde vine acest scandal? Dintr-o decizie absurdă a Ministerului Educației Naționale. Personal, așa cum am propus întotdeauna, aș fi introdus o inițiere în istoria nouă *numai* în programa *clasei terminale*. Istoria nouă este o alăturare intenționată de diverse științe umaniste. Aceste științe diverse cercetează, explică lumea actuală, făcînd inteligibilă confuzia. Și mi se pare necesar ca la optsprezece ani, în pragul pregătirii pentru o meserie, indiferent care ar fi, tinerii noștri să fie inițiați în problemele actuale ale economiei și societății, în marile conflicte culturale ale lumii, în pluralitatea civilizațiilor...“.

În felul său provocator, F. Braudel va ține deci să reafirme pînă la capăt credința sa intimă în adevăratul proiect pedagogic care va da istoriei („Cine va nega rolul violent al istoriei?“) un loc central și o va folosi ca instrument privilegiat de decodificare și înțelegere a lumii, de fapt a trecutului și prezentului în ansamblu. Dar el nu a încetat niciodată să repete, „pe toate tonurile“, că istoria tradițională, — narațiunea, bazată pe o cronologie precisă — este singura capabilă să rețină în același timp atenția celor mai tineri elevi — „a copiilor“ în opoziție cu „adulții“ din clasele terminale — și să le dea „ucenicia indispensabilă a timpului“. Or, ar fi o greșeală să se vadă în această afirmație, reluată în mod regulat, o argumentație de circumstanță, încercînd să restabilească, în numele nu știu cărui ecumenism, continuitatea între „istoria tradițională“ și această „istorie nouă“, în timp ce el și-a consacrat energia de cercetător și capacitățile de administrator științific creării rupturii între una și cealaltă. Ca și cum el trebuia

să purifice cu orice preț istoria pe care prefera să o numească „de vîrf“, așa cum există matematicile de vîrf, de toate păcatele care, justificat sau nu, i se imputau: nu a fost el oare făcut, aproape la cel mai înalt nivel, unul din cei răspunzători pentru mai 1968?

La maturitate, o dată cu dificultățile întâmpinate și eșecurile suferite, F. Braudel își va preciza și înăspri fără îndoială poziția. Dar adevărata cauză trebuie căutată în experiența acumulată în cursul celor zece sau doisprezece ani de învățămînt secundar în Algeria și la Paris, între 1923 și 1935. Chiar dacă cercetarea există pentru a o stimula, a o face mai vie, a o înnoi, istoria este făcută în primul rînd, după părerea sa, pentru a fi învățată. Iar una dintre primele sale conferințe ținute în Brazilia, în septembrie 1936, la Institutul pentru Educație din São Paulo, poartă tocmai titlul „Pedagogia istoriei“: textul, publicat atunci în portugheză în *Arhivele* acestui institut, a fost republicat în 1955 în *Revista de historia* din São Paulo (nr. 23, pp. 2-21). Angrenat în pregătirea *Mediterranei*, F. Braudel (am fi tentați să spunem „Braudel înainte de Braudel“) prezintă deja aici nucleul a ceea ce nu va înceta să repete timp de cincizeci de ani.

Pentru a transforma „romanul școlar“ în „roman de aventuri“ (traduc liber din portugheză), nu există alt secret decît simplitatea care duce la esențial, nu (simplitatea care mutilează adevărul, care enunță vidul și care constituie un nume de împrumut pentru mediocritate, ci simplitatea limpezită, luminează a inteligenței...). „Să ajungi la ceea ce reprezintă centrul unei civilizații: Grecia, o civilizație a Mării Egee, din Tracia pînă în Creta, și nu a Peninsulei Balcanice. Egiptul, o civilizație a Nilului domesticit“. Modelul său: Henri Pirenne, „primul istoric de limbă franceză de astăzi“ și, prin el, o cunoaștere care întoarce spatele cărții pentru a se consacra cuvîntului. Pentru a te face înțeles, sînt interziși termenii abstracți. Pentru a te face ascultat, „lasă-i istoriei interesul ei dramatic“ și fă astfel încît „istoria să fie întotdeauna interesantă“. A preda istoria înseamnă mai întîi a ști să o povestești. Și, pentru a încheia: „De la activitatea istorică la activitatea didactică este ca și cum ai trece de la un curs de apă la altu!.. Atenție:

sarcina voastră pedagogică nu trebuie să fie ghidată de preferințele științifice. Insist. Colegul nostru nu își va face sub nici o formă datoria dacă va vorbi elevilor săi numai de societăți, de cecuri, de prețul grîului. Istoriografia a traversat lent diferite etape. Ea a fost cronica prinților, istoria bătăliilor sau oglinda evenimentelor politice; astăzi, grație eforturilor unor pionieri îndrăzneți, ea plonjează în realitățile economice și sociale ale trecutului. Aceste etape sînt ca treptele unei scări care duce la adevăr. Nu sacrificați nici una dintre aceste trepte cînd veți fi în compania studenților...". Important, adaugă el mai departe — împrumutînd exemplul său de la o geografie, strîns asociată în Franța cu predarea istoriei —, nu este ca, pentru a explica marea, să pornești de la teoria științifică cea mai exactă, ci să ajungi la ea. Și „mareea bacalaureatului“, denunțată de Henri Poincaré, poate fi un excelent punct de plecare pedagogic. Aceste rînduri dezvăluie continuitatea, aproape surprinzătoare, a unei opțiuni făcute foarte devreme și menținute pînă în ultima zi: F. Braudel sau o anumită pasiune pentru predarea istoriei, a istoriei care se învață. Cine ar îndrăzni să spună că această propunere pedagogică și-a pierdut astăzi, la ora unei noi reforme, actualitatea? Să notăm în orice caz în trecere că această propunere, apărută cu pasiune pentru istorie, este valabilă și pentru alte discipline tot atît de fundamentale după părerea sa ca matematicile sau gramatica.

Cea de-a treia pistă, pe care mă voi limita să o schițez aici, ar fi cea care va încerca să reia această lucrare, în mod fals „minoră“ (și, împreună cu ea, un întreg ansamblu de alte texte), în continuitatea unei opere. Prizonier al reușitei sale, F. Braudel s-a văzut adesea redus la o singură carte, și multora le-a făcut plăcere să stabilească opoziții între *Méditerranée* (Mediterrana), *Civilisation matérielle* (Civilizația materială) și *Histoire de la France* (Istoria Franței) și să facă un clasament. Eu cred, dimpotrivă, că opera sa merită astăzi, după trecerea timpului, să fie citită în totalitatea sa și în continuitatea sa. Vorba și scrisul, amîndouă repetitive (dar „a învăța înseamnă a repeta“ reprezenta una din

devizele sale favorite), joacă, strîns întrepătrunse, un rol central în elaborarea unei gândiri, a unei formulări, a unui stil. Ele îi permit să se joace cu ideile și cu concepțiile, să le îmblînzească și apoi să le abandoneze, înainte de a le găsi expresia și locul definitiv. De la un text la altul, reluările, la fel ca țiglele unui acoperiș care se acoperă una pe alta, dau impresia unei suprafețe omogene. Dar acest proces, în desfășurarea sa, nu încetează să introducă motive noi care, mai întîi schițate, sînt puțin cîte puțin, și întotdeauna în mod progresiv, dezvoltate și integrate.

În această perspectivă, *Gramatica civilizațiilor* ocupă un loc intermediar între prima ediție a *Mediterranei* (1949) pe de o parte și cea de-a doua (1966) și primul volum al *Civilizației materiale* (1967) pe de altă parte. Ea se sprijină evident pe capitolul V din *Encyclopédie française*, tomul XX (1959), „Istoria civilizațiilor: trecutul explică prezentul” (reeditată în *Ecrits sur l'Histoire* — Scrieri despre istorie, 1969, pp. 255—314), precum și pe alte texte „mari” ale acelorași ani, dintre care amintim în primul rînd „Histoire et sciences sociales. La longue durée” (*Annales E.S.C.*, 1958). Practic, aceasta îi oferă prilejul de a dezvolta și de a duce pînă la capăt (evident provizoriu), profitînd de sfaturile și de cunoștințele a numeroși cercetători chemați la inițiativa sa în cadrul „Domeniilor culturale” din Secția a VI-a a EPHÉ — astăzi E.H.E.S.S. —, o reflecție asupra noțiunii înseși de civilizație, întîlnită în *Mediterrana* ca „prima și cea mai complexă dintre permanențe”, cu toate contradicțiile pe care le comportă. Căci civilizațiile sînt „frățești și liberale, dar în același timp închise, exclusiviste, recalctrante...; pașnice” și „nu mai puțin războinice; de o uluitoare fixitate” și, „în același timp, mobile, rătăcitoare”. Puțin cîte puțin se creează un vocabular sprijinit ca întotdeauna la el pe o rețea coerentă de imagini: suprapunerea nivelurilor, întrepătrunderea duratelor etc. Tușă după tușă, el precizează sensul pe care îl va atribui fiecărui cuvînt, într-un sistem care rămîne al său și care se justifică în primul rînd prin capacitatea sa de a îmbina cît mai strîns posibil contururile complexității realului și de a sugera tot ceea ce, prin opacitate, scapă analizei.

Este suficient să se gîndească la cuvîntul cultură, despre care va sfîrși prin a scrie, — după ce și-a pus îndelung întrebări (și își mai pune în paginile care urmează), prin referire la limba germană, în legătură cu raporturile dintre civilizație și cultură, — că o cultură „este o civilizație care nu și-a atins încă maturitatea, punctul culminant, nici nu și-a asigurat creșterea“ (*Civilizația materială*, I, p. 79). Definită dimpotrivă aici în mod succesiv în raport cu spațiul, cu societatea, cu economia și cu mentalitățile colective, civilizația se vede, în 1963, identificată cu însăși durată lungă: „Ceea ce continuă să trăiască de-a lungul șirurilor de economii, a șirurilor de societăți, necedînd decît cu greu și puțin cîte puțin“. Dar nu cu totalitatea istoriei, pentru care el este în căutarea unui al treilea cuvînt care să nu fie nici civilizație, nici cultură (1959) și pentru care va sfîrși, dar mult mai tîrziu, prin a alege cuvîntul societate, definit de data aceasta la singular ca „ansamblul ansamblurilor“.

F. Braudel și-a însușit adesea, și o ultimă dată în introducerea cărții *Identitatea Franței*, afirmația lui Marc Bloch: „Nu există o istorie a Franței. Nu există decît o istorie a Europei“, pentru a adăuga imediat: „Nu există o istorie a Europei, există o istorie a lumii“. El nu a avut timp să ducă pînă la capăt această istorie a Franței, care era — și el o știa — ultimul său pariu. Nu a făcut decît să schițeze, prin film și text (*L'Europe*, Paris, Arts et Metiers Graphiques, 1982), această istorie a Europei pe care o anunța *Mediterrana*. Cu *Civilisation matérielle, économie et capitalism* (Civilizație materială, economie și capitalism) el ne-a dat o istorie a lumii care duce, spre deosebire de *Mediterrana*, la o interogație asupra prezentului și viitorului apropiat. În multe privințe, această „gramatică a civilizațiilor“ lumii actuale o pregătește și o completează.

*A fost suficient un cuvînt al lui François Mitterrand, în cursul alocuțiunii din 16 septembrie, anul trecut, pentru a reanima disputa privind predarea istoriei. Fără îndoială, aceasta nu aștepta altceva decît să reizbucnească.*

*Este o dispută veche, care a avut întotdeauna succes și care nu lasă pe nimeni indiferent, nici publicul, îndrăgostit mai mult ca oricînd de istorie, nici oamenii politici obligați să stea la pîndă, nici ziariștii și cu atît mai pușin profesorii de istorie. Este o dispută veche care nu ne mai învață nimic nou și al cărei cerc nu încetează totuși să se lărgească. Toate controversale își găsesc aici cu ușurință locul. Ele ajung la noi în zgomot de tunuri, ca trupele de elită.*

*În principiu, este vorba numai de programele de învățămînt primar de care, în mod curios, de-abia s-a vorbit; de programele învățămîntului secundar, care mai mult sînt evocate decît studiate. Este vorba, de asemenea, de dezastrul sau așa-zisul dezastru al acestui învățămînt, judecat după rezultatele, despre care se spune că sînt scandaloase, ale copiilor noștri. Dar oare aceste*

---

<sup>1)</sup> Acest articol, publicat în 1983, în *Corriere della Serra*, inedit în Franța, ne-a părut a fi cea mai adecvată prefață pentru *Gramatica civilizațiilor*.

rezultate ar putea fi, au fost ele vreodată perfecte? Spre 1930, o revistă de istorie se amuza deja, în coloanele unei antologii de umor, să enumere gafele gogonate ale liceenilor. Și totuși, la acea epocă, minunatul învățămînt se făcea după sacrosanctul manual Malet-Isaac, căruia atîția dintre participanții la dispută îi aduc astăzi elogii.

În sfîrșit, este pusă în cauză evoluția istoriei însăși, în diversele ei forme. Pentru unii, istoria tradițională, fidelă narațiunii, sclavă a narațiunii, împovărează memoria, risipind — fără cea mai mică dorință de a economisi — datele, numele eroilor, faptele și gesturile marilor personaje; pentru ceilalți, istoria „nouă”, care se vrea „științifică”, care cultivă între altele durata lungă și neglijează evenimentul, ar fi răspunzătoare de aceste eșecuri didactice care sînt adevărate catastrofe, antrenînd cel puțin uitarea de neiertat a cronologiei. Această dispută dintre Antici și Moderni nu este ea oare bună la toate? Într-o dezbatere care ține de pedagogie și nu de teoria științifică, ea ascunde problemele și „culpabilitățile” în loc să le elucideze.

Este oare problema atît de complicată? Aveți în fața voastră, în învățămîntul șecundar, copii mici, apoi adulți. În mod necesar, la un moment dat predarea trebuie să se schimbe, cea a istoriei, ca și a altor materii. Problema este de a ști cum veți repartiza chestiunile ce urmează a fi predate de-a lungul anilor școlari care se succed și nu se aseamănă între ei. La început — copii; la sfîrșit — adulți. Ceea ce se potrivește primilor nu se potrivește ultimilor. Se pune problema de a opera o împărțire și de a exista, pentru a face acest lucru, o idee directoare, un clasament al urgențelor și exigențelor, o inteligență prevenitoare.

Am susținut întotdeauna, pentru copii, o narațiune simplă, imagini, seriale de televiziune, filme, în mare o istorie tradițională dar ameliorată, adaptată mijloacelor de informare cu care este obișnuit copilul. Vorbesc în cunoștință de cauză. Am fost multă vreme, ca toți universitarii din generația mea, profesor de liceu și am cerut întotdeauna, alături de clasele terminale sau de



concursurile care mi-au fost încredințate, o clasă de a VI-a, adică copii de la 10 la 12 ani. Este un public delicios, care se minunează cu spontaneitate, în fața căruia poți face să defileze istoria așa cum ai face-o cu o lanternă magică. Marea problemă este că, pe parcurs, să-l faci să descopere perspectiva, realitatea timpului trăit, direcțiile și semnificațiile pe care le implică, succesiunile care, marcându-l, îl jalonează și îi dă o primă înfățișare ce poate fi recunoscută. Găsesc abominabil în sine faptul ca un elev mediu să nu-l poată situa pe Ludovic al XIV-lea în raport cu Napoleon, sau pe Dante în raport cu Machiavelli... Pentru că timpul, cunoscut puțin câte puțin, reduce la minimum posibilitatea unei confuzii! Dar cu condiția ca narațiunea ușoară să se deschidă de la sine în spectacole, peisaje, vederi de ansamblu! Sîntem într-un loc sau altul, la Veneția, Bordeaux, sau la Londra... Alături de ucenicia timpului se impune de asemenea ucenicia vocabularului: să înveți să vehiculezi cu precizie cuvintele, noțiunile abstracte și concrete... Noțiunile cheie — o societate, un stat, o economie, o civilizație... Și toate acestea în cel mai simplu mod din lume. Să ceri cunoașterea datelor esențiale, să situezi în timp oamenii eminenți, importanți, sau chiar detestabili. Să-i pui în locul care li se cuvine.

Iată-ne acum de partea cealaltă a baricadei, față în față cu tineri, astăzi poate ceva mai liberi, de asemenea mai nefericiți decît eram noi la vîrsta lor, revoltați, în timp ce de fapt societatea, lumea, modul de a trăi sînt cele care se schimbă în jurul lor, ducîndu-i cu sine în acțiunile, constrîngerile și mîniile lor. Ei sînt poate mai puțin intelectuali, mai puțin îndrăgostiți de cărți, dar la fel de inteligenți, categoric mai curioși decît eram noi cînd am terminat școala. Atunci, ce fel de discurs istoric să le fie impus?

Programele noastre absurde, în Franța, le impun, în primară, lumea dintre 1914 pînă în 1939, apoi în clasa terminală — lumea de după 1939. De două ori vasta lume, dar aceea a politicii, războaielor, instituțiilor, conflictelor. Adică o masă fabuloasă de date, de

evenimente. Îl provoc, pe orice istoric, dotat cu o memorie de elefant, să treacă cu succes garantat orice examen asupra acestei mase de fapte adesea mediocre, succedându-se pentru că se succed... Am în față ultimul născut dintre aceste manuale referitor la Timpul prezent, cel mai bun din familie, după cum mi s-a spus. Îl găsesc util, bine întocmit, dar decepționant. Nici măcar un singur cuvânt întemeiat despre capitalism, despre crizele economice, despre populația lumii, despre civilizațiile din afara Europei, despre motivele profunde ale conflictelor în locul conflictelor studiate ca atare.

De unde vine acest scandal? De la o decizie absurdă a Ministerului Educației Naționale. Personal, așa cum am propus întotdeauna, aş fi introdus o inițiere în istoria nouă numai în programa clasei terminale. Istoria nouă este o îmbinare necesară a diverselor științe umaniste. Aceste științe diverse cercetează, explică lumea actuală, făcând confuzia inteligibilă. Și mi se pare necesar ca la optsprezece ani, în pragul pregătirii pentru o meserie, indiferent care ar fi ea, tinerii noștri să fie inițiați în problemele actuale ale economiei și societății, în marile conflicte culturale ale lumii, în pluralitatea civilizațiilor. Să fii capabil, pentru a căpăta o imagine clară, să citești un cotidian de informație înțelegând ceea ce citești.

Or, s-a făcut exact contrariul. Istoria nouă a fost plasată, cantonată în clasele mici, unde a făcut, evident, ravagii. Se putea altfel?

În sfârșit, cele două discursuri istorice au fost folosite greșit și sînt dăunătoare și unul și celălalt, unul la începutul liceului, celălalt la terminarea lui. Rezultă de aici o confuzie evidentă, agravată și mai mult de libertățile pe care învățămîntul și le-a luat din 1968, optînd cu cele mai bune intenții din lume pentru o anume parte din programă și netratînd alta. În funcție de hazardul opțiunii și de profesorii care s-au succedat, unii elevi nu au auzit niciodată vorbindu-se, în cursul vieții lor școlare, de o parte sau alta importantă a trecutului. Continuitatea șirurilor cronologice nu a adus nici un câștig...

Cu istoria predată copiilor noștri s-a întîmplat, din

nefericire, ceea ce s-a întâmplat cu matematicile sau cu gramatica... De ce să-l înveți, cu sforicele și nasturi, ce înseamnă o mulțime pe un puști de 10 ani care, astfel, nu va stăpîni niciodată calculul ordinar și numai unii dintre ei vor aborda, mult mai târziu, matematicile superioare? Lingvistica a dat peste cap gramatica la fel ca năvala unui mistreț într-un cîmp de cartofi. Ea a îmbrăcat-o într-un limbaj pedant, complicat, incomprehensibil și care în plus este și perfect inadecvat. Rezultatul: niciodată gramatica și ortografia nu au fost atît de neglijate ca acum! Dar nici lingvistica, nici matematica superioară, nici istoria de vîrf nu sînt vinovate de aceste incongruențe. Ele fac ceea ce au de făcut. Fără să se preocupe de ceea ce este sau nu potrivit să se predea la o vîrstă sau alta. În acest caz, de vină este ambiția intelectuală a celor care au făcut programele. Ei vor să meargă prea departe. Mă bucură să fie ambițioși în ceea ce-i privește. Dar să se străduiască să fie simpli pentru cei de care răspund, chiar dacă și mai ales atunci cînd este greu.

Mă întreb în ce măsură această discuție poate interesa pe un cititor italian. Și totuși, dacă stăm și ne gîndim bine, fondul disputei este de o imensă importanță, încît nu-l poate lăsa indiferent. Cine va nega rolul violent al istoriei? Firește, ea nu trebuie să se piardă în fabricarea unui naționalism întotdeauna criticabil, nici să se afunde numai într-un umanism care se bucură de preferințele mele. Marea problemă este că istoria este ingredientul fără de care nici o conștiință națională nu este viabilă. Și fără această conștiință nu poate exista o cultură originală, o civilizație adevărată, nici în Franța și nici în Italia.

FERNAND BRAUDEL



## INTRODUCERE:

# ISTORIA ȘI TIMPUL PREZENT

Aceste prime pagini precizează sensul efortului cerut elevilor din clasele terminale de noua lor programă de istorie. După orice logică, ele nu puteau fi puse decît la începutul acestui volum. Cu toate acestea, logica pedagogică nu va fi de fapt deloc de acord cu această soluție. Lectura acestor pagini ar urma să fie amînată, de preferință după prima parte a programei, spre începutul celui de-al doilea trimestru, cînd va fi abordat studiul dificil al marilor civilizații și cînd candidații se vor fi familiarizat într-o oarecare măsură cu vocabularul și discuțiile filozofice. Încercarea unei prime lecturi, încă de la intrarea în joc, merită să fie făcută.

Noua programă de istorie pentru clasele terminale ridică probleme dificile. Ea se prezintă ca o explicație a lumii actuale așa cum se dezvăluie ea, în termeni adesea obscuri, astfel încît să poată fi înțeleasă sub aspectele multiple ale unei istorii care nu disprețuiește științele sociale înrudite: geografia, demografia, economia, sociologia, antropologia, psihologia.

### ● *Trei explicații succesive.*

A explica actualitatea rămîne o pretenție. Cel mult se poate nutri ambiția de a o înțelege mai bine pe o cale sau alta. Programa voastră vă propune succesiv trei căi:

În primul rînd, zilele pe care le trăim se explică, în parte, prin zilele care le-au precedat imediat. Pentru această scurtă întoarcere înapoi, istoria poate vorbi cu ușurință. Prima parte a programei voastre pune deci în cauză acele zile, acei ani dramatici, adesea inumani, pe care i-a trăit lumea de la începutul primului război mondial, în august 1914, pînă în momentul de față. Aceste evenimente au bulversat, au dramatizat la maximum „prima parte” a secolului XX și se prelungesc și în viața noastră prezentă prin numeroase consecințe.

Aceste evenimente de ieri explică și nu explică ele însele universul actual. Practic, actualitatea prelungește, în grade diferite, alte experiențe mult mai îndepărtate în timp. Ea se alimentează din secole trecute, chiar din întreaga „evoluție istorică trăită de umanitate pînă în zilele noastre”. Faptul că prezentul implică o asemenea dimensiune a timpului trecut nu trebuie să vi se pară absurdă, deși toți avem, spontan, tendința de a considera lumea care ne înconjoară doar în durata foarte scurtă a propriei noastre existențe și de a vedea istoria ei ca un film rapid în care totul se succede sau se îngrămădește: războaie, bătălii, întîlniri la nivel înalt, crize politice, zile revoluționare, revoluții, dezordini economice, idei, mode intelectuale, artistice...

Cu toate acestea, nu vă va fi greu să constatați că viața oamenilor implică multe alte realități care nu pot ocupa un loc în acest film al evenimentelor: spațiul în care trăiesc, formele sociale care îi constrîng și le determină existența, normele etice cărora în mod conștient sau inconștient li se supun, credințele lor religioase și filozofice, civilizația care le este proprie. Aceste realități au o viață mult mai lungă decît a noastră și nu avem întotdeauna timp, în cursul existenței noastre să le vedem cum se schimbă de la un capăt la altul.

Dacă am recurge la o comparație, lumea fizică care ne înconjoară — munți, fluvii, ghețari, maluri — se schimbă inevitabil. Or, această evoluție este atît de lentă încît nimeni dintre noi nu ar putea-o observa cu propriii săi ochi, fără referiri la un trecut îndepărtat, fără ajutorul studiilor și măsurătorilor științifice care depășesc limitele propriei noastre observații. Viața

națiunilor, a civilizațiilor, comportamentele psihice religioase au fără îndoială o mai redusă imuabilitate evidentă și totuși generații întregi de oameni se succed fără a le schimba prea mult. Ceea ce nu diminuează importanța acestor forțe profunde care se încorporează în viața noastră și fasonază lumea, ci dimpotrivă.

Astfel, un trecut apropiat și un trecut mai mult sau mai puțin îndepărtat se îmbină în multiplicitatea timpului prezent: în timp ce o istorie apropiată aleargă spre noi cu pași grăbiți, o istorie îndepărtată ne însoțește cu pași lenți.

Această istorie îndepărtată, această *tele-istorie* este cea la care se referă a doua parte a programei voastre. A alege de fapt marile civilizații drept „cadre inteligibile” ale lumii actuale înseamnă a depăși mișcarea rapidă a istoriei așa cum o veți urmări, de la 1914 pînă la 1962. Aceasta ne invită să reflectăm la o anumită istorie cu respirație lentă, „de lungă durată”. Civilizațiile sînt evident personaje aparte, a căror longevitate depășește puterea de înțelegere. Peste măsură de bătrîne, ele persistă să trăiască în fiecare dintre noi; și ne vor supraviețui încă multă vreme.

Aceste două explicații odată terminate (istoria recentă, istoria îndepărtată), programa voastră necesită o a treia — este vorba de data aceasta de a defini marile probleme ale anului de grație 1962 la scară mondială. Aici intră toate categoriile de probleme: politice, sociale, economice, culturale, tehnice, științifice... Pe scurt, vi se cere, dincolo de luminile căii istorice cu dublu sens pe care o vom urma, să faceți distincția, în universul care ne înconjoară, între esențial și accesoriu.

În mod obișnuit, istoricul reflectează și lucrează cu trecutul și, dacă documentația nu-i dă întotdeauna mijloacele de a-l înțelege exact, cel puțin el știe dinainte, studiind de exemplu secolul al XVIII-lea, spre ce scadențe se îndreaptă „Secolul Luminilor” și fie și numai acest lucru este un element prețios de cunoaștere și discernere. *El știe care este sfîrșitul.* Cînd este vorba de lumea actuală care ni se oferă ca o serie de posibilități, a distinge marile probleme înseamnă în esență a-ți imagina deznodămîntul, a discerne, dintre toate posibili-

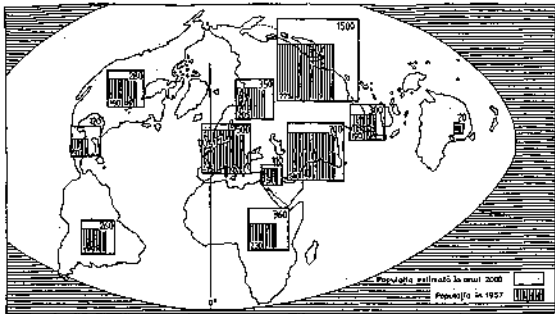
tățile, pe cele care vor triumfa mâine. Iată ce este dificil, riscant, dar fără îndoială necesar.

Condorcet credea că această operațiune este permisă. Istorici serioși se fac cu curaj apărători ai prognozei, oricât ar fi de periculos. Un economist de reputație mondială, Colin Clark, a calculat în 1951, pornind de la statisticile pe care le cunoștea atunci, dimensiunile probabile ale economiei viitorului. Jean Fourastié disertează liniștit despre *civilizația 1980* pe care o dictează sau ar trebui să o dicteze politica rațională din 1960. O „știință” foarte fragilă, *privirea spre viitor* a filozofului Gaston Berger, pretinde să se specializeze în înțelegerea viitorului apropiat: „*futuribilul*”, cum spun cu un cuvânt oribil unii economiști, deci futuribilul fiind ceea ce poate fi, din acest moment, în mod legitim plasat în viitor, această subțire așchie a viitorului apropiat care este calculată dinainte și pe care aproape că îl stăpânești.

Această atitudine te face uneori să surîzi. Ea are avantajul în orice caz, de a sugera, în confuzia timpului prezent, această linie de fugă privilegiată, adevărată sau pe jumătate adevărată, care dă naștere, pentru că ea este îndreptată spre viitor, celor mai vaste probleme ale prezentului și încearcă să le dea un sens. *Lumea actuală este o lume în devenire.*

Veți găsi mai jos o hartă plauzibilă a răspîndirii populației în anul 2000. Ea vă va face să reflectați și să înțelegeți, între altele, că nici un planificator — iar planificarea nu este oare, prin excelență, studiul atent și „prospectiv” al marilor probleme actuale? —, deci nici un planificator nu va putea elabora un proiect, indiferent care, fără a avea în minte (în afară de multe alte documente) o asemenea hartă. Ea dă întreaga semnificație reflecției lui M. Houphouët Boigny, președintele Republicii Coasta de Fildeș, și anume că în Asia și în Africa neagră planificarea nu poate avea sub nici o formă aceeași înfățișare, căci subdezvoltarea trebuie să facă față pe de o parte suprapopulației, iar pe de alta densității demografice reduse.





1. Populația  
lunii  
în anul 2000.

## ● *Istoria variată și singulară.*

Faptul că istoria se pretează la aceste jocuri, la aceste speculații, că ea se vrea, pe scurt, știința prezentului — și a unui prezent ambiguu — poate uimi. Este oare un abuz din partea ei? Va căpăta ea, ca lupul din fabulă, obiceiurile altora, pe cele ale științelor sociale cu care se înrudește? Vom vorbi despre aceasta la începutul celei de-a doua părți a acestei cărți. Atunci problema vă va părea mult mai clară pentru că este o problemă a timpului în sine, iar timpul va fi abordat în perspectiva studiilor voastre de filozofie.

Evidenta multitudine a modurilor de explicare a istoriei, distanța dintre punctele de vedere diferite, chiar contradicțiile dintre ele converg de fapt într-o *dialectică* particulară a istoriei, întemeiată pe diversitatea timpului istoric însuși: timpul rapid al evenimentelor, timpul prelungit al episoadelor, timpul lent, leneș al civilizațiilor. Putem rămâne în limitele unui timp istoric sau ale altuia de fiecare dată când este vorba de un studiu particular. Dimpotrivă, orice tentativă de explicare istorică *globală* — cum ar fi istoria civilizațiilor — te obligă să multiplici aceste fotografii, diverse prin timpul lor de expunere, apoi să asamblezi timpul și imaginile multiple într-o unitate, așa cum culorile spectrului solar amestecate cum trebuie recompun obligatoriu lumina albă.

# GRAMATICA CIVILIZAȚIILOR



# VARIAȚIILE VOCABULARULUI

Ar fi bine să definim cuvîntul civilizație cu claritate și simplitate, dacă s-ar putea așa cum se definește o linie dreaptă, un triumfi, un corp chimic...

Din păcate, vocabularul științelor umaniste nu permite în nici un fel definiții categorice. Fără ca totul să fie aici incert sau în devenire, majoritatea termenilor, departe de a fi stabiliți o dată pentru totdeauna, variază de la un autor la altul și nu încetează să evolueze sub ochii noștri. „Cuvintele, afirmă Lévi-Strauss, sînt instrumente cărora fiecare dintre noi este liber să le dea întrebuințarea pe care o dorește, cu condiția să-și explice intențiile“. Aceasta înseamnă că, în sectoarele științelor umaniste (ca în cel al filozofiei), cuvintele cele mai simple își schimbă adesea și în funcție de împrejurări sensul, urmînd gîndirea celui care le animă și le folosește.

● *Cuvîntul civilizație — un neologism — apare tîrziu în Franța, în secolul al XVIII-lea și are la început o semnificație restrînsă.*

El a fost format pornind de la cuvintele „civilizat“, „a civiliza“, care există deja de multă vreme și sînt uzuale în secolul al XVI-lea. „Civilizație“ nu este încă (pe la 1732) decît un termen de jurisprudență și desemnează un act de justiție sau o hotărîre care conferă un caracter

*civil* unui proces penal. Expresia modernă, în sensul de „trecere la o condiție civilizată“, vine mai târziu, în 1752, sub pana lui Turgot care pregătea atunci o lucrare de istorie universală, dar pe care nu o va publica el. Intrarea oficială în circulație a cuvîntului într-un text tipărit, este marcată fără îndoială de publicarea lucrării *Traité de la population* (Tratat despre populație) (1756) de Mirabeau, părintele tribunului revoluționar: se pune problema „resorturilor civilizației“ și chiar a „luxului unei civilizații false“.

Acestea fiind zise, să ne amuzăm să constatăm că Voltaire însuși nu a folosit cuvîntul comod civilizație „chiar dacă tocmai el este omul care concepute noțiunea... în lucrarea sa *Essai sur les mœurs et sur l'esprit des nations* (Eseu despre obiceiurile și spiritul națiunilor) (1756) făcuse deja o primă schiță a unei istorii generale a civilizației“ (J. Huizinga).

În noul său sens, *civilizație* se opune în mare *barbariei*. Există pe de o parte popoarele civilizate, de cealaltă — popoarele sălbatice, primitive sau barbare. Nici măcar „bunii sălbatici“, îndrăgiți într-un fel în secolul al XVIII-lea, nu sînt numiți *civilizați*. Nimeni nu se îndoiește că în acest cuvînt nou, civilizație, societatea franceză de la sfîrșitul domniei lui Ludovic al XV-lea nu vede cu satisfacție propriul său portret care, de altfel, ne poate seduce încă și astăzi. În orice caz, cuvîntul a apărut fiindcă era nevoie de el. Pînă atunci, *poli* (politicos, civilizat), *police* (persoană care a ajuns la un anume grad de civilizație), *civil* (persoană care respectă conveniențele, bunele maniere în relațiile sociale), *civilisé* (civilizat), care se foloseau pentru cineva care avea maniere frumoase și ușurința de a se purta în lume, nu corespundeau nici unui substantiv. Cuvîntul *police* (referitor la legislație) avea mai curînd sensul de ordine socială, ceea ce îl îndepărta destul de mult de adjectivul *poli* pe care *Dicționarul universal* al lui Furetière (1690) îl definește după cum urmează: „Se folosește la figurat în morală și înseamnă civilizat. A te civiliza, a rafina morăvurile, a deveni politicos și sociabil... Nimic nu este mai adecvat pentru a civiliza și a rafina un tînăr decît conversația cu femeile“.

● **Civilizație și cultură. Pornind din Franța, cuvântul civilizație face rapid înconjurul Europei. Cuvântul cultură îl însoțește.**

El există în Anglia din 1772, și fără îndoială și mai devreme, sub forma *civilization*, care câștigă teren în fața cuvântului *civility* (politețe), folosit totuși multă vreme. *Zivilisation* se instalează fără dificultate în Germania, față de vechiul cuvânt *Bildung* (cultură). În Olanda, dimpotrivă, se întâlnește cu substantivul *beschaving*, derivat din verbul *beschaven*: a rafina, a înnobila, a civiliza. *Beschaving*, avînd aproape același sens, se va încărca fără dificultate cu conceptul de civilizație și va rezista astfel noului cuvînt care apărea în pofida a orice: *civilisatie*. Aceeași rezistență se constată dincolo de Alpi și din aceleași motive: limba italiană are și va folosi în mod rapid în însăși sensul de civilizație frumosul și vechiul cuvînt *civiltà*, pe care îl folosisese deja Dante. Bine înrădăcinat, *civiltà* va împiedica pătrunderea noului cuvînt, dar nu și discuțiile explozive pe care le provoacă. În 1835, Romagnosi va încerca în zadar să lanseze cuvîntul *incivilimento* care după părerea sa însemna trecerea la civilizație, precum și civilizație ca atare.

În această călătorie în jurul Europei, noul cuvînt, civilizație, este însoțit de un cuvînt vechi — *cultură* (Cicero afirmase deja: *Cultura animi philosophia est*), care este întinerit pentru a căpăta aproape același sens cu civilizație. Multă vreme, *cultura* nu va fi decît dublura civilizației. Astfel, la Universitatea din Berlin, în 1830, Hegel folosește fără nici o diferență un cuvînt sau altul. Dar într-o zi apare necesitatea de a se face o distincție între ele.

Noțiunea de civilizație are, de fapt, cel puțin un dublu sens. Ea desemnează în același timp valori morale și valori materiale. Karl Marx făcea astfel deosebire între *infrastructuri* (materiale) și *suprastructuri* (spirituale), acestea din urmă depinzînd strîns de primele. Charles Seignobos afirma într-o butadă: „Civilizația înseamnă drumuri, porturi și cheiuri“, un mod de a spune că nu înseamnă numai spirit. „Este tot ce a realizat omenirea“,

afirma Marcel Mauss, iar istoricul Eugène Cavaignac arăta: „Este un minimum de știință, de artă, de ordine și de virtuți...”.

Civilizația are deci cel puțin două etaje. De aici tentația multor autori de a face deosebire între cele două cuvinte, cultură și civilizație, într-un mod în care unul se încarcă cu demnitatea spiritualului, celălalt cu trivialitatea materialului. Din nefericire, nimeni nu a căzut de acord asupra distincției care trebuie făcută: ea va varia de la țară la țară, sau chiar în interiorul aceleiași țări, după epoci și autori...

În Germania, după o oarecare ezitare, distincția va duce la un fel de întâietate acordată culturii (*Kultur*) și la o devalorizare conștientă a civilizației. Pentru A. Tönnies (1922) și Alfred Weber (1935), „civilizația” nu este decât un ansamblu de cunoștințe tehnice și practice, un ansamblu de mijloace folosite pentru a acționa asupra naturii; „cultura”, dimpotrivă, reprezintă principiile normative, valorile, idealurile, într-un cuvânt: spiritul.

Aceste poziții explică reflecția, stranie la prima vedere pentru un francez, a istoricului german Wilhelm Mommsen: „Este datoria omului ca în zilele noastre (1951) civilizația să nu distrugă cultura, nici tehnica ființa umană”. Această frază ne uimește pentru că în Franța cuvântul civilizație rămâne dominant, așa cum este în Anglia sau în Statele Unite, în timp ce în Polonia și Rusia s-a impus cuvântul cultură, ca în Germania (și din cauza acesteia). În Franța, cuvântul cultură nu își păstrează forța decât în măsura în care el desemnează „toate aspectele *specifice*, proprii vieții, spiritului” (Henri Marrou): noi vorbim de cultură, nu de civilizația lui Paul Valéry, civilizația desemnând mai curând valori colective.

Iată ce multe încurcături sînt deja; să le-o adăugăm pe ultima, cea mai importantă. Antropologii anglo-saxoni, începînd cu E.B. Tylor (*Primitive Culture*, 1874), au căutat, pentru a-l aplica la societățile primitive pe care le studiau, un cuvînt diferit de cel de civilizație, pe care limba engleză îl folosește în mod obișnuit pentru societățile moderne. Ei vor folosi, și aproape toți antropologii vor sfîrși prin a face ca ei, *culturi* primitive, în opoziție cu *civilizațiile* societăților evolute. În



această lucrare vom recurge deci în mod frecvent tocmai la această dublă, utilizare de fiecare dată cînd vom compara *civilizația și cultura*.

Din fericire, adjectivul *cultural*, inventat în Germania spre anii 1850 și a cărui folosire este atît de comodă, nu comportă nici una dintre aceste complicații. El desemnează practic *ansamblul* sensurilor care acoperă în același timp civilizația și cultura. În aceste condiții, vom spune despre o civilizație (sau despre o cultură) că este un ansamblu de *bunuri culturale*, a cărui „locuire” geografică este o *arie culturală*, istoria sa — o *istorie culturală*, că împrumuturile de la o civilizație la alta sînt *împrumuturi* sau *transferuri culturale*, acestea din urmă fiind atît materiale cît și spirituale. Acest adjectiv prea comod provoacă multe iritări: i se aduce acuzația că este barbar, prost format. Dar atîta vreme cît nu i se va găsi un rival, viitorul lui va rămîne asigurat. Pentru funcția sa, el este singurul.

● *În jurul lui 1819, cuvîntul civilizație, pînă atunci la singular (civilizația), trece la plural.*

De atunci, el „tinde să capete un sens nou, *cu totul diferit*: ansamblul caracteristicilor pe care le prezintă viața colectivă a unui grup sau a unei epoci”. Se va spune civilizația Atenei în secolul al V-lea, sau civilizația franceză din timpul lui Ludovic al XIV-lea. A lămuri această problemă a singularului și a pluralului cuvîntului civilizație înseamnă să ajungi într-o nouă înecătură, nu mai puțin importantă.

În realitate, în mentalitatea omului secolului XX prevalează pluralul care, mai mult decît singularul, este în mod direct accesibil experiențelor noastre personale. Muzeele ne trimit în timp, ne adîncim mai mult sau mai puțin complet în civilizații trecute. Trimiterile sînt și mai clare cînd este vorba de spațiu: treci Rinul sau Canalul Mîneicii, ajungi în Mediterana venind din nord, iată tot atîtea experiențe limpezi și de neuitat care subliniază — toate — realitatea pluralului cuvîntului nostru. Este vorba incontestabil de civilizații.

Dacă ni se cere să definim civilizația, vom fi cu siguranță mai șovăitori. De fapt, folosirea pluralului corespunde dispariției unui anumit concept, estompării treptate a ideii — proprie secolului al XVIII-lea — a *unei* civilizații confundate cu progresul în sine și care va fi rezervată cîtorva popoare privilegiate, unor grupuri de oameni, chiar „elitei”. Din fericire, secolul XX s-a debarasat de o serie de judecăți de valoare și nu va ști cu adevărat să definească — în numele căror criterii? — cea mai bună dintre civilizații.

În aceste condiții, civilizația la singular și-a pierdut strălucirea. Ea nu mai este înalta, foarte înalta valoare morală și intelectuală pe care o remarcă secolul al XVIII-lea. De exemplu, în accepțiunea limbii, se va spune mai degrabă astăzi că un act abominabil este o crimă împotriva *umanității* decît împotriva *civilizației*, deși sensul poate fi același. Dar limba modernă încearcă o anumită reticență în a folosi cuvîntul *civilizație* în vechea lui accepțiune de perfecțiune, de superioritate umană.

La singular, nu este oare astăzi civilizația, înainte de toate, bunul comun pe care-l împărtășesc, în mod inegal de altfel, toate civilizațiile, „ceea ce omul nu mai uită”? Focul, scrierea, calculul, domesticirea plantelor și animalelor nu au nici o origine specială: ele au devenit bunuri colective ale civilizației.

Or, acest fenomen de *difuziune* a bunurilor culturale comune ale întregii omeniri capătă în lumea actuală o amploare extraordinară. O tehnică industrială creată de Occident este exportată în întreaga lume care o primește cu brațele deschise. Va unifica ea oare lumea, impunînd pretutindeni același peisaj: clădiri de beton, sticlă și oțel, aerodromuri, căi ferate cu gările și megafoanele lor, orașe uriașe care, puțin cîte puțin, acaparează cea mai mare parte a oamenilor? „Sîntem într-o fază, scria Raymond Aron, în care desoperim adevărul relativ al conceptului de civilizație și, în același timp, faptul că acest concept trebuie depășit ...Etapa civilizațiilor s-a încheiat și... spre binele sau răul ei, omenirea este pe cale să ajungă la o nouă etapă”, în concluzie cea a *unei* civilizații capabile să se extindă la universul întreg.

Cu toate acestea, „civilizația industrială” exportată de Occident nu este decît *una dintre trăsăturile* civilizației occidentale. Adoptînd-o, lumea nu acceptă, dintr-o dată și *ansamblul* acestei civilizații, ci dimpotrivă. Trecutul civilizațiilor nu este de altfel decît istoria unor împrumuturi continue pe care aceste civilizații și le fac una alteia de-a lungul secolelor, fără să-și piardă totuși nici particularitățile, nici trăsăturile specifice. Să recunoaștem totuși că este pentru prima dată cînd un aspect decisiv al unei anumite civilizații este considerat un împrumut dorit de *toate* civilizațiile din lume și că viteza comunicațiilor moderne îi favorizează difuzarea rapidă și eficace. Credem că putem spune doar că ceea ce numim *civilizație industrială* este pe punctul de a se alătura acestei civilizații colective a universului despre care am vorbit ceva mai înainte. Fiecare civilizație a fost, este sau va fi bulversată de acest lucru în structurile sale.

Pe scurt, presupunînd că toate civilizațiile lumii ajung, într-un răstimp mai lung sau mai scurt, să-și uniformizeze tehnicile uzuale și, prin aceste tehnici, unele dintre modurile lor de viață, nu este mai puțin adevărat că, pentru multă vreme de aici înainte, ne vom găsi în cele din urmă în fața unor civilizații foarte diferențiate. Pentru multă vreme încă, cuvîntul civilizație va avea singular și plural. În această privință, istoricul nu ezită să fie categoric.

## CAPITOLUL II

# CIVILIZAȚIA SE DEFINEȘTE ÎN RAPORT CU DIFERITELE ȘTIINȚE UMANE

Noțiunea de civilizație nu poate fi definită decît în contextul tuturor științelor umane, inclusiv istoria. Dar în cursul prezentului capitol nu se va pune încă cu adevărat problema acesteia.

Vom încerca de data această să definim conceptul de civilizație în raport cu alte științe umane, făcînd apel pe rînd la geografie, sociologie, economie, la psihologia colectivă. Sînt patru incursiuni în domenii care nu se aseamănă deloc. Dar răspunsurile obținute se apropie unele de altele mai mult decît s-ar părea la prima vedere.

## Civilizațiile înseamnă spații

Civilizațiile (indiferent care este statura lor, cele mari, ca și cele mici) pot fi întotdeauna localizate pe o hartă. O parte esențială a existenței lor depinde de constrîngerile sau avantajele situării lor geografice.

Bineînțeles, omul a realizat această situație de secole, adesea chiar de milenii. Nu există un singur peisaj care să nu poarte marca acestei munci continue, îmbunătățite de-a lungul generațiilor, acumulate. În cadrul acestui efort, omul s-a transformat el însuși, prin această „puternică muncă a lui asupra lui însuși“ despre care vorbește Michelet sau, dacă vreți, prin „această producere a omului de către om“, cum spune Karl Marx.

● *A vorbi de civilizație înseamnă a vorbi de spații, de pământuri, de relief, de clime, de vegetații, de specii de animale, de avantajele date sau dobândite.*

Și tot ceea ce decurge de aici pentru om: agricultură, creșterea animalelor, hrană, locuințe, îmbrăcăminte, comunicații, industrie... Scena pe care se joacă aceste piese de teatru interminabile comandă în parte desfășurarea lor, le explică particularitățile; oamenii trec, ea rămâne destul de asemănătoare cu ea însăși.

Două Indii se opun pentru indianistul Hermann Goetz: India plină de umiditatea ploilor puternice, de lacuri, de mlaștini, de plante și de flori acvatice, de păduri și de jungle, India oamenilor cu piele brună și, în contrast cu aceasta, India relativ secetoasă, care cuprinde Indusul Mijlociu și Gângerul Mijlociu și care se prelungește de-a lungul Deccanului, acesta fiind domeniul oamenilor cu pielea de culoare deschisă, adesea agresivi. India înseamnă dialogul, lupta dintre aceste două spații, dintre aceste două umanități.

Firește, mediul natural și, în același timp, cel realizat de om nu se închide dinainte într-un determinism îngust. Locul nu explică totul, chiar dacă rolul său rămâne important, sub forma avantajelor — date sau dobândite.

Sub semnul avantajelor date, fiecare civilizație ar fi rodul privilegiilor imediate, folosite de timpuriu de om. Astfel, la începutul vremurilor, *civilizațiile fluviale* ale lumii vechi au înflorit de-a lungul Fluviului Galben (civilizația chineză), Indusului (civilizația preindiană), Eufratului și Tigrului (Sumer, Babylon, Assiria); Nilului (civilizația egipteană). În același fel au înflorit *civilizațiile thalassocratice*, roade ale mării: Fenicia, Grecia, Roma (dacă Egiptul este un dar al Nilului, ele sînt un dar al Mediteranei) sau acea grupare de civilizații puternice ale Europei nordice, axate în jurul Balticii și Mării Nordului; fără a uita Oceanul Atlantic și civilizațiile sale periferice: partea esențială a Occidentului actual și a ceea ce depinde de el nu s-a grupat oare în jurul oceanului, la fel ca lumea romană, cîndva, în jurul Mediteranei?

De fapt, aceste cazuri clasice dezvăluie în special

prioritatea circulației. Nici o civilizație nu trăiește fără mișcare proprie, fiecare se îmbogățește în urma schimburilor, a conflictelor care atrag după sine împrejurimi folositoare. Astfel, Islamul este de neconceput fără deplasarea caravanelor de-a lungul vastelor sale „mări fără apă”, deșerturile și stepele întinderilor sale; este de neconceput fără navigația pe Mediterana și, de-a lungul Oceanului Indian, pînă la Malacca și China.

Enumerînd însă aceste succese, iată-ne deja dincolo de aceste avantaje naturale, imediate, aflate chipurile la originea civilizațiilor. Să învingi ostilitatea deșerturilor sau furiile violente ale Mediteranei, să folosești vînturile regulate ale Oceanului Indian, să îndiguiești un fluviu — iată tot atîtea eforturi umane, *avantaje dobîndite, mai degrabă cucerite*.

Dar atunci de ce au fost capabili de aceste reușite unii oameni și nu alții, pe unele teritorii și nu pe altele, și aceasta timp de generații întregi?

Arnold Toynbee avansează în această privință o teorie seducătoare: pentru reușita umană sînt necesare întotdeauna o *provocare* și un *răspuns*; este necesar ca natura să se prezinte omului ca o dificultate de învins; dacă omul acceptă provocarea, răspunsul său creează înseși bazele civilizației sale.

Cu toate acestea, dacă mergem pînă la capătul acestei teorii, ar trebui oare să tragem concluzia că, cu cît provocarea naturii este mai mare, cu atît mai puternic va fi răspunsul omului? Mă îndoiesc. Omul civilizat al secolului XX a acceptat provocarea insolentă a deșerturilor, a regiunilor polare sau ecuatoriale. Or, în pofida unor interese indiscutabile (aur, petrol), nu a putut nici pînă azi să se înmulțească, nu a putut crea adevărate civilizații. Astfel, există provocare, există răspuns — dar nu neapărat civilizație. Cel puțin pînă în ziua în care vor fi găsite tehnici și răspunsuri mai bune.

Fiecare civilizație este deci legată de un spațiu cu limite *aproape* stabile; de unde, pentru fiecare dintre ele, o *geografie* particulară, a ei însăși, care implică o serie de posibilități, de constrîngerii date, unele cvasipermanente, niciodată aceleași de la o civilizație la alta. Rezultatul? O suprafață pestriță a lumii, unde hărțile

indică, la întâmplare, zone cu case din lemn, din chirpici, din bambus și hîrtie, din cărămidă sau din piatră; zone cu fibre textile diverse: lînă, bumbac, mătase; zone cu mari culturi alimentare de bază: orez, porumb, grîu... Provocările variază, și nu în mai mică măsură răspunsurile.

Civilizația occidentală europeană sau nu este ea oare cea a grîului, a pîinii, chiar a pîinii albe, cu limitele pe care aceasta le implică? Pentru că grîul este o plantă pretențioasă. Gîndiți-vă că pentru cultura lui este necesară asigurarea unei rotații anuale și, fie la fiecare doi ani, fie la fiecare an, pămîntul pe care a fost cultivat trebuie lăsat să se odihnească! Orezăriile inundate, extinse progresiv pe terenurile joase din Extremul Orient, impun și ele multe constrîngerii.

Astfel, reacțiile omului nu încetează să-l elibereze de mediul care îl înconjoară și să-l supună în același timp soluțiilor pe care și le imaginează. El scapă de un determinism pentru a cădea într-altul.

● *O arie culturală este, în limbajul antropologilor, un spațiu în interiorul căruia se regăsește, dominant, asocierea anumitor trăsături culturale.*

Astfel, cînd este vorba de popoarele primitive, în afara limbajului folosit, există anumite culturi productive, o anumită formă de căsătorie, anumite credințe, o anumită artă a olăritului sau săgeata cu pene, o anumită tehnică a țesutului... Pornind de la detalii precise pentru a le defini, aceste arii stabilite de antropologi sînt în general restrînse.

Cu toate acestea, diferitele arii culturale se asociază în mulțimi mai mari, conform anumitor trăsături comune de grup și care, în același timp, le deosebesc de alte mulțimi considerabile. Marcel Mauss susținea că în jurul imensului Ocean Pacific culturile primitive formau, în pofida deosebirilor apreciabile și imensității spațiilor interpușe, un singur și același ansamblu uman, sau mai curînd *cultural*.

În mod firesc, urmînd antropologii, geografil și

istoricii au început să vorbească (de data aceasta în legătură cu civilizații evolute și greu descifrabile) de *arii culturale*. Este vorba de desemnarea unor spații care se pot descompune de fiecare dată într-o serie de ținuturi individuale. Această posibilă descompunere rămîne esențială, o vom vedea, în cazul marilor civilizații: ele se disociază în mod regulat în unități restrînse.

Civilizația numită „occidentală” este în același timp „civilizația americană” a Statelor Unite și cea a Americii Latine, mai înseamnă Rusia și, bineînțeles, Europa. Europa însăși înseamnă o serie de civilizații — poloneză, germană, italiană, engleză, franceză etc. Fără a mai vorbi de faptul că aceste civilizații naționale se despart la rîndul lor în „civilizații” și mai mici: scoțiană, irlandeză, catalană, siciliană, bască etc.

Să nu uităm că aceste diviziuni, acest mozaic format din diferite plăci colorate sînt fără îndoială *trăsături permanente*.

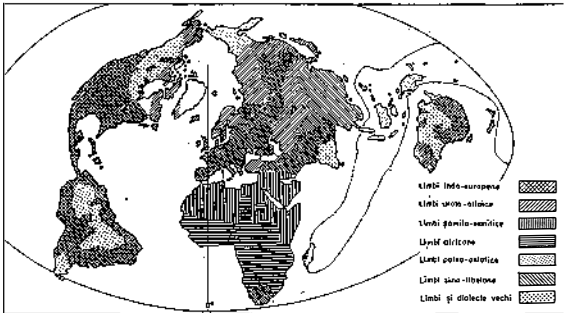
● *Imuabilitatea spațiilor durabil ocupate și a frontierelor care le delimitează nu exclude permeabilitatea aceluiași frontiere în fața multiplelor călătorii ale bunurilor culturale care nu încetează să le traverseze.*

Fiecare civilizație exportă și primește bunuri culturale. Poate fi vorba la fel de bine despre o tehnică pentru modelarea cerii, despre busolă, praful de pușcă, îndemînarea pentru a căli oțelul, de un sistem filozofic întreg sau fragmentar, de un cult, de o religie sau de acel cîntec din Malborough care, începînd cu secolul al XVIII-lea, va face înconjurul Europei: Goethe îl va auzi pe străzile Veronei în 1786.

Un sociolog, Gilberto Freyre, s-a amuzat să întocmească o listă a ceea ce țara sa, Brazilia, a primit, una peste alta, din Europa atît de îndepărtată pe atunci, în cursul ultimelor decenii ale secolului al XVIII-lea și în primele cinci sau șase ale secolului al XIX-lea: berea neagră din Hamburg, vilele englezești (cottage), mașina cu aburi (o navă cu aburi circulă în „golful” San Salvador din 1819), costumul de vară din pînză albă, dinții



2. *Harta  
lingvistică  
a lumii.*



artificiali, gazul de iluminat și, înaintea tuturor acestora, societățile secrete, în special francmasoneria, al cărei rol a fost deosebit în întreaga Americă hispano-portugheză, în momentul independenței sale. Cîteva decenii mai tîrziu, vom găsi aici sistemul filozofic al lui Auguste Comte, a cărui influență a fost considerabilă, în măsura în care regăsim și astăzi, însuflețite, urme ale sale.

Toate aceste intruziuni demonstrează, prin orice exemplu ales dintr-o mie, că nici o frontieră culturală nu este închisă, impermeabilă.

*Adevăr de ieri și de altădată:* bunurile culturale care soseau pe atunci erau puține, întîrziind din cauza duratei lungi a călătoriilor. Dacă e să dăm crezare istoricilor, formele caracteristice epocii Tang (secolul VII p.H.) s-au răspîndit atît de încet încît au ajuns în Cipru și la strălucita curte a Lusignanilor în secolul al XV-lea, de unde se vor difuza cu viteza puternicului trafic mediteranean pînă în Franța, la curtea extravagantă a regelui Carol al VI-lea: podoabele femeiești, pălăriile în formă de con și pantofii cu vîrfurile întors în sus au făcut aici furori, moștenire a unei lumi de multă vreme dispărută. Astfel, lumina stelelor stinse de multe secole ajunge încă pînă la noi.

*Astăzi, răspîndirea* bunurilor culturale s-a accelerat extraordinar. În curînd nu va mai exista nici măcar un singur punct în lume „necontaminat” de civilizația industrială provenită din Europa. În North Borneo (care, împreună cu Sarawak-ul vecin, țin de autoritatea britanică), cîteva difuzoare transmit emisiuni ale unor posturi de radio îndepărtate, din China comunistă, Indonezia. Or, chiar dacă ascultătorii nu înțeleg practic nimic, ritmurile auzite le-au alterat deja dansurile și muzica tradițională. Ce să mai spunem de influența cinematografului, în special a filmului american și european, asupra gusturilor și chiar asupra moravurilor unor țări foarte îndepărtate?

Cu toate acestea, nici un exemplu nu poate rivaliza cu istoria povestită în mica lucrare a unui antropolog american, Margaret Mead. În tinerețe, ea a făcut o anchetă într-o insulă din Pacific unde, timp de cîteva

luni, s-a supus modului de viață al unei populații primitive. Războiul, contactele aberante pe care acesta le-a provocat, i-au aruncat pe acești oameni într-o existență nouă care i-a legat pentru prima dată de viitoarea lumii. Margaret Mead a refăcut această experiență și mica sa carte, în care adesea se regăsesc alături fotografiile acelorași oameni la un interval de 20 de ani, prezintă cu emoție această extraordinară aventură.

Se evidențiază astfel din nou dialogul, pe care l-am stabilit de la începutul pînă la sfîrșitul acestei cărți, dintre civilizație și civilizații. Această *difuziune* care se accelerează, va arunca oare în aer frontierele civilizațiilor, aceste linii, aproape statornicite pînă acum, ale istoriei lumii? Mulți cred acest lucru, bucurîndu-se sau întristîndu-se. Dar oricît de mare ar fi această aviditate a civilizațiilor de a împrumuta bunurile vieții „moderne“, ele nu sînt gata să asimileze totul de-a valma. Se întîmplă, dimpotrivă (și vom reveni asupra acestui lucru), ca ele să se încapățîneze în anumite *refuzuri de a împrumuta*, ceea ce explică, astăzi ca și ieri, că ele pot păstra trăsăturile caracteristice pe care totul pare a le amenința.

## Civilizațiile sînt societăți

Nu există civilizații fără societățile care le dau naștere, le animă cu tensiunile, cu progresele lor.

De aici, prima întrebare de la care nu ne putem eschiva: este oare necesar să creăm acest cuvînt, civilizație, apoi să-l promovăm pe plan științific, dacă el nu este decît sinonimul societății? Nu folosește Arnold Toynbee în permanență cuvîntul *society* (societate) în loc de *civilization* (civilizație)? Iar Marcel Mauss aprecia că „noțiunea de civilizație este categoric mai puțin clară decît cea de societate pe care o presupune“.

● *Societatea nu poate fi niciodată separată de civilizație (și invers): cele două noțiuni se referă la aceeași realitate.*

Sau, cum spunea C. Lévi-Strauss, „ele nu corespund unor obiecte distincte, ci celor două perspective complementare asupra aceluiași obiect care este caracterizat în mod adecvat fie printr-un termen, fie prin celălalt, potrivit punctului de vedere adoptat“.

Noțiunea de societate implică un conținut extrem de bogat, la fel ca și noțiunea de civilizație cu care se contopește adesea. Civilizația occidentală în care trăim depinde astfel de „societatea industrială“ care îi dă viață. Va fi ușor să o descrii zugrăvind însăși această societate, grupurile ei, tensiunile ei, valorile ei intelectuale și morale, idealurile, armoniile, gusturile ei etc. Pe scurt, descriind oamenii care sînt purtătorii acestei civilizații și care o vor transmite mai departe.

Dacă societatea subiacentă se clatină sau se transformă, civilizația, la rîndul ei, se clatină, se transformă. Este ceea ce afirmă frumoasa carte a lui Lucien Goldmann, *Le Dieu caché* (1955), care se referă la Franța Marelui Secol. În fond, orice civilizație, explică el, își extrage punctele de vedere esențiale din „viziunea asupra lumii“ pe care o adoptă. Or, de fiecare dată, această viziune a lumii nu este decît transcrierea, rezultatul tensiunilor sociale dominante. Civilizația, la fel ca o oglindă, va fi mecanismul care înregistrează aceste tensiuni și aceste eforturi.

În timpul jansenismului lui Racine, Pascal, al abatelui Saint-Cyran și al abatelui Barcos, ale căror scrisori redescoperite de L. Goldmann prezintă un atît de mare interes pentru acest moment pasionant al destinului francez pe care *Le Dieu caché* îl dezbate, viziunea tragică a lumii care se propagă, atunci trebuie pusă pe seama înaltei burghezii parlamentare, la cuțite cu regalitatea și decepționată de ea. Tragismul soartei sale, înțelegerea sa, ascendentul său intelectual impun Marelui Secol o viziune dominantă, cea a burgheziei.

Într-un cu totul alt mod, o identificare a civilizațiilor și societăților domină deopotrivă opiniile lui

C. Lévi-Strauss despre diferențierea între societățile primitive și societățile moderne, între culturi și civilizații putem spune, așa cum le deosebesc antropologii.

Culturilor le corespund societățile „care dau naștere unei mici dezordini pe care fizicienii o numesc «entropie», și care au o tendință de a se menține la infinit în starea lor inițială, ceea ce explică de altfel faptul că ne apar ca societăți fără istorie și fără progres. În timp ce societățile noastre (cele care corespund civilizațiilor moderne)... folosesc pentru funcționarea lor o diferență de potențial, care se realizează prin diferite forme de ierarhie socială... Asemenea societăți ajung să creeze în sinul lor un dezechilibru social pe care îl utilizează pentru a produce mai multă ordine — avem societăți bazate pe mașinism — și totodată tot mai multă dezordine, mult mai puțină entropie, chiar pe planul relațiilor dintre oameni“.

Pe seurt, culturile primitive ar fi rodul societăților egalitare, în cadrul cărora raporturile dintre grupuri sînt reglementate o dată pentru totdeauna și se repetă, în timp ce civilizațiile s-ar întemeia pe societăți cu raporturi ierarhizate, cu puternice diferențe între grupuri, deci cu tensiuni variabile, conflicte sociale, lupte politice și o perpetuă evoluție.

**• *Semnul exterior cel mai puternic al diferențelor dintre „culturi“ și „civilizații“ este fără îndoială prezența sau absența orașelor.***

Orașul proliferază la nivelul civilizațiilor și este abia schițat la nivelul culturilor. De la o categorie la alta există, fără îndoială, eșaloane intermediare. Ce este Africa neagră dacă nu un grup de societăți tradiționale, de culturi angajate în procesul dificil, adesea crud, al unei civilizații în formare și al unei urbanizări moderne? Orașele sale, atente la influențele exterioare, la deschiderea spre o viață unitară a lumii, sînt insule în cadrul inerției acestor țări închise. Ele prefigurează societatea și civilizația viitoare.

Cu toate acestea, civilizațiile, societățile cele mai

strălucite presupun, chiar în interiorul granițelor lor, culturi, societăți elementare. Sesizați dialogul, întotdeauna important, dintre orașe și sate. În orice societate, dezvoltarea nu a atins în mod egal toate regiunile, toate straturile populației. Sînt frecvente insule de subdezvoltare (zone muntoase sau prea sărace, sau departe de rețelele de comunicații), adevărate societăți primitive, adevărate „culturi” în mijlocul unei civilizații.

Primul succes al Occidentului a fost categoric cucerirea satelor sale, a „culturilor” sale de la țară, de către oraș. În lumea islamică, dualitatea rămîne mai vizibilă decît în Occident; orașele s-au format aici mai devreme, orașe mai precoce (dacă se poate spune așa) decît în Europa, în timp ce satele rămîn în această lume mai primitive, cu vaste regiuni străbătute de nomazi. În Extremul Orient, disjunția rămîne regula: culturile au rămas aici separate, trăind în ele însele... prin ele însele. Între orașele cele mai strălucite se intercaléază sate trăind într-o economie aproape închisă, adesea sălbatice.

**● *Dată fiind relația strînsă dintre civilizație și societate, este folositor punctul de vedere al unui sociolog, de fiecare dată cînd este abordată istoria îndelungată a civilizațiilor.***

Dar noi, istoricii, nu vom confunda cu toate acestea societățile și civilizațiile.

Vom explica, în capitolul următor, în ce constă după părerea noastră diferența: pe planul duratei, civilizația cuprinde, implică spații cronologice mult mai vaste decît o realitate socială dată. Ea se transformă mult mai puțin rapid decît societățile pe care ea le produce sau le atrage după sine. Dar nu a sosit momentul de a pune în discuție cu adevărat această perspectivă a istoriei. Fiecare lucru la timpul său.

## Civilizațiile sînt economii

Orice societate, orice civilizație depinde de date economice, tehnologice, biologice, demografice. Condițiile materiale și biologice influențează la nesfîrșit destinul civilizațiilor. Creșterea sau scăderea numărului oamenilor, sănătatea sau degradarea fizică, avîntul sau rămî-nerea în urmă economică sau tehnică se repercutează asupra edificiului cultural, precum și al celui social. Economia politică în sensul ei larg înseamnă studiul tuturor acestor probleme uriașe.

● *Importanța numărului: multă vreme omul a fost singura unealtă, singurul motor aflat la dispoziția omului, prin urmare singurul făuritor al civilizației materiale. El a edificat-o cu forța brațelor și a mînilor sale.*

În principiu, și în realitate, orice creștere demografică a favorizat deci avîntul civilizațiilor. Așa s-a întîmplat în Europa în secolele al XIII-lea, al XVI-lea, al XVIII-lea, al XIX-lea și al XX-lea.

Cu regularitate, de asemenea, supraabundența oamenilor, benefică la începuturile sale, devine la un moment dat nocivă atunci cînd creșterea demografică este mai rapidă decît creșterea economică. Așa s-a întîmplat fără îndoială în Europa de dinaintea sfîrșitului secolului al XVI-lea. Așa stau lucrurile și astăzi în cea mai mare parte a țărilor subdezvoltate. În trecut, rezultatul acestei stări de lucruri a fost foametea, deteriorarea salariului real, revolte populare, epoci sinistre de recul. Pînă în momentul în care epidemiile, împreună cu foametea, răresc în mod brutal rîndurile prea strînse ale oamenilor. După aceste catastrofe biologice (de exemplu cea din a doua jumătate a secolului al XIV-lea în Europa, cu ciuma neagră și epidemiile care i-au urmat), supraviețuitorii trăiesc cîtva timp mai ușor și expansiunea reîncepe, se accelerează, pînă la viitoarea frînă.

Industrializarea este singura care, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea, pare să fi rupt

acest ciclu infernal și să fi redat omului, chiar în număr foarte mare, valoarea sa, posibilitatea de a munci și a trăi. Istoria Europei va demonstra acest lucru: această valoare în creștere a omului, necesitatea deci de a cruța folosirea lui, au permis avîntul mașinilor și motoarelor. Antichitatea greco-romană deși inteligentă, nu a avut mașinile pe măsura inteligenței sale. Ea nu a căutat de fapt să le aibă: ea a avut neajunsul de a poseda sclavi. China clasică, formată mult înaintea secolului al XIII-lea, atît de inteligentă și ea îndeosebi în planul tehnicii a avut, de asemenea, din nefericire, prea mulți oameni. Omul nu costă nimic; el îndeplinește orice sarcină într-o economie care ignoră practic chiar și animalul domestic. În consecință, China, multă vreme avansată pe plan științific, nu va trece pragul științei moderne. Ea va lăsa Europei acest privilegiu, această onoare, acest beneficiu.

● *Incidența fluctuațiilor economice: viața economică nu încetează să oscileze, unele fluctuații fiind scurte, altele lungi.*

Astfel se succed, de-a lungul anilor, perioadele economice bune și rele, și de fiecare dată societățile și civilizațiile resimt consecințele, mai ales cînd este vorba de mișcări prelungite. Pesimismul și îngrijorarea de la sfîrșitul secolului al XV-lea — această „toamnă a Evului Mediu“, care l-a preocupat atît de mult pe J. Huizinga — corespund unui recul important al economiei Occidentului. La fel, mai tîrziu, romantismul european corespunde unui recul economic de lungă durată, între 1817 și 1852. Expansiunile economice ale secolului al XVIII-lea (după 1733) au cunoscut cîteva frînări (așa cum s-a întîmplat în ajunul Revoluției), dar, în ansamblu, accelerarea lor benefică înlocuiește dezvoltarea intelectuală din „Secolul Luminilor“ într-un context de bunăstare, de comerț activ, industrie în plin avînt, de creștere a numărului oamenilor.



● *Indiferent dacă fluctuația merge într-un sens sau altul, viața economică este aproape întotdeauna creatoare de surplus.*

Or, cheltuirea, risipirea acestui surplus au reprezentat una din condițiile indispensabile înfloririi civilizațiilor, a anumitor forme de artă. Astăzi, cînd admirăm cîtare arhitectură, sculpturi sau portrete, contemplăm de asemenea, fără să o știm întotdeauna, orgoliul calm al unui oraș, extravaganța vanitoasă a unui prinț sau bogăția prea nouă a unui negustor-bancher. Civilizația în Europa, începînd din secolul al XVI-lea (și fără îndoială mai devreme), se află pînă la ultimul ei nivel sub semnul banului și al capitalismului.

Civilizația este astfel funcția unei anumite *redistribuirii* a banilor. Civilizațiile se nuanțează diferit, întîi la nivelurile lor superioare, apoi în cuprinsul lor, potrivit modului de redistribuire care le este propriu, potrivit mecanismelor sociale și economice care prelevă din circuitele bănești partea rezervată luxului, artei, culturii. În secolul al XVII-lea, în vremurile foarte dure din punct de vedere economic ale domniei regelui Ludovic al XIV-lea, mecenatul se practica numai la curte sau aproape numai la curte. Întreaga viață literară și artistică se desfășoară în acest cerc strîmt. În perioada fastului și facilităților economice ale secolului al XVIII-lea, aristocrația și burghezia participă din plin, alături de regalitate, la răspîndirea culturii, științei, filozofiei...

Dar în această epocă luxul rămîne încă privilegiul unei minorități sociale. Civilizația subiacentă, cea a vieții cotidiene și sărace, nu se bucură deloc de acesta. Or, parterul unei civilizații este adesea adevăratul ei nivel. Ce este libertatea? Ce înseamnă cultura individului cînd nu poate fi atins minimul vital? Din acest punct de vedere, secolul al XIX-lea european despre care s-a scris atît, secolul al XIX-lea al noilor îmbogățiți, al „burgheziei cuceritoare“, agasantul secol al XIX-lea anunță (deși el nu realizează încă) un nou destin pentru civilizații și pentru ființa umană. Pe măsură ce numărul oamenilor crește considerabil, iată-i, din ce în ce mai mulți, chemați să participe la o anumită *civilizație*

*colectivă. Fără îndoială, prețul unei asemenea transformări (inconștiente, nu trebuie să o mai spunem) a fost, pe plan social, foarte mare. Dar rezultatul este important. Dezvoltarea învățămîntului, accesul la cultură, în universități, promovarea socială sînt cuceririle de mare importanță ale deja bogatului secol al XIX-lea.*

Marea problemă, astăzi ca și mîine, este crearea unei civilizații care să fie în același timp de calitate și de masă, teribil de costisitoare, de neconceput fără importante surplusuri puse în slujba societății, de neconceput de asemenea fără timpul liber pe care mașinismul va fi fără îndoială capabil să ni-l ofere în curînd. În țările industrializate, acest viitor este sesizabil, într-un răstimp mai scurt sau mai lung. Dar problema se complică la scara lumii.

Pentru că aceleași inegalități ale accesului la civilizație pe care viața economică le-a creat între diferitele clase sociale, *le-a creat și între diferitele țări din lume.* O mare parte a lumii constituie ceea ce un eseist a denumit „proletariat exterior”, care în limbaj curent se numește lumea a treia, masa enormă de oameni pentru care accesul la minimul vital se pune chiar înaintea accesului la civilizația — care le este adesea necunoscută — a propriei țări. Ori umanitatea va munci pentru a umple aceste denivelări gigantice, ori civilizația sau civilizațiile își vor asuma riscul de a dispărea fără urmă.

## **Civilizațiile sînt mentalități colective**

După geografie, sociologie și economie, psihologia ne obligă la o ultimă confruntare. Cu deosebirea că psihologia colectivă nu este o știință atît de sigură de sine, atît de bogată în rezultate ca științele umane la care ne-am referit pînă acum. Ea se aventurează foarte rar pe căile istoriei.

● *Psihism colectiv, conștientizare, mentalitate sau instrument mental? Este greu de ales între termenii pe*

*care îi propune lungul titlu al acestui paragraf. Și aceste ezitări de limbaj indică însăși tinerețea psihologiei colective.*

*Psihismul* este termenul favorit al unui istoric, mare specialist al acestui domeniu, Alphonse Dupront. *Conști-entizarea* nu înseamnă decît un moment al acestor evoluții (în general sfîrșitul lor). *Mentalitate* este evident cuvîntul mai comod. Lucien Febvre, în admirabilul său *Rabelais*, prefera să vorbească de *instrument mental*.

Dar cuvintele au puțină importanță! Problema nu depinde de ele. În fiecare apocă, o anumită reprezentare a lumii și a lucrurilor, o mentalitate colectivă dominantă însuflețește, penetrează întreaga masă a societății. Această mentalitate care dictează atitudinile, orientează opțiunile, înrădăcinează prejudecățile, înclină într-o parte sau alta mișcările unei societăți este eminantamente un fapt de civilizație. Într-o măsură mult mai mare decît accidentele sau circumstanțele istorice și sociale ale unei epoci, ea este rodul moștenirii îndepărtate, al temerilor, credințelor, al unor neliniști străvechi aproape inconștiente adesea, este adevăratul rezultat al unei imense contaminări ai cărei germeni sînt pierduți în trecut și transmiși de-a lungul unor întregi generații de oameni. Reacțiile unei societăți la evenimentele momentului, la presiunile pe care le exercită asupra ei, la deciziile pe care le cere de la ea se supun mai puțin logicii, sau chiar interesului egoist, cît acestui comandament neformulat, adesea imposibil de formulat și care țîșnește din inconștientul colectiv.

Aceste valori fundamentale, aceste structuri psihologice reprezintă în mod categoric ceea ce civilizațiile *pot comunica cel mai puțin* una alteia, ceea ce le izolează și le deosebește cel mai bine. Iar aceste mentalități sînt de asemenea puțin sensibile la trecerea timpului. Ele se schimbă lent, nu se transformă decît după îndelungate perioade de incubație, puțin conștiente și ele.

● *Aici religia este trăsătura cea mai puternică, nucleul civilizațiilor, trecutul și în același timp prezentul lor.*

Și în primul rînd, bineînțeles, nucleul civilizațiilor neeuropene. În India, de exemplu, toate acțiunile își extrag forma și justificarea din viața religioasă și nu din rațiune. De acest lucru se mirau deja grecii, dacă este să dăm crezare anecdotei povestite de Eusebiu, episcop de Cezareea (265—340): „Aristoxane, muzicianul, povestește despre indieni următoarea istorioară: unul dintre ei îl întâlnește la Atena pe Socrate și îi cere să-și definească filozofia. «Este un studiu al realităților umane», răspunde Socrate. La care indianul izbucnește în rîs: «Cum ar putea un om să studieze realitățile umane, a exclamat el, cînd nu cunoaște realitățile divine!»“

Un filozof hindus contemporan, Sinitî Kunar Chatterji, descrie următoarea imagine binecunoscută despre neputința omului de a măsura imensul mister și, în același timp, unicitatea supranaturalului: „Sîntem asemenea orbilor care, pipăind o parte sau alta a unui elefant, sînt convinși unul că atinge o coloană, altul un șarpe, al treilea o substanță dură, al patrulea un zid sau o perie prevăzută cu o coadă flexibilă, după cum ating piciorul, trompa, colții, corpul sau coada.“

În fața acestei profunde smerenii religioase, Occidentul pare să-și fi uitat izvoarele creștine. Dar mai degrabă decît de o ruptură pe care raționalismul ar fi creat-o între religios și cultură, trebuie să vorbim de fapt de o coexistență între laic, știință și religie, de dialoguri, dramatice sau pline de încredere, nicio dată întrerupte în pofida aparențelor. Creștinismul se afirmă ca o realitate esențială a vieții occidentale și care îi marchează, fără ca ei să o știe sau să o recunoască vreodată, chiar și pe atei. Normele etice, atitudinile în fața vieții și a morții, concepția despre muncă, valoarea efortului, rolul femeii sau al copilului, iată tot atîtea comportamente care par să nu mai aibă nici o legătură cu sentimentul creștin și care, cu toate acestea, derivă din el.

Nu este mai puțin adevărat că tendința civilizației occidentale, din momentul din care gîndirea greacă se dezvoltă, este atracția spre raționalism, deci spre o

atitudine degajată în raport cu viața religioasă. Dar va trebui să revenim asupra singularității sale. Cu excepția câtorva exemple deosebite (unii sofști chinezi, unii filozofi arabi ai secolului al XII-lea), nici una dintre aceste detașări nu se remarcă cu atîta claritate în istoria lumii în afara Occidentului. Aproape întotdeauna civilizațiile sînt invadate, scăldate de religios, supranatural, magic; ele trăiesc aici dintotdeauna, inspiră cele mai puternice motivații ale psihismului lor particular. Vom avea ocazia să repetăm aceasta de multe ori.

# CIVILIZAȚIILE SÎNT CONTINUITĂȚI

Rămîne să punem problema istoriei, a unităților ei de măsură, a explicațiilor ei evident esențiale într-un demers complicat, pe care ea îl va complica și mai mult, dar căruia îi va *da un sens*. Practic, nu există civilizație actuală care să poată fi cu adevărat înțeleasă fără o cunoaștere a itinerariilor deja parcurse, a valorilor străvechi, a experiențelor trăite. O civilizație este întotdeauna un trecut, un anumit trecut viu.

Prin urmare, istoria unei civilizații este căutarea, printre coordonatele vechi, a acelor care rămîn valabile și astăzi. Nu se pune problema să spunem tot ce se poate ști despre civilizația greacă sau despre Evul Mediu chinez, ci tot ceea ce, din această viață de altădată, rămîne eficient chiar și astăzi în Europa occidentală sau în China lui Mao Tzedong. Tot ceea ce scurtcircuitează trecutul și prezentul este, de cele mai multe ori, la depărtare de secole întregi.

## Civilizațiile văzute în duratele lor scurte, de pe o zi pe alta

Să începem însă cu începutul. Orice civilizație, de ieri ca și de astăzi, se dezvăluie în primul rînd printr-o serie de manifestări ușor de sesizat: o piesă de teatru, o expoziție de pictură, succesul unei cărți, o filozofie, o modă vestimentară, o descoperire științifică, o punere

la punct a unei tehnici...; toate — evenimente aparent independente unele de altele (nu există nici o legătură, la prima vedere, între filozofia lui Merleau-Ponty și o pânză de ultimă oră a lui Picasso).

Aceste fapte de civilizație, să reținem, au întotdeauna o existență destul de scurtă. Cum ne vor duce ele spre aceste coordonate pe care trebuie să le descoperim, în același timp străvechi și actuale, dacă ele par să se înlocuiască și să se distrugă uneori unele pe altele mai degrabă decât să se continue?

● *Aceste spectacole stau de fapt sub semnul schimbărilor permanente. Programul se schimbă, nimeni nu dorește ca el să se mențină multă vreme pe afiș.*

Această variabilitate se exprimă în însăși succesiunea epocilor literare, artistice sau filozofice. Tot atâtea episoade închise în ele însele. Se poate spune, împrumutând limbajul economiștilor, că există *conjuncturi* culturale tot așa cum există conjuncturi economice, adică fluctuații, mai mult sau mai puțin lungi sau precipitate, și care cel mai adesea se succed, contestându-se violent. De la o epocă la alta totul se schimbă sau pare că se schimbă, la fel cum la teatru, un proiector, fără a modifica decorurile sau fețele, le colorează diferit și le proiectează într-un alt univers.

Dintre aceste „epoci”, Renașterea este cel mai frumos exemplu. Ea are temele sale, culorile, preferințele sale, obiceiurile sale chiar. Ea stă sub semnul pasiunii intelectuale, al dragostei pentru frumos, al discuțiilor libere și tolerante în care jocurile spiritului vin să se adauge bucuriei de a trăi. Stă, de asemenea, sub semnul unei descoperiri sau al unei redescoperiri a operelor antichității, la care participă cu pasiune întreaga Europă cultivată.

Tot așa există și o *conjunctură* romantică (în mare de la 1800 până la 1850, deși a existat, firește, un preromantism și un romantism întârziat); ea va marca simțirea și mintea de-a lungul unei epoci — confuză, neclară, lipsită de bucurie — de după Revoluție și

Imperiu, care va fi o perioadă de reflux economic în întreaga Europă (între 1817 și 1852). Nu vom afirma că acest reflux, el singur, explică sau, cu atât mai mult, creează neliniștea romântică; nimic nu ne spune că n-ar fi existat și perioade deosebite în ceea ce privește sensibilitatea de a trăi și de a gândi, independente sau semi-independente de orice context... În orice caz, fiecare generație are dorința de a o nega pe cea precedentă, iar cea care îi va urma îi va plăti cu aceeași monedă. Ar exista astfel o oscilație fără sfârșit între romantism (sau baroc, afirma Eugenio d'Ors) și clasicism, între inteligența seacă și inima neliniștită, cu răsturnări spectaculoase.

Imaginea care se impune este deci cea a unui permanent du-te-vino. O civilizație, ca și o economie, are ritmurile sale. Ea arată ca o istorie cu eclipse pe care nu vom ezita să o decupăm în bucăți succesive, în tranșe aproape străine unele de altele. Nu numim oare *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* *Secolul Luminilor*? Și chiar „civilizația clasică“, „civilizația secolului al XVIII-lea“? Este vorba aici de „civilizațiile de epocă“, „invenții diabolice“ cum susține un economist filozof, Joseph Chappey. Acest mod de a discuta i se pare să contrazică, de fapt, însăși ideea de civilizație, care, vom vedea, presupune o *continuitate*. Dar, pentru moment, să lăsăm această contradicție. De altfel, unitatea și diversitatea nu încetează să se înfrunte, să trăiască împreună. Iar noi trebuie să le înțelegem așa cum sînt.

● **„Cotituri“, evenimente, eroi: aceste conjuncturi, această succesiune de evenimente ne ajută să înțelegem locul aparte pe care îl ocupă în istoria civilizațiilor anumite evenimente sau personaje excepționale.**

Fiecare eveniment, văzut de aproape, se descompune într-o serie de fapte, gesturi, roluri. În definitiv, civilizațiile înseamnă oameni și deci demersurile lor, acțiunile, entuziasmele, „angajamentele“ acestor oameni, ca și schimbările sînt nesfîrșite. Cu toate acestea, în această serie de fapte, de opere, de biografii, o selecție se impune: se detașează evenimentele sau oamenii care



semnalează o „cotitură“, o fază nouă. Cu cît anunțul este mai important, cu atît semnalul se impune.

Un eveniment foarte important (adică plin de consecințe) a fost descoperirea gravitației universale de către Newton, în 1687. Un eveniment marcant a fost reprezentarea *Cidului* (1636) sau a operei *Hernani* (1830).

La fel se evidențiază și oamenii, în măsura în care opera lor anunță o perioadă a istoriei, sau reprezintă un episod, al acesteia. Poate fi vorba la fel de bine despre Joachim du Bellay (1522—1566) cu a sa *Défense et Illustration de la Langue française*, cît și despre Leibnitz (1646—1716), părintele calculului infinitezimal sau Denis Papin (1647—1714), inventatorul mașinii cu aburi.

Dar numele care domină cu adevărat istoria civilizațiilor sînt cele care depășesc o serie de conjuncturi, așa cum o navă poate învinge mai multe furtuni. La joncțiunea unor vaste perioade apar adesea spirite privilegiate, în care se încarnează mai multe generații: Dante (1265—1321) la sfîrșitul Evului Mediu „latin“; Goethe (1749—1832) la sfîrșitul primei perioade moderne a Europei; să-l adăugăm pe Newton la începuturile fizicii clasice și, de asemenea, ridicat la dimensiunile colosale ale științei noi de astăzi, prestigiosul Albert Einstein (1879—1955).

Întemeietorii marilor sisteme de gîndire aparțin acestei categorii de excepție: Socrate sau Platon, Confucius, Descartes sau Karl Marx domină mai multe secole deodată. Ei sînt întemeietori de civilizație; cu greu putem să acordăm mai puțină importanță acelor aștri de primă mărime, fondatori de religii: Buddha, Christos, Muhammad, strălucitori cu toții încă, este oare nevoie să o mai spunem?

În concluzie, unitatea de măsură după care se judecă și se clasează, în ordinea importanței, masa confuză de evenimente și masa nu mai puțin confuză de oameni este timpul pe care ei îl așază pînă la ștergerea lor de pe scena lumii. Numai cei cărora le aparține *durata* și care se confundă cu o realitate îndelung trăită contează în marea istorie a civilizației. Astfel se regăsesc, dincolo de o istorie familiară, cu limpezime,

coordonatele secrete ale timpului lung spre care trebuie acum să ne îndreptăm.

## Civilizațiile în structurile lor

Acest limbaj al epocilor nu ne-a dat decît imagini schimbătoare: ele apar, pe scena civilizațiilor, apoi dispar. Dacă încercăm să sesizăm ceea ce, în timpul desfășurării spectacolului, nu se schimbă deloc în fundalul scenei, apar atunci alte realități, mai simple, care prezintă un interes nou. Unele durează timp de două sau trei spectacole, altele traversează cîteva secole, altele, în sfîrșit, durează atît de mult încît le credem imuabile; în mod greșit, bineînțeles, căci se mișcă și ele, dar lent, imperceptibil.

● *Realitățile abordate în capitolul precedent sînt: constrîngerile exercitate continuu de spațiu, ierarhiile sociale, „psihisme” colective, necesitățile economice, toate acestea fiind forțe profunde, puțin recognoscibile totuși la prima vedere, în special pentru cei care trăiesc în aceeași perioadă cu ele, căroră le par întotdeauna de la sine înțelese și nu le pun nici un fel de probleme. Acestea sînt realități pe care limbajul de astăzi le desemnează sub numele de „structuri”.*

Istoricul însuși nu le vede apărînd imediat în expunerea sa cronologică obișnuită, prea precipitată. De asemenea, nu putem nici înțelege, nici urmări îndeosebi aceste realități în evoluția lor foarte lentă decît parcurgînd, consumînd vaste spații temporale. Mișcările de suprafață de care vom vorbi imediat, evenimentele și oamenii înșiși dispar în fața ochilor noștri atîta timp cît le apar în față mari permanențe sau semipermanențe, conștiente și inconștiente în același timp. Aici se află „temelile” sau mai degrabă „structurile” civilizațiilor: sentimentele religioase de exemplu, sau imobilismele rurale, sau atitudinile în fața morții, în fața muncii, plăcerii, vieții familiale...

Aceste realități, aceste *structuri* sînt în general *străvechi*, de lungă durată și întotdeauna *trăsături distinctive și originale*. Ele dau civilizațiilor aspectul specific, ființa lor. Și acestea nu le înlocuiesc în nici un fel, fiecare fiind considerate ca valori de neînlocuit. Bineînțeles, aceste permanențe, aceste opțiuni moștenite sau aceste refuzuri față de alte civilizații, sînt în general inconștiente pentru marea masă a oamenilor. Și este necesar, pentru a le contura cu claritate, să te îndepărtezi, cel puțin mental, de civilizația în care te afli.

Să luăm un exemplu simplu și care afectează structuri profunde — rolul femeii în secolul al XX-lea, într-o societate dată, să zicem a noastră, societatea europeană. Particularitățile sale nu se evidențiază (aștit le găsim de „firești“) decît în comparație cu rolul femeii musulmane sau, pentru a merge la celălalt capăt al lanțului, cu cel al femeii americane din Statele Unite. Dacă vrem să înțelegem *de ce*-ul acestei situații sociale va trebui să ne întoarcem mult în trecut, cel puțin pînă în secolul al XII-lea, în epoca „dragostei curtenitoare“, pentru a ne da seama care a fost concepția despre dragoste și cuplu în Occident. Apoi să recurgem la o serie de explicații: creștinismul, accesul femeilor în școli și universități; ideea europeanului despre educația copiilor; condițiile economice: nivelul de trai, munca femeii în cămin sau în afara casei etc.

Rolul femeii se afirmă întotdeauna ca o structură de civilizație, un test, pentru că el este în fiecare civilizație o realitate de *lungă durată, rezistentă* la șocurile exterioare, *greu de schimbat* de azi pe mâine.

● *Unei civilizații îi repugnă în general să adopte un bun cultural care pune în discuție una din structurile ei profunde. Aceste refuzuri de a împrumuta, aceste ostilități secrete sînt relativ rare, dar conduc întotdeauna în inima unei civilizații.*

În fiecare zi, o civilizație împrumută de la vecinii săi, chiar dacă „reinterpretează“, asimilează ceea ce tocmai a luat de la aceștia. La prima vedere, fiecare civilizație

seamănă cu o gară de mărfuri care nu va înceta să primească, să expedieze bagaje eteroclite.

Cu toate acestea, fiind solicitată, o civilizație poate respinge cu încăpăținare un aport sau altul din exterior. Marcel Mauss va semnala acest lucru: nu este o civilizație demnă de acest nume aceea care nu are repulsiile, refuzurile sale. De fiecare dată refuzul este concluzia unei lungi serii și experiențe. Gîndit, hotărît în timp, el capătă întotdeauna o importanță extremă.

Nu este oare cazul clasic cucerirea Constantinopolului de către turci în 1453? Un istoric turc de astăzi a susținut că orașul s-a predat, că a fost cucerit din interior înaintea asaltului turcilor. Deși excesivă, teza nu este inexactă. Practic, Biserica Ortodoxă (dar am putea spune civilizația bizantină) a preferat uniunii cu latinii, singurii care îi puteau salva, supunerea față de turci. Nu vorbim de o „decizie“, luată repede pe teren, în fața evenimentului. Este vorba de rezultatul firesc al unui lung proces, tot atît de lung ca și decăderea Bizanțului însuși și care, zi de zi, a accentuat repulsia grecilor față de apropierea de latini, de care îi despărțeau divergențele teologice.

Uniunea era posibilă. Împăratul Mihail Paleolog o acceptase la Conciliul de la Lyon, în 1274. Împăratul Ioan al V-lea, în 1369, a făcut la Roma profesiune de credință catolică. În 1439, Conciliul mixt de la Florența a demonstrat din nou posibilitatea uniunii. Cei mai eminenți teologi greci, Ioan Beccos, Demetrios Lydones, Bessarion au scris în favoarea uniunii cu un talent la înălțimea căruia adversarii lor nu au ajuns nicicum. Cu toate acestea, între turci și latini, grecii îi vor prefera pe turci. „Dornică de independență, Biserica bizantină și-a chemat dușmanul, i-a predat Imperiul și Creștinătatea“, pentru că, așa cum scria încă din 1385 patriarhul (Constantinopolului) papei Urban al VI-lea, a lăsat Bisericii grecești „deplină libertate de acțiune“ și acesta este cuvîntul decisiv. Fernand Grenard, de la care împrumutăm aceste explicații, adaugă: „Aservirea Constantinopolului de către Muhammad al II-lea a fost triumful patriarhului antiunionist“. Occidentul cunoștea de altfel foarte bine această antipatie a Orientului față de el.

„Acești schismatici, scria Petrarca, s-au temut de noi și ne au urît din rărunchi“.

Alt refuz care s-a conturat lent (în Franța, unde ezitarea va fi cea mai mare, îi va trebui aproape un secol) este cel care închide în fața Reformei Italia și Peninsula Iberică, apoi Franța, cîmp de bătălie multă vreme indecis între cele două maniere de a crede în Christos.

Încă un refuz, și nu numai politic, deși nu este unanim, este cel care îndepărtează un Occident evoluat și o Americă anglo-saxonă (inclusiv Canada) de marxism și de soluțiile totalitare ale Republicilor socialiste: nu-ul este categoric din partea țărilor germanice și anglo-saxone; temperat și mult mai nuanțat din partea Franței și a Italiei, și chiar din partea țărilor iberice. Este vorba aici, probabil, de un refuz de la civilizație la civilizație.

Vom spune, pe aceeași linie de gîndire, că o Europă occidentală care să fi adoptat comunismul l-ar fi organizat probabil în maniera ei, l-ar fi sistematizat așa cum sistematizează în prezent capitalismul, într-un mod categoric diferit de cel al Statelor Unite.

*● Această operație, de primire sau de refuz, pe care o civilizație o efectuează în fața unor civilizații exterioare, o exercită și față de ea însăși, într-un ritm lent. Aproape întotdeauna această opțiune este în mică măsură conștientă sau aproape inconștientă. Dar tocmai datorită acestei operații o civilizație se transformă puțin cîte puțin, „despărțindu-se“ de o parte a propriului său trecut.*

Din mulțimea de bunuri sau atitudini pe care trecutul și evoluțiile sale le împing spre ea și i le propun, ea triază pe nesimțite, îndepărtează sau favorizează și, prin opțiunile sale, recompune o fațadă niciodată nouă în întregime, niciodată aceeași.

Aceste refuzuri interne pot fi directe, atenuate, durabile sau pasagere. Numai refuzurile durabile sînt esențiale în aceste domenii pe care le explică în mod progresiv studiile de istorie psihologică, extinse fie la

dimensiunile unei țări, fie ale unei civilizații. Astfel, Alberto Tenenti prezintă două lucrări de pionierat despre viață și moarte în secolele al XV-lea și al XVI-lea; de la R. Mauzi avem o punere în discuție a ideii de fericire în Franța secolului al XVIII-lea (*L'Idée de bonheur en France au XVIII<sup>e</sup> siècle*); de la Michel Foucault — o carte pasionată și pasionantă, *L'Histoire de la folie à l'âge classique* (1961).

În toate aceste trei cazuri este vorba de „lucrarea” unei civilizații asupra ei însăși, care se luptă cu ea însăși, „lucrare” care nu se remarcă decât rareori în plină lumină. Totul se mișcă cu o asemenea încetineală încât contemporanii nu observă niciodată. De fiecare dată, eliminările și adaosurile complementare care decurg uneori din ele — se operează timp de secole, cu interdicții, baricade, cicatrizări dificile, adesea imperfecte, totdeauna considerabil de îndelungate.

Este ceea ce Michel Foucault numește, într-un limbaj specific, „departajare”, cu alte cuvinte respingerea din partea unei civilizații dincolo de frontierele ei și de firul drept al vieții sale a unei valori sau alteia renegate. „S-ar putea face, scrie el, o istorie a *limitelor*, a acestor gesturi obscure care trebuie uitate din momentul în care au fost făcute, prin care o civilizație respinge ceva care va fi pentru ea Exteriorul; și de-a lungul întregii sale istorii, acest vid, acest spațiu alb prin care se izolează, o desemnează în aceeași măsură ca valorile sale. Căci ea primește aceste valori și le menține în continuitatea istoriei; dar în acest domeniu despre care vrem să vorbim ea își exercită opțiunile esențiale, ea face *partajul* (sublinierea o facem noi) care îi dă caracterul său pozitiv; în aceasta constă încetineala originară cu care se formează”.

Acest frumos text merită să fie citit și recitit. O civilizație ajunge la reprezentarea ei personală respingând ceea ce o jenează în obscuritatea terenurilor limitrofe și deja stăine. Istoria sa înseamnă decantarea, timp de secole, a unei personalități colective, prinsă, ca orice personalitate individuală, între un destin conștient și clar, și un destin obscur și inconștient care servește drept bază și motivație esențială celuilalt, dar fără ca acest lucru

să fie întotdeauna evident. Vom vedea că aceste studii de psihologie retrospectivă au fost marcate în trecere de descoperirile psihanalizei.

Cartea lui Michel Foucault studiază un caz particular: separarea între rațiune și nebunie, între nebuni și raționali, necunoscută în Evul Mediu european pentru care nebunul, ca orice nefericit, era, mai mult sau mai puțin misterios, trimisul lui Dumnezeu. Nebunii vor fi închiși, cu asprime și brutalitate mai întâi, în secolul al XVII-lea, căzut în admirația ordinii sociale și pentru care aceștia nu sînt decît epave ce trebuie îndepărtate de lume, așa cum sînt îndepărtați delincvenții și trîndavii fără leac; apoi, ei sînt tratați cu blîndețe, cu o anumită dragoste în secolul al XIX-lea care îi va recunoaște ca bolnavi. De la o atitudine la alta problema centrală nu s-a schimbat totuși: pornind de la epoca clasică și pînă în zilele noastre, Occidentul s-a „departajat” de nebunie, a proscris limbajul ei și i-a refuzat prezența. Astfel, triumf al rațiunii este însoțit în profunzime de o furtună lungă și silențioasă, de un demers cvasiinconștient, cvasiignorant și care este totuși într-un anumit fel sora acestei victorii care a fost, în plină lumină, cucerirea raționalismului și a științei clasice.

Am putea da, bineînțeles, și alte exemple în ceea ce privește aceste departajări sau semidepartajări. Cartea lui Alberto Tenenti urmărește cu grijă procesul prin care Occidentul a „reconsiderat” problema morții creștine așa cum fusese ea concepută în Evul Mediu, ca simplă trecere a creaturii, exilată pe pămînt, spre adevărata viață de dincolo. În secolul al XV-lea, moartea devine „umană”, încercarea supremă a omului în grozăvia descompunerii trupului. Dar în această nouă concepție despre moarte omul găsește noua concepție despre o viață care, după părerea sa, își redescoperă prețul, valoarea umană. O anumită obsesie a morții dispare cu secolul următor — al XVI-lea — care, cel puțin la începuturile sale, este secolul bucuriei de a trăi.

● *Șocurile violente ale civilizațiilor: pînă acum, argumentele s-au bazat pe civilizații aflate în raporturi*

*pașnice unele cu altele, libere pe opțiunile lor. Or, raporturile violente au fost adesea regula. Întotdeauna tragice, ele au fost destul de desinutile pe termen lung.*

Succese ca romanizarea Galiei și a unei mari părți a Occidentului european cucerit nu se explică decît prin durată lungă a încercării și, de asemenea, indiferent ce s-a spus despre aceasta, prin nivelul scăzut, la început, al popoarelor romanizate, prin admirația pe care au avut-o pentru învingător; pe scurt, printr-o anumită conivență. Dar aceste reușite au fost rare; excepții, ele confirmă regula.

În timpul acestor contacte violente, eșecurile au fost mai frecvente decît reușitele. „Colonialismul“ a putut să triumfe ieri, dar astăzi fiasco-ul lui nu mai trezește nici o îndoială. Or, colonialismul este prin excelență înecarea unei civilizații de către o alta. Învinșii cedează întotdeauna în fața celui mai puternic, dar supunerea lor rămîne provizorie de cînd există conflicte între civilizații.

Aceste perioade lungi de coexistență forțată nu se scurg fără concesii sau fără înțelegeri, fără împrumuturi culturale importante, uneori fructuoase. Totuși, ele nu depășesc niciodată anumite limite.

Cel mai bun exemplu de interpenetrare culturală sub semnul violenței ne este oferit de frumoasa carte a lui Roger Bastide — *Les Religions africaines au Brésil* (1960). Este istoria tragică a sclavilor negri smulși din diferite părți ale Africii și aruncați în societatea patriarhală și creștină din Brazilia colonială. Ei vor reacționa împotriva acesteia adoptînd creștinismul. Mulți negri „fugiți“ vor forma republici independente, *quilombos*: cea din Palmeiras, dincolo de Bahia, nu se va preda decît în urma unui război în regulă. Faptul că acești negri, deposezați de tot, au reconstituit vechile practici religioase ale Africii și dansurile rituale, că, în plus, au amestecat în ale lor *candomblé* sau *macumba* practici africane și practici creștine și că acest „sincretism“ este astăzi viu pe plan cultural, chiar cuceritor, nu este căre un exemplu uimitor? Învingutul a cedat, dar în același timp s-a apărut.



## Istorie și civilizație

Aceste incursiuni în rezistențele, acceptările, permanențele, deformările lente ale civilizațiilor permit formularea unei ultime definiții, cea care restituie civilizațiilor chipul lor particular, unic: ele sînt continuități interminabile, continuități istorice.

Civilizația este astfel cea mai lungă dintre istoriile lungi. Dar istoricul nu are acces de la bun început la acest adevăr care nu se degajă decît la capătul unor observații succesive. Astfel, într-o ascensiune, priveliștea se lărgeste progresiv.

● *Diferitele timpuri ale istoriei: istoria acționează la diverse niveluri, cu unități de măsură adesea diferite, sau zi de zi, an de an, pe zeci de ani deodată sau pe secole întregi.*

Peisajul va varia de fiecare dată, în funcție de măsura folosită. Contradicțiile dintre aceste realități observate, dintre perioadele de timp care sînt diferite ca durată, dau naștere acelei *dialectici* propriie istoriei.

Pentru a simplifica explicația, să spunem că istoricul lucrează cel puțin pe trei planuri.

Un plan A, cel al istoriei tradiționale, al expunerii obișnuite care sare de la un eveniment la altul, la fel ca cronicarul de ieri sau reporterul de astăzi. Astfel, mii de imagini sînt culese în direct și formează imediat o istorie multicoloră, tot atît de bogată în peripeții ca un roman în foileton. Dar această istorie, dată uitării de îndată ce a fost citită, ne lasă prea adesea cu un sentiment de insatisfacție, incapabili să judecăm sau să înțelegem.

Un plan B reflectă evenimentele în mare, fără a intra în detalii: romantismul, Revoluția franceză, revoluția industrială, cel de-al doilea război mondial. De data aceasta, unitatea de măsură o reprezintă 10, 20, chiar 50 de ani. Și datorită acestor ansambluri — fie că le denumim perioade, etape, evenimente sau conjuncturi — se face o apropiere între fapte, sînt interpretate și se

avansează explicații. Aici găsim, dacă vrei, evenimentele de durată, eliberate de detaliile superflue.

În sfârșit, un plan C depășește și aceste evenimente de durată și nu reține decât mișcările seculare sau multiseculare. El se referă la o istorie în care fiecare mișcare este lentă și face pași peste mari perioade de timp, o istorie care nu poate fi traversată decât cu cizme de șapte poște. Revoluția franceză nu mai este decât un moment, bineînțeles esențial, al lungii istorii a generosului destin revoluționar, violent, al Occidentului. Voltaire este o simplă etapă a evoluției gândirii libere...

În acest ultim stadiu — sociologii care au și ei imaginile lor ar spune „palier în profunzime” — civilizațiile apar — cu excepția unor accidente, unor peripeții care le-au dat culoare și le-au marcat destinul — în durata lor sau, dacă preferați, în permanențele lor, în structurile, în schemele lor aproape abstracte dar esențiale.

**● *O civilizație nu este deci nici o economie dată, nici o societate dată, ci ceea ce, de-a lungul unor succesiuni de economii, de societăți, continuă să trăiască, nelăsîndu-se modificată decât cu greutate și cîte puțin.***

Nu ajungem deci la o civilizație decât în timpul mare, durata lungă, apucînd un fir care nu se mai termină; de fapt este ceea ce un grup de oameni de-a lungul unei istorii tumultuoase, adesea furtunoase, a conservat și transmis, din generație în generație, ca pe bunul său cel mai de preț.

În aceste condiții să nu acceptăm prea repede că istoria civilizațiilor ar fi „întreaga istorie”, așa cum afirma marele istoric spaniol Rafaël Altamira (1951) și, cu mult înaintea lui, François Guizot (1855). Este întreaga istorie, fără îndoială, dar privită dintr-o anumită perspectivă, cuprinsă în acest maximum de spațiu cronologic posibil, compatibilă cu o anumită coeziune istorică și umană. Și nu este, ca să preluăm imaginea atît de cunoscută a lui Fontenelle, istoria rozelor, oricît de frumoase ar fi ele, ci cea a grădinarului pe care

rozele îl cred nemuritor. Pentru societăți, economiile și miile de incidente cu viață scurtă ale istoriei, civilizațiile, și societățile înseși par nemuritoare.

Această istorie de largă respirație, această *tele-istorie*, această navigare în larg condusă peste oceanul timpului și nu de-a lungul coastelor, niciodată pierdute din vedere de un cabotaj înțelept — acest demers istoric, indiferent de numele sau imaginea cu care îl împodobim, are avantajele și inconvenientele sale. Avantajele: el obligă să gîndești, să explici în termeni neobișnuiți și să te servești de explicația istorică pentru a înțelege propriu-ți timp. Inconveniente, chiar pericolele: poate cădea în generalizări facile ale unei filozofii a istoriei, pe scurt o istorie mai mult imaginată decît recunoscută sau dovedită.

Istoricii au, desigur, motive să nu fie încrezători în călătorii prea entuziaști, ca Spengler sau Toynbee. Orice istorie împinsă pînă la explicația generală impune reveniri constante la realități concrete, la cifre, la hărți, la cronologii precise, pe scurt, la verificări.

În consecință, pentru a înțelege ce este o civilizație este recomandabil să ne ocupăm de cazuri concrete mai degrabă decît de gramatica civilizației. Toate regulile de acord și de dezacord pe care le-am definit vor fi clarificate, simplificate prin exemplele care vor urma.



II

# CIVILIZAȚIILE NEEUROPENE



Partea întâi

# ISLAMUL ȘI LUMEA MUSULMANĂ

## CE NE ÎNVAȚĂ ISTORIA

Un timp nesfârșit este necesar civilizațiilor pentru a se naște, a se instala, a înflori.

A susține că Islamul se naște în câțiva ani, o dată cu Muhammad, este foarte exact, și în același timp inexact, greu de înțeles. Creștinismul, la rîndul său, s-a născut o dată cu Christos și mult înaintea lui. Fără Muhammad și fără Christos nu ar fi existat nici Creștinătatea și nici Islamul; dar de fiecare dată aceste religii noi au ocupat timpul civilizațiilor deja existente. De fiecare dată ele au constituit sufletul: încă de la început au avut avantajul de a prelua o moștenire bogată, un trecut, un întreg prezent, un viitor deja.

## Islamul, formă nouă a Orientului Apropiat

● *O civilizație „de gradul doi”: la fel cum creștinismul a moștenit Imperiul roman pe care îl prelungește, la începuturile sale Islamul s-a așezat în Orientul Apropiat, unul dintre cele mai vechi din lume, poate cel mai vechi loc de coexistență a unor oameni și popoare civilizate.*

Consecințele acestui fapt sînt imense: civilizația musulmană a preluat vechi imperative de geopolitică, de forme urbane, de instituții, obiceiuri, ritualuri, moduri vechi de credință și viață.



*Credința*: sub aspectul religiei, Islamul se leagă de iudaism și creștinism, urmează filiația lui Abraham și a Vechiului Testament, monoteismul său riguros. Pentru Islam, Ierusalimul este un oraș sfânt, iar Isus cel mai mare profet înaintea lui Muhammad, care este singurul ce îl depășește.

*Viața*: gesturi vechi de mai multe milenii se perpetuează prin Islam pînă în zilele noastre. În *O mie și una de nopți*, suveranul este salutat „printr-o temenea adîncă și sărutarea pămîntului dintre mîini” — adică chiar gestul care se practica la curtea regelui part Chosroes (531—579) și cu siguranță mai devreme. În secolele al XVI-lea, al XVII-lea și chiar mai tîrziu este gestul pe care încearcă să-l evite ambasadorii europeni la Istanbul, Ispahan sau Delhi, într-atît li se pare de umilitor pentru ei și, mai mult, pentru prințul pe care îl reprezintă. Herodot era deja indignat de obiceiurile egiptene pe care le considera respingătoare: „În plină stradă, în semn de salut, ei se prosternează pe jumătate unul în fața celuilalt; de parcă ar fi cîini, își coboară mîinile pînă la genunchi”; această formă de salut există și astăzi. Alte detalii: băile maure sau turcești, *hammam*, nu sînt decît vechile terme romane, pe care cuceririle arabe le-au introdus în Persia și în alte locuri; mîna lui Fătima, echivalentul musulman al „medaliilor și scapularelor noastre”, împodobește deja stelele funerare cartagineze; în ce privește costumele tradiționale al musulmanilor, E. F. Gautier, de la care am luat aceste detalii, nu ezită să-l recunoască în cel al vechilor babilonieni, așa cum este descris de Herodot în urmă cu peste douăzeci și patru de secole. După acesta, „babilonienii poartă mai întîi o tunică de în care coboară pînă la picioare (am spune în Algeria o *gandourah*, comentează E. F. Gautier), iar pe deasupra o altă tunică de lînă (am spune o *djellaba*); se înfășoară apoi cu o mică manta albă (am putea spune un mic *burnus* alb); își acoperă capul cu o mitră (am spune un *fes* sau un *turban*)”.

Unde vom ajunge oare, apucînd-o pe acest drum — a determina ce este și ce nu este musulman într-o țară islamică? Nu s-a susținut deunăzi că *cușcuș*-ul nord-african era roman, ba chiar punic? În orice caz, casa

musulmană cu *patio*, joasă, care predomină în Egiptul arab și în Maghreb, este preislamică, analoagă casei grecești cu peristil și „casei africane din primele secole ale erei noastre“.

Acestea sînt detalii, dar semnificația lor este clară: civilizația musulmană, la fel ca cea occidentală, este o civilizație *derivată*, de *gradul doi*, pentru a folosi terminologia lui Alfred Weber. Ea nu s-a edificat plecînd de la nimic, ci pe tuful civilizației pestrițe și foarte vii care a precedat-o în Orientul Apropiat.

Biografia Islamului nu începe deci prin viziunea lui Muhammad, sau în cursul celor zece ani ai primelor cuceriri fulgerătoare (632—642). De fapt, ea se varsă în nesfîrșita istorie a Orientului Apropiat.

## Istoria Orientului Apropiat

Unificarea Orientului Apropiat, începută de asirieni, a continuat timp de mulți ani prin cuceririle lui Cyrus, Cambyse și Darius (546—486). Două secole mai tîrziu, imensa construcție a ahemenizilor cade sub loviturile grecilor și macedonenilor lui Alexandru (334—331 *a.H.*). Această cucerire a fost mai rapidă chiar decît cea, fulgerătoare, *zece secole mai tîrziu*, a cuceritorilor arabi.

În mare, acest interval de zece secole constituie un extraordinar episod „colonial“, în timpul căruia grecii domină imensul spațiu nedefinit dintre Mediterana și Oceanul Indian. Colonizatori, ei fondează orașe, mari porturi (Antiohia, Alexandria), state întinse (seleucizi, lagizi...). Amestecați cu supușii lor, ei nu se confundă însă cu aceștia; astfel, ei nu trăiesc niciodată în afara orașelor, ținuturi care le rămîn străine. Pe scurt, micul popor greco-macedonean a colonizat această vastă porțiune din Asia, la fel după cum Europa va coloniza mai tîrziu Africa, impunîndu-i limba și administrația sa, comunicîndu-i o parte din dinamismul său.

Cucerirea romană s-a extins și ea în Asia Mică, în Siria, în Egipt, fără a întrerupe această *eră colonială*: în spațiile fațadei romane, civilizația greacă continuă să existe și redevine dominantă la căderea Imperiului

roman, în secolul al V-lea, când Bizanțul preia ștafeta — Bizanțul, adică din nou civilizația greacă. Emile Félix Gautier, trăind în Algeria, a fost obsedat de această aventură colonială colosală pe care istoria o va mătura într-o bună zi, fără a mai lăsa aproape nimic din ea.

Orientul Apropiat colonizat nu și-a iubit stăpînii. Încă din 256 *a.H.*, vastul stat al parților arșacizi, apoi al perșilor sasanizi (începînd din 224 *p.H.*), s-a constituit pe teritoriul Iranului, de la marginile Indusului pînă la frontiera fragilă a Siriei. Roma, apoi Bizanțul au dus lupte grele împotriva acestui vecin puternic, organizat, belicos, seniorial, birocratic, dispunînd de o cavalerie numeroasă, legat departe, spre est, cu India, mongolii și China (arcul cavalerilor parți, a cărui săgeată traversează platoșele romane, vine fără îndoială din Mongolia). Sprijinit pe „religia superioară a lui Zoroastru“, el va lupta viguros „împotriva intrusului: elenismul“. Dar această ostilitate politică nu îl va împiedica, ocazional, să accepte curențe culturale venite de la vest: filozofi greci alungați de Justinian și-au găsit refugiu în marea capitală Ctesifon; prin Iran, nestorienii — creștini eretici persecutați în Bizanț — au ajuns în China, unde s-au bucurat mai tîrziu de o șansă deosebită.

● *În acest Orient Apropiat ezitant, luptînd împotriva prezenței grecești, convertit la creștinism, agitat de tulburări religioase continue, violente, primele cuceriri arabe (634—642) au găsit imediat înțelegere.*

Siria (în 634), iar apoi Egiptul (în 639) îi primesc cu brațele deschise pe noii veniți. Mai greu de prevăzut, ralierea Persiei (642) este rapidă: bătrînul imperiu, epuizat de lupta seculară împotriva Romei și Bizanțului, se apără cu dificultate, în pofida cailor și elefanților săi, sau nu se apără deloc împotriva raidurilor feroce ale cămilarilor arabi. Orientul Apropiat a cedat în fața noilor veniți. Acestora le-a fost greu să ocupe Africa de nord, de la mijlocul secolului al VII-lea pînă la începutul celui de-al VIII-lea, dar odată această cucerire înfăptuită, Spania a căzut dintr-o lovitură în mîinile lor (711).

În concluzie, foarte rapid — dacă exceptăm Asia Mică, muntoasă, apărată și salvată de Bizanț — cuceritorii arabi au ocupat Orientul Apropiat în întregime, iar apoi i-au depășit cu mult frontierele spre vest.

Această rapiditate a fost oare:

a) rezultatul unei acțiuni surprinzătoare, în avantajul atacatorului pe care nimeni nu-l aștepta?

b) succesul firesc al raidurilor sale în forță, distrugătoare, ce au izolat orașele, obligându-le să se predea unul după altul?

c) finalul lentei deteriorări a Orientului Apropiat, pe cale de a se decoloniza, cum am spune astăzi?

Fără îndoială, toate cele trei cauze au concurat. Totuși, în optica istoriei civilizațiilor aceste explicații cu bătaie scurtă nu sînt suficiente. Slăbiciunea sau oboseala nu pot explica succesul *durabil* al invaziei. Nu ar trebui oare pusă în discuție o profundă afinitate religioasă și morală, foarte veche, rodul unei îndelungate co-existențe? Această religie nouă elaborată de Muhammad a fost fabricată în chiar această răspîntie a Orientului Apropiat, în sensul vocației sale profunde, potrivit spiritului său.

Islamul, în primăvara expansiunii sale, nu face decît să dea viață anticei civilizații orientale care a fost personajul principal al aventurii, cel puțin pentru „a doua coloană“ a casei de construit (prima fiind evident Arabia însăși). Este vorba despre o civilizație solidă, edificată pe regiuni foarte bogate față de care Arabia arată săracă.

Într-un fel, destinul Islamului va fi acela de a repune această bătrînă civilizație pe o nouă orbită, de a o acorda la un diapazon nou.

## **Muhammad, Coranul, Islamul**

Originile nemijlocite ale Islamului ne pun deîndată în prezența unui om, unei cărți, unei religii.

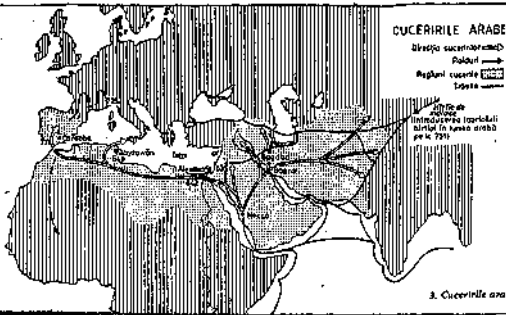
● *Opera hotărîtoare a lui Muhammad se situează între 610-612 (date problematice, dar probabile) și 632, data morții sale.*

Dacă nu ar fi fost el, Arabia — fărâmițată în triburi și confederații rivale, deschisă influențelor străine, eforturilor coloniale ale Persiei, Etiopiei creștine, Siriei, Egiptului bizantin — nu și-ar fi realizat unitatea și, consolidată în urma acestei reușite, nu și-ar fi aruncat briganzii dincolo de lungile frontiere din nord.

Nici Bizanțul și nici părții, inamici de secole, nu aveau cea mai mică teamă de a vedea ridicându-se un dușman serios din aceste țări atât de sărace. Fără îndoială, aveau loc incursiuni violente, dar briganzii veneau și plecau. Cine s-ar fi îngrijorat, mai ales în aceste zone — deseori *no man's land* — pe care și le disputau perșii și grecii, la marginea „semilunii fertile“?

Totul se schimbă o dată cu succesul lui Muhammad. Cercetările erudite au curățat biografia sa de strălucirea cu care a fost împodobită. După decapare, imaginea nu mai este frumoasă, emoționantă. Născut pe la 570, în primii patruzeci de ani ai vieții Muhammad a fost covârșit de necazuri. Această viață obscură devine istorie abia când profetul împlinește patruzeci de ani, pe la 610-612. „Într-o noapte din ultima decadă a Ramadanului, într-o grotă de pe muntele Hira“, nu departe de Mecca, în vreme ce dormita, „s-a produs infuzia Cuvîntului Necreat în lumea relativă, coborîrea Cărții în inima profetului“. Ființa misterioasă i-a arătat în vis „un sul de stofă acoperit de semne, și i-a ordonat să-l citească... — Nu știu să citesc, spuse Muhammad. — Citește, mai repetă de două ori îngerul, strîngîndu-i stofa în jurul gîtului. — Ce să citeșc? — Citește, în numele Domnului tău care a creat omul“... „Alesul se trezește cu conștiința că o carte a coborît în inima lui“ (E. Dermenghem). Un mic detaliu — se poate traduce prin *a citi* sau *a propovădui*, pentru că nu vom ști cu certitudine dacă profetul știa sau nu să citească și să scrie.

Această legendă sfîntă este binecunoscută. Că Muhammad, după cuvintele Arhanghelului Gabriel (misteriosul vizitator) se consideră trimisul lui Dumnezeu, ultimul, cel mai mare din profeții tradiției biblice; că, la început, primește singurul sprijin din partea soției sale, Khadidja și întîlnește aproape imediat ostilitatea bogaților negustori din Mecca, rudele sale; că atunci îl



3. Cuceririle arabe.

covârșește neșiguranța, ajunge în pragul disperării, al dementei, sinuciderii — la ce bun să urmărim, pas cu pas, această „patimă“, așa cum se reconstituie ea, din mici puncte luminoase, în mărturie, „spusele“ profetului (*hadit*) și versetele (*surate*) Coranului, această culegere postumă, transmisă prin tradiție, a revelațiilor lui Muhammad? Esențialul este să fim atenți la frumusețea, la forța explozivă, la „muzica pură“ ale acestui text „inimitabil“ (dovadă că este divin), ale acestor preziceri (care precedau adeseori transe îngrozitoare în care Muhammad își pierdea pentru multă vreme cunoștința), să fim atenți la poezia extraordinară, puternic marcată, pe care traducerea nu reușește să o redea în întregime. Arabia preislamică trăiește atunci vremuri homerice: poezia îi deschide urechile și inimile.

Ani în șir, Profetul nu predică decât unui mic cerc de fideli, cîtorva rude, cîtorva nefericiți, adeseori oameni foarte săraci: Mecca, pe lângă negustorii îmbogățiți de traficul caravanelor dintre Siria, Egipt și Golful Persic, își are muncitorii, meșteșugarii, sclavii săi. Așa este Bilâl, sclavul negru pe care îl va răscumpăra Abu Bakr (prietenul și viitorul socru al profetului), care a devenit primul *muezin* al Islamului.

Curînd, bogații sînt înfricoșați de o propagandă care i-a făcut mai întîi să suridă, iar apoi i-a iritat. Amenințați, fideliu lui Muhammad sînt obligați să plece, unii în Etiopia creștină, alții, vreo șaizeci în oaza Yatrib, la nord de Mecca. Acolo s-a refugiat și Muhammad: Yatrib va fi orașul Profetului (Medina), iar fuga lui (Hegira) punctul de pornire al erei musulmane (20 septembrie 622). Să remarcăm, chiar dacă este un minuscul amănunt, că se pare că Medina era deja numele orașului înaintea Hegirei.

Pe atunci, era un oraș pe trei sferturi țărănesc, cu două triburi arabe ostile unul altuia, și importante fracțiuni evreiești, formate în mai mare sau mai mică măsură din negustori. Față de acestea din urmă, politica lui Muhammad va trece de la simpatie la neîncredere, apoi la ostilitate. Rugăciunea, orientată pînă atunci spre Ierusalim, se va face de acum înainte în direcția Meccăi. Totul se petrecea într-un climat de

război continuu: pentru a trăi, musulmanii transfugi fac incursiuni de jaf asupra vecinilor lor, hărțuiesc lungile drumuri ale caravelor celor din Mecca. Acest război de zece ani, îi va permite în cele din urmă Profetului să revină, învingător, la Mecca, nu fără a fi demonstrat, de-ă lungul unor dificultăți atroce, adeseori un simț deosebit al deciziei, cât și, în egală măsură, prudență și toleranță.

● *Religie revelată, edificată puțin câte puțin prin versetele a ceea ce va fi Coranul, prin cuvintele și acțiunile Profetului, Islamul (supunere în fața lui Dumnezeu) se afirmă cu o simplitate exemplară.*

Cei „cinci stâlpi” sînt: afirmarea unui singur Dumnezeu, Allah, al cărui trimis, este Muhammad — *chahada*; rugăciunea rostită de cinci ori pe zi; postul de 29 sau 30 de zile al Ramadanului; pomana dată săracilor; pelerinajul la Mecca. *Jihadul*, războiul sfînt, care în curînd va fi chemat să joace un rol foarte însemnat, nu face parte din recomandările de bază.

Simbolistica religioasă a Islamului nu are nici o taină, deși numeroase puncte sînt controversate și deschid diferite porți pentru interpretările complicate ale misticii. Din acest punct de vedere, teologia islamică nu are pentru ce s-o invidieze pe cea creștină: amîndouă oferă spiritului căi dificile.

Pentru rugăciune, Profetul s-a inspirat din practica creștină și evreiască. Dimpotrivă, în ce privește pelerinajul, el a fost fidel tradiției arabe și celei din Mecca, menținînd obiceiurile vechilor pelerinaje legate unul de altul, la Ka'ba de la Mecca și la muntele Arafat, în vecinătatea orașului, poate o veche sărbătoare de primăvară și o veche sărbătoare de toamnă, prima fiind analoagă sărbătorii Tabernacolelor din Vechiul Testament. Aceste vechi practici, al căror sens profund se pierduse în negura timpurilor, sînt retranscrise într-un limbaj nou. „Muhammad a anexat vechea instituție, justificînd-o *a posteriori* printr-un fel de legendă culturală: Abraham, pretindea el, organizase împreună cu fiul



său Ismail, strămoșul arabilor, cultul Sfintei Ka'ba și ceremoniile pelerinajului. Astfel, era fondată prioritatea Islamului în raport cu iudaismul creat de Moise, și cu creștinismul legat de Iisus". Ar fi oare suficient să explicăm această legătură cu Abraham prin calculul politic, prin dorința de prioritate? Nu au oare religiile logica lor religioasă, adevărurile lor? Este ceea ce susține Yuakim Mubarak (*Abraham în Coran*, 1958). Pentru Louis Massignon, „Islamul salută în Abraham primul dintre musulmani, ceea ce este adevărat, *adevărat sub aspect teologic*".

Esențial este și a înțelege pînă în ce punct credințele și practicile religioase influențează viața musulmanului, îi impun o disciplină strictă. Pentru el totul (inclusiv dreptul) decurge din Coran. Practica religioasă rămîne și astăzi mult mai vie în lumea islamică decît într-o țară creștină. „De o mie trei sute șaiszeci de ani — scrie Louis Massignon în 1955 — în fiecare an la Arafat... se adună 150 000 de pelerini din toate țările". Și în oricare sat din Egipt numărul acestor pelerini este relativ identic cu numărul participanților la ceremoniile pascale în oricare oraș din Franța. Avantajul este evident de partea Islamului. Dar trebuie oare atribuit unei *credințe* mai puternice? Creștinismul a trebuit să facă față unor încercări interne, chiar celor ale civilizației pe care o promovează, încercări abia întrezărite pînă acum de lumea islamică. Nu continuă aceasta să se bazeze pe societăți vechi, arhaice, în care riturile religioase se perpetuează ca și celelalte gesturi sociale, ca și restul vieții înseși?

## **Arabia: problema unei culturi abia urbanizate**

Ce rol a jucat de fapt imensa Peninsulă Arabică în succesul lui Muhammad și expansiunea Islamului? Răspunsul nu este simplu.

• *Primatul urban: Muhammad a trăit, a construit (dacă se poate spune astfel) în mediu urban, la limita unei Arabii primitive încă, la Mecca.*

Averea acestui oraș era recentă pe atunci, făurită grație caravanelor, dobândită datorită legăturilor sale cu alte centre urbane, îndepărtate, străine și care vizau doar marele comerț și capitalismul de piață în fașă al locuitorilor săi.

Este neîndoielnic că în orașele siriene — mai degrabă decât în Arabia însăși — a cunoscut Muhammad, conducător de caravane înaintea revelației, mediile iudaizante și creștine. În orice caz, recomandările sale, chemările *muezin*-ului, rugăciunea în comun de vineri, vâlul femeilor, demnitatea pretinsă fidelilor și *imam*-ilor lor (conducătorii rugăciunii) presupun un cadru urban. Pentru toate acestea este nevoie de martori, de mulțime, de înghesuiala citadină.

„Acest ideal rigorist și virtuos este cel al negustorilor austeri din Hidjâz. Islamul vizează ordinea în cetăți mai degrabă decât dezordinea din afara lor“ (X. de Planhol). În această viziune trebuie interpretate unele *hadit* ale Profetului: „De ceea ce mă tem pentru poporul meu este laptele în care diavolul se ascunde între spumă și smântână. Le va plăcea să-l bea și se vor întoarce în deșert, părăsind centrele unde se roagă în comun.“ (Sublinierea ne aparține.) O altă remarcă atribuită Profetului, de astă-dată la vederea unui brăzdar de plug: „Acesta nu va intra vreodată în casa credincioșilor, fără ca o dată cu el să nu intre și înjosirea.“ Pe scurt, după cum afirmă însuși Coranul: „Arabii din deșert sînt cei mai înrăiți în necurătenia și ipocrizia lor“. În acest Islam de început, centrele credinței sînt deci orașele, o situație ce o evocă pe cea a Bisericii creștine la începuturile sale în Occident: necredinciosul nu este oare atunci șaramul, *paganus*, păgînul?

• *Ciudași „șărani“ sînt beduinii Arabiei, este adevărat. La începutul secolului al XX-lea era posibil să-i mai întâlnești încă, neschimbați, la fel cum neîndoielnic mai pot fi întâlniți și astăzi uneori în inima Arabiei.*

Un islamolog, Robert Montagne (1893—1954), a scris o carte foarte frumoasă despre *Civilizația deșertului*, pe care un etnograf ar refuza, fără îndoială, s-o numească altfel decât *cultură*.

*Orașele lipsesc*, într-adevăr, iar când există — cât sînt de elementare! Yatrib, în momentul Hegirei, nu arăta nici măcar ca Teba din Beoția pe vremea lui Epaminonda! În jurul acestor „orașe“, în văile în care exista un minimum de apă, găsim cîțiva țărani *sedentari*, șerbi legați de glie, dar în număr mic. *Majoritatea arabilor este constituită din nomazi*, „*asemănători unor roiuri de albine*“, formînd foarte mici grupuri sociale: familii patriarhale, „*subfracțiuni*“, „*fracțiuni*“, „*triburi*“, „*confederații de triburi*“. Aceste etichetări aparțin cercetătorilor actuali și reprezintă un singur mod de calcul: o fracțiune înseamnă de la 100 la 300 corturi; un trib — 3000 de persoane, cea mai mare unitate, pe această scară, care mai posedă o coeziune. Ficțiunea și realitatea legăturilor de sînge — singurele pe care beduinul le recunoaște — pot coexista. Tribul reprezintă marea unitate de luptă; în el trăiesc frați, veri, supuși. Dimpotrivă, confederația nu este decât o fragilă uniune ce-și dispersează participanții pe distanțe imense.

Viața foarte grea a beduinilor în deșerturile și semideșerturile Arabiei nu este posibilă decât grație *creșterii cămilei*. Nepretențioasă, capabilă să reziste la sete, ea permite călătorii îndelungate de la o pășune la alta. Pentru jefuirea turmelor de vite și război, ea asigură transportul furajului, a burdufelor cu apă, a grînelor. Caii (tratați cu mare grijă pînă atunci) permit în ultima vreme galopul de atac.

*Viața cotidiană aleargă după „iarba care fuge“*. Cu cămila de povară și cămila albă de curse, marii nomazi pendulează pe parcursul a o mie de kilometri uneori, de la nord la sud și invers. Spre nord, la limitele pămînturilor Semilunii fertile, între Siria și Mesopotamia, nomadismul se degradează, slăbește în contact cu sedentarii. Creșterii cămilei i se adaugă cea a oilor, cu o rază mică de deplasare. Crescînd oile, beduinul nu mai este decât un *chaouya*, un cioban. Sub el, crescătorul de vaci sau de bivoli intră în ultima categorie, cea a oribililor sedentari.

*În sudul și în centrul Arabiei, nomadismul cămilar își conservă puritatea, pretențiile de noblețe. Aceste triburi nobile se află permanent în război: cele mai puternice le alungă pe cele mai slabe. Deșertul, suprapopulat își varsă în afară excedentul uman, ieșirea avînd loc de obicei pe căile vestului: puntea Sinaiului, îngusta panglică a Nilului, nu sînt obstacole spre Sahara și țările Apusului.*

Predominanța exodului spre vest este motivată geografic și istoric. *Geografic:* spre nord, deșerturile reci iau locul deșerturilor calde. Arabii nu triumfă în Asia Mică, în secolul al VII-lea, deoarece cămilele lor nu pot rezista frigului aspru al platourilor actualei Anatolii, unde se aclimatizează în schimb cămila din Bactriana. Pe cînd Sahara este prelungirea deșertului Arabiei dincolo de fosa Mării Roșii. *Istoric:* deșerturile din nord, din Asia centrală își au propriii nomazi, cămilele cu două cocoșe, caii, cavalerii, propriile lor mișcări migratoare violente. Cu siguranță nu sînt spații goale care să poată fi umplute cu ușurință.

*Nu fără ezitări, Arabia beduinilor și-a pus în serviciul Islamului forța combativă excepțională. Nomazii nu se vor fi convertit de la o zi la alta. Fără încetare, ei vor rămîne luptători, instabili. În Spania cucerită, pe vremea califilor umayyazi, disputele se aprind din nou, între originarii din Yemen și cei din Qais, la mii de leghes de țările și disputele de origine.*

La moartea Profetului de altfel, toți nomazii aparent supuși s-au răscurat. Represiunea a fost lungă, iar *succesorul* lui Muhammad, califul Omar (634—644), nu a găsit o soluție mai bună la aceste dispute infernale decît să arunce cavalerii și cămilarii în *jihad*: un mod de a-i îndepărta din Arabia și totodată de a evita disputele între triburi.

*Beduinii vor realiza astfel primele cuceriri ale Islamului. Pe imense distanțe, trebuie să ne imaginăm drumul acestor grupuri restrînse, acestor popoare în miniatură, cu convoaiele lor, cu corturile din păr de cămilă și capră, transportînd cu ele obiceiurile, deprinderile, orgoliul lor, profunda dorință a păstorilor de a rămîne păstori, disprețul față de viața sufocantă a sedentarului. Acești corpusculi supun unui adevărat*

bombardament spațiul vast pe care îl va umple spre vest cucerirea musulmană. Ei se implantează pretutindeni, și o dată cu ei limba lor, folclorul, defectele și virtuțile lor; în primul rînd al acestora din urmă — înclinația pătimașă pentru ospitalitate, o trăsătură caracteristică Islamului în întregul său.

Cunoaștem înaintarea îndelungată a tribului Banū Hillāl: plecați din sudul Hidjăzului în secolul al VII-lea, se simt stingheri în Egiptul de sus pe la 978; sînt împinși în Africa de nord la mijlocul secolului al XI-lea, ca o furtună de lăcuste, zdrobiți de berberi în secolul al XII-lea (lupta de la Setif, 1151) și dispersați apoi în Maghreb. Epopeea lor reînvie astăzi în folclor, „din deșertul Transiordaniei pînă la Biskra și Port-Etienne“, în Mauritania.

● *„Civilizație“ și „culturi“ în lumea islamică; rolul triburilor arabe atrage atenția asupra modului în care Islamul, această civilizație care va fi în curînd atît de rafinată, și-a sprijinit succesiv aproape toate reușitele pe forțele puternice ale „culturilor“ luptătoare, ale popoarelor primitive pe care de fiecare dată le-a asimilat și „civilizat“ rapid.*

De-a lungul unui secol, triburile arabe i-au oferit prima din aceste reușite. Apoi, cu muntenii aspri din Africa de nord, berberii, Islamul a cucerit Spania, după care a construit Egiptul fatimid. În sfîrșit, el se va servi de turco-mongoli, nomazi pe care i-a găsit în fața porților sale, aproape de el, în Asia centrală și pe care a știut să-i convertească începînd din secolul al X-lea, mercenarii turci formează esențialul armatelor califilor din Bagdad, dovedindu-se soldați minunați, arcași și călăreți extraordinari.

Djāhīz, marele scriitor arab din secolul al IX-lea, îi persiflează puțin pe acești neciopliți în portretul de neuitat pe care li-l face. Dar încă o dată istoria va fi aceeași: săracii vor deveni bogați, nomazii — cetățeni, și ei vor dovedi că, de la servitor la stăpîn, calea este uneori scurtă. Mercenarii în ajun, stăpîni a doua zi, turcii selgiukizi, apoi turcii osmanlii vor fi noii prinți ai

Islamului. „Marele senior“ sau „marele turc“ va fi titlul pe care Occidentul îl va da suveranilor osmanlii cînd căderea Constantinopolului (1453), devenită capitala imperiului, le va fi dovedit definitiv puterea.

Poate că este una din legile destinului Islamului de a atrage, a folosi popoarele primitive care-i înconjoară sau îi străbat teritoriile, și de a sucomba astfel sub greutatea violenței lor. Apoi totul se restabilește și se cicatrizează. Luptătorul primitiv, eficace, dispare în viața urbană atotputernică a Islamului.

**CE NE ÎNVAȚĂ GEOGRAFIA**

Islamul implică o serie de spații, legate unele de altele, atinse la marginile lor de variații destul de puternice. Istoria Islamului nu a fost și nu este o istorie liniștită.

Totuși, aceste variații (raportate la ansamblul spațiului) rămân relative. Imensa scenă islamică prezintă în mare o evidentă stabilitate. Ea se oferă ca o serie de realități și de explicații.

**Pământurile și mările Islamului**

Hărțile spun esențialul. Am reprezentat regiunile ocupate, apoi abandonate de Islam, de fiecare dată în fața unor civilizații străine și rivale: Sicilia, Peninsula Iberică, Septimaniă, Italia meridională, Mediterana occidentală, în fața Occidentului; Creta, Peninsula Balcanică în fața Europei orientale, a creștinătății ortodoxe în mare; cîmpia centrală indo-gangetică, Dekkanul septentrional și central, în fața lumii hinduse.

Regiunile ocupate dintotdeauna de Islam, sau cel puțin de multă vreme, rămân și astăzi nesfîrșite. Nu întotdeauna foarte bogate, ele se întind din Maroc și Sahara atlantică pînă în China și Insulinda, „de la Dakar la Djakarta“, potrivit subtitlului unei cărți recente.

Să nu uităm în această enumerare că enormele spații maritime, odinioară mai mult sau mai puțin folosite, astăzi aproape întotdeauna în afara jurisdicției

statelor musulmane, care au rămas doar cu o îngustă fișie de-a lungul coastelor. Marea aparține celor care o străbat, iar astăzi nu mai există practic marină musulmană. Odinioară, lucrurile stăteau cu totul altfel în Mediterana, Marea Roșie, Golful Persic, Marea Caspică și mai ales în Oceanul Indian; grație alternanței musonilor, o navigație activă menține aici multă vreme schimburi importante în beneficiul corăbiilor arabe, a luntrelor, nave cu planșeele unite prin corzi din fibră de palmier și în construcția cărora nu se folosește nici un cui. Din secolul al IX-lea, aceste vase cu pânză ajung la Canton. Vasco da Gama le va hărțui și jefui în 1498. Totuși, nici portughezii și nici olandezii sau englezii mai târziu, nu le vor elimina din traficul rentabil al Oceanului Indian. Abia spre sfârșitul secolului al XIX-lea vaporul le va învinge.

Prezența musulmană pe mare a fost deci durabilă. Gloriile străvechi ale Islamului nu au fost doar ale călăreților săi, ci și ale oamenilor mării, al căror simbol rămîne Sindbăd Marinarul.

● *Primatul Mediteranei: în Mediterana s-a jucat partea esențială a acestei mari aventuri.*

Sindbăd vorbește despre odisee, însă de-a lungul unor întâmplări uimitoare, minuni și catastrofe ale Oceanului Indian. Dar să nu ne amăgim — în Mediterana s-a jucat destinul maritim, *mondial* al Islamului. Aici, el a fost victorios, a luptat cu disperare și în cele din urmă a pierdut.

*Aproape întreaga Mediterană s-a numărat printre importantele cuceriri ale Islamului, alături de Siria, Egipt, Persia, Africa de nord și Spania.* Cucerirea ei ar fi fost pecetluită dacă musulmanii, instalați în Creta în 825, ar fi rămas aici, dar Bizanțul a recuperat acest avanpost esențial în 961 și s-a menținut în Cipru și la Rhodos, păstrând în mână cheile căilor ce duc la Marea Egee.

*Deci eșec, semieșec la est: Bizanțul va păstra această mare presărată cu insule și, în jurul Peninsulei Balcanice, atît întinsa Mare Neagră cît și Adriatica,*



această cale a Italiei pe care o va utiliza prima avuție, modestă, a Veneției: cea a căraușilor de lemn, de sare, de grâu, în serviciul extrem de bogatului Bizanț.

*În acest timp, cealaltă Mediterană, occidentală, cădea sub puterea marinarilor din Egipt, Africa de nord, Spania, trecuți cu toții sub flamura verde. Andaluzii au fost cei care au cucerit Creta, în 825; tunisienii sînt cei care s-au instalat în Sicilia, între 827 și 902. Insula a cunoscut atunci un avînt prestigios. Ea a devenit sufletul viu al Mediteranei „sarazine“, cea mai frumoasă reușită urbană fiind Palermo, în mijlocul acelei Conca d'Oro pe care irigațiile o transformă într-o grădină a paradisului.*

Musulmanii s-au aflat și în diferite locuri din Corsica sau Sardinia, un moment în Provența; ei amenință, insultă Roma, debarcă cînd doresc la gura Tibrului. Sînt instalați solid în Baleare, arhipelag esențial pentru legăturile din vestul mediteranean, loc de escală pe ruta directă Spania-Sicilia.

Dintr-odată, marea, purtătoare a bogățiilor, trece în slujba Islamului; ea face să crească și să respire orașele-i maritime: Alexandria (de pe atunci sucursala uriașei metropole interioare Cairo), Palermo, Tunis (retras, din prudență parcă, spre interiorul continentului). Alte cetăți apar sau renasc: Bougie, cu pădurile-i apropiate, indispensabile construcțiilor navale, Alger, Oran, amîndouă modeste încă, activul port spaniol Almeria și, pe Guadalquivir (marele fluviu), metropola puternică îndreptată spre Atlantic, Sevilla.

Această șansă durează peste un secol. Fără îndoială, Islamul se lovește curent de pirateria creștină: este soarta bogaților să ofere pradă și tentații săracilor. În secolul al X-lea, contrar situației clasice, mai tîrziu, bogat este musulmanul, iar pirat — creștinul. Amalfi, Pisa, Genova sînt cuiburi de viespi. Totul se agravează și se precipită o dată cu cucerirea Siciliei de normanzi (1060-1091). Rapidele nave ale acestora se aruncă și ele asupra corăbiilor musulmane. Ocuparea Siciliei este prima breșă deschisă în monopolul maritim al „necredincioșilor“.

Urmează o asfixie, o închidere progresivă, o jenă curînd resimțită în întregul „lac musulman“. Pe la 1080,

în epoca lui Cid Campeador, în ajunul sosirii almoravizilor (veniți din Sudan și Africa de nord în ajutorul musulmanilor din Spania, 1085), un poet arab din Sicilia ezită să accepte oferta de a se duce în Spania; în pofida celor cincizeci de dinari de aur care i se oferă de către regele din Toledo, Motamid: „Nu vă mirați văzînd cum mi-a albit părul de supărare, dar mirați-vă de ce negrul ochilor nu mi-a albit! Marea aparține rumilor, corăbiile nu circulă decît expunîndu-se unor mari riscuri, doar continentul este al arabilor!“ Ce revanșă deja!

*Cruciadele care încep curînd (1095—1270) permit recucerirea mării interioare* — inclusiv spațiul fortificat bizantin — de către flotele orașelor italiene. Marile episoade clasice (cucerirea Ierusalimului în 1099, fondarea statelor din Țara Sfîntă, cucerirea Constantinopolului de către latini în 1204 în urma fabuloasei abateri a Cruciadei a IV-a) nu trebuie să ascundă o altă realitate majoră: *cucerirea spațiului maritim și comercial al Mediteranei*. Cînd în 1291, o dată cu fortăreața Saint-Jean-d’Acre, creștinătatea își pierde ultimul punct de sprijin *important* în Asia, ea își menține totuși supremația necontestată asupra întregii Mediterane.

Riposta Islamului va surveni abia două-trei secole mai tîrziu, cînd turcii osmanlii vor încerca să recucerească supremația navală. Victorioși la Prevesa (1538), Mediterana devenise aproape a lor, dar imensa înfrîngere de la Lepante (1571) a pus aproape imediat capăt acestei întoarceri a norocului, care viza de altminteri doar supremația militară. Niciodată nu a existat decît o flotă turcă destul de mediocră de corăbii de transport (grecești în majoritate și limitate la traficul între Istanbul, Marea Neagră și Egipt) în fața numeroaselor flote ale Veneției, Genovei, Florenței...

A apărut apoi, fără îndoială, îndelungata activitate a corsarilor musulmani în care s-au remarcat îndeosebi algerienii. Cu toate acestea, nord-africanii nu au avut niciodată o flotă *comercială*.

Astfel, în Mediterana au alternat gloriile și catastrofele. În Oceanul Indian timpul s-a scurs mai liniștit, pînă

la apariția portughezilor, în 1498, după periplul de la Capul Bunei Speranțe. De acum înainte Islamul este înconjurat, prins din spate.

● *Eseistul Essad Bey are dreptate să spună: „Islamul înseamnă deșertul“, dar acest deșert, acest ansamblu de deșerturi mai degrabă, se plasează, pe de o parte, între două căi de navigație, două întinderi de apă sărată — Mediterana și Oceanul Indian —, iar pe de altă parte între trei mase destul de dense de oameni — Extremul Orient, Europa, Africa Neagră.*

Înainte de orice, Islamul este un „continent intermediar“, el unește aceste întinse regiuni între ele.

Evident, de la Atlantic la pădurea siberiană și China de nord există deșerturi și deșerturi: deșerturile calde din sud se deosebesc de deșerturile reci din nord, acestea fiind în mare, zona cămillei cu două cocoase — adevărata cămilă —, iar celelalte domeniul dromaderului. O linie trasă de la Caspica la gura Indusului aproape separă aceste regiuni.

Bineînțeles, nu există deșert care să nu aibă spre margini zone de stepe și oaze în care brăzdarul și săpăliga sedentarului să nu amenajeze culturi. Există chiar, în aceste vechi țări civilizate, paradisiace, oazele fluviilor Nil, Tibru, Eufrat, Indus, Amu și Sir Daria, și excelentele soluri, rare și lucrute de multă vreme, cei drept pînă la punctul de a fi adeseori epuizate. Din cauza climei, ele sînt fragile, ultrasensibile la cele mai mici greșeli ale oamenilor, la cele mai mici accidente naturale. O invazie, un război prelungit, ploi violente, o supra-populație periculoasă și întinse zone agricole sînt pe punctul de a se pierde, în sensul exact al cuvîntului: deșertul a înghițit, a acoperit orașe, cîmpii...

Islamul încorporează astfel în destinul său aceste multiple fragilități subiacente. Orașele sale prea încărcate, populate datorită comerțului, cîmpiile prea înguste, civilizația sa permanent tensionată se află sub semnul unor dificultăți neîncetate. O hartă actuală a populației o semnalează cu precizie: lumea islamică este formată

din cîteva zone dens populate, cu goluri imense între ele. Nici ingeniozitatea construcţiilor hidraulice, nici succesele culturii *dry farming* (în sol uscat); nici tenacitatea ţăranilor rezistenţi şi nepretenţioşi, nici utilizarea unor arbori atît de minunat adaptaţi ca măslinul sau curmalul nu reuşesc să dea lumii islamice o viaţă sub semnul siguranţei cotidiene, şi mai puţin încă al abundenţei: orice abundenţă este aici de moment — sau sub semnul excepţional al unui lux social, cel puţin dacă nu este privilegiul vreunui oraş anume.

Este cazul — doar la prima vedere paradoxal — al oraşului Mecca, cu bogăţiile imense pe care i le aduce afluxul de pelerini. Aici totul este posibil, miraculos posibil. În 1326, Ibn Battûta, cel mai mare dintre toţi călătorii arabi, îi cînta abundenţa, „savoarea delicioasă“ a „cărnurilor sale grase“, fructele excelente, struguri, smochine, piersici, curnale „care nu au echivalent în lume“, pepeni galbeni incomparabili... „Pe scurt — conchidea el —, toate mărfurile ce pot fi găsite în diferite ţinuturi sînt adunate în acest oraş.“ În alte părţi, foamea rămîne cel mai adesea inevitabilă. „Ştiu să-mi ascund foamea în străfundurile măruntaiei lor, spune un poet arab, la fel după cum o torcătoare iscusită ţine strîns în mîna firele pe care i le torc degetele.“ Iar un camarad al lui Muhammad, Abû Horaira, spune despre Profet: „A părăsit lumea aceasta fără a fi mîncat măcar o dată o pîine de orz pe săturate...“

Consecinţele sînt uşor de sesizat. Rezultatul lor obişnuit este nomadismul exclusiv, pastoral, în forme diverse şi pe care le-am semnalat în legătură cu Arabia. *Mutatis mutandis*, imaginea este valabilă pentru întregul spaţiu al deşerturilor în care lumea islamică este condamnată să trăiască. Portretul beduinului a fost adesea conturat, şi fără indulgenţă, drept cel al unui primitiv, în pofida titlurilor sale de nobleţe. Dacă el nu-i înţelege deloc pe sedentari, nici aceştia nu-l iartă. Un islamolog, Jacques Berque, afirmă pe drept cuvînt: „Cît de frumos este acest beduin, atît de des defăimat!“ Da, este un eşantion splendid de animalitate umană. Pentru Islam totuşi, un colaborator atît de greu de îmblînzit, de dirijat! Dar colaborator, instrument totuşi, căci fără el...

În același timp, viața mizerabilă care-l înconjoară și care-l încătușează face dificilă ceea ce noi am numi astăzi „promovarea lui socială”, cu atât mai mult cu cât aceasta nu poate fi îndeplinită decât prin sedentarizarea pe care o detestă și pe care atâtea state musulmane au început să o aplice astăzi pe scară largă. În ceea ce-l privește, Imperiul otoman o realizase, de bine de rău, începînd din secolul al XVI-lea, atât în Turcia asiatică cît și în cea europeană, instalînd cam peste tot colonii de *yourouk*, de nomazi. Acest nomadism riguros și „cultura” lui închisă asupra ei însăși semnalează un determinism evident. Omul este aici prizonierul „răspunsului” său, pentru a reveni la limbajul lui Arnold Toynbee.

● *Civilizație ducînd lipsă de oameni, Islamul a fost obligat, deunăzi, să folosească oamenii așa cum îi erau la îndemîină. Lipsa cronică de oameni era una din formele sărăciei lui funciare.*

Paradoxal, Islamul are astăzi prea mulți: 365—400 milioane, adică între o șeptime și o optime din locuitorii planetei, prea mult, mult prea mult, date fiind resursele sale.

Deunăzi însă, cînd atinsese apogeul, Islamul număra poate între 30 și 50 milioane de oameni cel mult, la o populație mondială de 300—500 milioane. Ceea ce este puțin, pentru că chiar dacă proporția rămîne, *în mare*, aceeași, este evident că pe atunci sarcinile Islamului erau *relativ* mult mai grele decît astăzi. El conducea de fapt istoria globală a acestei planete (înaintea descoperirii Americii) care este Lumea Veche (Europa, Africa, Asia).

De unde și atîtea sarcini covîrșitoare: guvernare, comerț, război, supraveghere militară. Pentru a le duce la bun sfîrșit, Islamul a fost nevoit să accepte pretutindeni oamenii așa cum îi găsea, cu o toleranță pe care Occidentul dens populat nu o va cunoaște niciodată. În plus, el i-a căutat în afară frontierelor sale, cu o insistență care face din Islamul clasic o civilizație sclavagistă prin excelență.

Această alimentare continuă, colosală a susținut

multă vreme acțiunile lumii musulmane. Rînd pe rînd, toate țările vecine și-au adus tributul: creștini din Europa capturați pe uscat sau pe mare chiar de musulmani sau cumpărați de ocazie (ca sclavii prizonieri de război vîduți de negustorii evrei din Verdun în secolul al IX-lea); negri din Africa, abisinieni, indieni, turci și slavi prăpădiți, caucazieni; în secolul al XVI-lea, rușii capturați în raidurile tătarilor din Crimeea alimentează cu sclavi Istanbulul turc.

Acești sclavi reușesc adeseori să facă isprăvi uimitoare, cum s-a întîmplat cu mamelucii din Egipt, care au luat puterea în chiar momentul în care eșua Cruciada Sfîntului Ludovic (1250). Sclavi instruiți în meseria armelor, în majoritate de origine turcă, apoi caucaziană, ei vor guverna Egiptul în circumstanțe oarecum favorabile pînă la cucerirea otomană (1517), după care, însă, nu vor dispărea: Bonaparte îi va întîlni în bătălia de la Piramide. „Mamelucii sînt niște parveniți — scrie un istoric al zilelor noastre —, dar nu sînt josnici.“ Ienicerii turci, și ei celebri, li se aseamănă în mare măsură.

De fapt, orice oraș musulman are cartiere cu rase, religii și limbi diferite. În 1651, în timpul rebeliunii din palatul padișahului otoman, „blestemul lui Babel a căzut în serai asupra icoglanilor (paji și ofițeri ai sultanului), făcîndu-i neputincioși“. În culmea emoției, oamenii au uitat idiomul otoman artificial dobîndit iar „urechile celor de față — scrie Paul Ricaut (1668) — au fost lovite de un tumult de voci și de limbi diverse. Unii strigau, în gruzină, alții în albaneză, în bosniacă, în mingreliană, în turcă sau italiană“. Bun exemplu, între atîtea altele (să ne gîndim la Algerul corsarilor turci)!

## **Continent intermediar sau spațiu-mișcare: orașele**

Slab înzestrat, Islamul nu ar fi nimic fără drumurile care, traversîndu-i trupul deșertic, îl însuflețesc, îi dau viață. Drumurile îi sînt bogăția, rațiunea de a fi, civilizația. Secole la rînd, datorită lor el va ocupa o poziție „dominantă“.

Pînă la descoperirea Americii, el *domină* Lumea Veche, reglementează de fapt ceea ce pe atunci era istoria sa „mondială“. El singur — s-o mai spunem o dată — pune în contact marile arii culturale între care se împarte Lumea Veche: Extremul Orient, Europa, Africa Neagră. Nimic nu trece fără consimțămîntul său, sau cel puțin fără știrea sa. El este *intermediarul*.

● *Corăbii, caravane și neguțători: oricît de dificilă părea uneori situația lui politică — și așa a fost adeseori —, Islamul rămîne, din punct de vedere geografic, uzufructuarul trecherilor obligatorii*

Evident, el nu este întotdeauna conștient de această poziție excepțională, și nici întotdeauna stăpîn pe ea. Astfel, în fața deșerturilor reci din Asia, Islamul este victima fragilității, unei dominații slab exercitate, „marginale“ — a sa — asupra unei populații de nomazi foarte turbulenți. Turkestanul musulman, șir de oaze, este o regiune de avanposturi, dar niciodată de baraje eficace. De fapt este imposibil să barezi turcilor, turkmenilor sau mongolilor calea de la Marea Aral la Caspica și Marea Neagră. Cei mai viguroși dintre acești nomazi escaladează Iranul, amenință Bagdadul... Priviți pe o hartă (p.123) imensul dezastru pe care îl va aduce în Est invazia mongolă din secolul al XIII-lea.

Cú toate acestea, de-a lungul secolelor, Islamul este singurul care face să circule aurul din Sudan și sclavii negri, în tranzit spre Mediterana; mătasea, piperul, mirodeniile, perlele Extremului Orient în tranzit spre Europa. În Asia și Africa, el ține comerțul Levantului, care nu va ajunge în mîinile neguțătorilor italieni decît ori de la Alexandria, ori din Alep, ori de la Beirut, ori din Tripoli, Siria.

*Islamul este deci, prin excelență, o civilizație care se mișcă, de tranzit, ceea ce implică îndepărtate călătorii pe mare și pe uscat, traficul caravanelor fiind intens mai cu seamă între Oceanul Indian și Mediterana, de la Marea Neagră pînă în China și India, din țările negrilor pînă în Africa de nord.*

În pofida prezenței, spre est, a elefanților și pretutin-

deni a cailor și măgarilor, *caravanele* folosesc predominant cămila. O cămilă de povară ajunge să transporte pînă la 3 chintale sarcină utilă. Cum o caravană reunește uneori 5—6000 de cămile, volumul său global poate fi comparat cu cel al unei corăbii de marfă foarte mari.

O caravană se deplasează, aidoma unei armate, cu șeful său, statul său major, reguli stricte, etape obligatorii, precauții rituale împotriva tâlharilor nomazi, cu care este înțelept să închei înțelegeri. De-a lungul drumului, ea întâlnește, la distanțe fixe, în fiecare zi de marș (mai puțin în plin deșert), marile construcții ale *caravanseiraiurilor* sau *Khān*-urilor, unde-și adăpostește o parte din animale și oameni. Sînt gările caravanelor. Nu este călător european care să nu fi descris aceste săli gigantice și confortul lor relativ. Unele există și astăzi, ca admirabilele *Khān*-uri din Alep.

Acest sistem caravanier nu se poate lega de transporturile pe mare fără o vastă organizare semicapitalistă. Islamul își are *neguțătorii săi* (*musulmani și nemusulmani*). Întîmplarea a făcut să ajungă pînă la noi scrisorile unor negustori evrei din Cairo, din epoca Primei Cruciade (1095—1099): ele dezvăluie cunoașterea tuturor instrumentelor de credit și plată și a tuturor formelor de asociere comercială (Italia deci nu le va inventa ulterior, așa cum prea ușor s-a crezut). Ele semnalează de asemenea comerțul pe distanțe lungi: mărgeanul ajunge din Africa de nord în India; sclavi sînt cumpărați în Etiopia; fier este adus din India, o dată cu piperul și mirodeniile. Toate acestea implică o imensă mișcare de bani, de mărfuri și oameni.

Nimic de mirare să constatăm încă de pe atunci amploarea, fabuloasă pentru epocă, a *itinerariilor călătorilor arabi*. Islamul însuși, care este mișcare, care trăiește din mișcare, îi antrenează.

Ibn Battūta, un marocan născut la Tanger în 1304, care făcuse deja o călătorie „în jurul lumii” de la 1325 pînă la 1349 (Egipt, Arabia, Volga inferioară, Afganistan, India, China), ajunge în 1352 în țările negrilor și pe malurile Nigerului, unde se va plînge de lipsa de considerație a sudanezilor, musulmani și ei, față de „albi”. La



Sidjilmāsa, orașul aurului, el întâlnește, cu oarecare uimire ce-i drept, pe unul din compatrioții săi din Ceuta, fratele unui anumit Al-Buchri, pe care îl cunoscuse în China... Islamul acestei epoci abundă în deprădăcinați de acest gen pe care ospitalitatea musulmană (asemănătoare ospitalității rusești) îi primește fără neîncredere, de la Atlantic la Pacific.

● *Aceste mișcări ar fi inimaginabile fără orașe puternice. Firește, acestea se înmulțesc rapid în Islam. Ele sînt motoarele care fac posibilă această imensă circulație.*

Căci totul trece prin ele — mărfurile, animalele de povară, oamenii, ba chiar și bunurile culturale cele mai prețioase. Din acestea din urmă, în drum spre Europa, ar putea fi schițat un imens tablou de onoare (heteroclit și care nu va fi niciodată complet): plante îndepărtate (trestia de zahăr, bumbacul), viermele de mătase, hîrtia, busola, cifrele indiene (numite arabe), praful de pușcă (probabil) și, concomitent cu o anumită medicină foarte reputată, germenii celor mai teribile maladii epidemice, originare din China și India, patriile holerei și ciumei...

În mare, toate aceste orașe se aseamănă. *Străzile* sînt strîmte, în general în pantă pentru ca apa ploilor să le curețe de la sine. Atît de strîmte încît adeseori doi măgari cu povară nu pot trece unul pe lîngă celălalt. La șapte coți — lățimea prevăzută de un *hadit* al profetului — trecerea ar fi posibilă, dar casele uzurpă spațiul străzii — verticalitatea nu este decît teoretic un obstacol; în plus, ele sînt construite pe cînsule, de cele mai multe ori, ca și casele occidentale din Evul Mediu. Totul se explică prin faptul că Islamul interzice (cu excepții cum sînt Meca, la Djudda, portul ei, și Cairo) casele cu etaje, semn de orgoliu din partea proprietarilor, demn de dispreț.

Data fiind dezordinea, absența oricărei administrații municipale, de îndată ce un oraș cunoaște o creștere demografică ceva mai serioasă, aceste case joase îi invadează spațiul, se împing unele în altele, se înghesuie.

Francezul Thévenot se mira în 1657 că „la Cairo nu există nici o stradă principală, ci o mulțime de străduțe care șerpuiesc în toate părțile, ceea ce dovedește că toate casele au fost construite fără nici un plan, fiecare ocupînd tot locul pe care se putea construi, fără a ține seama de faptul că barează sau nu o cale de trecere.“

Un alt francez, Volney, descrie aceleași străzi un secol mai tîrziu (1782): „Cum nu sînt deloc pavate, mulțimea de oameni, de cămile, măgari și cîini care se înghesuie ridică un praf supărător; deseori proprietarii stropesc cu apă în fața porții, astfel încît prafului îi urmează noroiul și aburii rău-mirositori. Contrar obiceiului din Orient, casele sînt cu două sau trei etaje, terminîndu-se cu o terasă pavată sau podită cu pămînt; majoritatea sînt construite din pămînt și cărămizi prost arse, iar altele din piatră moale cu granulație frumoasă scoasă din muntele Moqattam din vecinătate; toate aceste case au aerul unei închisori pentru că le lipsesc ferestre spre stradă... “. Aceeași imagine referitoare la Istanbul, o regăsim la mijlocul secolului al XIX-lea: „nu numai vehiculele, dar chiar și caii trec cu greutate. Strada Divanului, cea mai largă în această epocă, nu depășește 2,50—3 metri în unele locuri.“

Toate acestea sînt, în general, adevărate. Cu toate acestea, în secolul al XI-lea Cairo avea case de șapte pînă la douăsprezece etaje, iar în secolul al IX-lea Sāmarrā avea o șosea dreaptă de mai mulți kilometri, cu o lățime de 50 pînă la 100 metri. Excepții care confirmă regula!

Oricît de strîmtă ar fi, strada într-o țară musulmană este întotdeauna deosebit de animată, este loc de întîlnire, mai ales pentru un popor căruia îi place să se exteriorizeze. Ea este „artera esențială... unde își dau întîlnire povestitorii, cîntăreții, îmblînzitorii de șerpi, saltimbancii, tămăduitorii, șarlatanii, bărbierii — toate aceste ocupații fiind foarte suspectate de canoniștii și moraliștii islamici. Mai sînt și copiii cu jocurile lor, uneori violente...“. Circulației străzii i se adaugă confortul, rezervat femeilor, circulației pe terase.

Dezordine deci. Totuși, aceasta nu exclude niciodată un *plan de ansamblu*, cu atît mai mult cu cît acesta este

legat de structurile înseși ale orașului, de viața locuitorilor lui. În centru — Marea Moschee, cu predica săptămînală, „spre care totul se adună și de la care totul se răsfiră, ca și cînd ar fi o inimă“ (J. Berque). În apropiere — *bazarul*, adică cartierul negustorilor cu străzile prăvăliilor (*sūq*) și caravanseraiurile, care sînt antrepozite de mărfuri, băile publice, care s-au implantat sau au subzistat în pofida numeroaselor blamări pe care și le-au atras. Meșteșugarii sînt dispuși în mod concentric, începînd de la Marea Moschee: mai întîi fabricanții și negustorii de parfumuri și tămîie, apoi prăvăliile unde se vînd stofe și cuverturi, bijuterii, mărfurile alimentare, și în sfîrșit meseriile cel mai puțin nobile — pielarii, cizmarii, fierarii, olarii, șelarii, boiangiii... Cînd ajungi la ei, ai atins deja limitele orașului.

Fiecare din aceste amplasamente corporative este în principiu fixat o dată pentru totdeauna. De asemenea, în general, cartierul Prințului (*maghzen*) se află la marginea orașului, la adăpost de răzmerițe și alte surprize populare. Alături de el și sub protecția sa — cartierul evreiesc, *mellah*. Acestui mozaic i se adaugă diversitatea foarte mare a cartierelor rezidențiale, împărțite potrivit etniilor și religiilor (45 de cartiere în Antiohia). „Orașul este un agregat de cetăți trăind sub teama masacrului.“ Se poate deci afirma că colonizarea occidentală nu a creat nicăieri segregatia rasială, chiar dacă, ce-i drept, nu a suprimat-o.

Sub dezordinea, aparentă, această rigiditate este accentuată prin faptul că adesea, orașele se află între *ziduri cu porți somptuoase*, înconjurare de cîmîtîre vaste, uzurpate cu dificultate de urbanism. Astăzi, circulația necesară vehiculelor și automobilelor impune transformarea lor, uneori exagerată. În elanul lărgirii străzilor, Istanbulul s-a transformat în ultimii ani într-un șantier neverosimil de amenajări: case tăiate în două ale căror porți interioare se deschid în gol, noua stradă principală în care dau străzi laterale suspendate „ca niște vâi glaciare“, păduri de canalizări devenite aeriene după debleieri precipitate...

Dacă este adevărat, în mare, că orașele musulmane nu aveau nici libertățile politice și nici sensul ordinii

arhitecturale pe care aglomerările din Occident au încercat să le dobândească de îndată ce s-au dezvoltat suficient, ele dispuneau totuși de toate funcțiile care constituie un oraș, inclusiv o burghezie întotdeauna conformistă, inclusiv mase de săraci, de meșteșugari nevoiași, de borfași, cu toții trăind mai mult sau mai puțin din „firimiturile de la masa bogaților“, inclusiv o viață rafinată, mai liberă decât în alte părți și ale cărei plăceri par rigoriștilor de o perversitate intolerabilă. Ele sînt citadele ale spiritului grație școlilor de pe lângă moschei și universităților. În sfîrșit, ele constituie o atracție constantă pentru țărani din împrejurimi, pe care-i îmblînzesc și-i domesticesc, potrivit vechii reguli a jocului, imuabilă de cînd există orașe și sate. „Nu există în lume oameni care să aibă mai multă nevoie de o corecție, pentru că sînt hoți, tâlhari, răufăcători“ — afirmă un orășean din Sevilla, referindu-se fără îndoială la disputele fără sfîrșit care se iscă la porți, sau chiar în piață, cu țărani ce vînd animale, carne sau piei, unt rînced, palmieri pitici, „iarbă verde“ sau mazăre. Dar și orășenii sînt vigilenți și șireți, și își iau revanșa înzecit. Hoțul este furat la rîndul lui fără nici un scrupul, căci orășeanul Islamului, mai mult chiar decât cel din Occident, ține ferm în mînă lumea rurală deosebit de rudimentară aflată la porțile sale; astfel, Damascul controlează țărani vecini de la Ghouta și muntenii din Djebel Druze; Algerul — corsarii, țărani din Fârs, din Mitidja și masivele kabyle; burghezii îmbrăcați în mătase din Grenada — țărani săraci îmbrăcați în bumbac de pe munții din apropiere.

Dar aceste trăsături sînt caracteristice *tuturor* orașelor. Originalitatea aglomerărilor musulmane în raport cu Occidentul, constă fără îndoială în precocitatea lor pe de o parte, și în dimensiunile excepționale, pe de alta.

Importanța orașelor Islamului nu trebuie să ne uimească: ea ține de esența civilizației sale. Orașe, drumuri, corăbii, caravane, pelerinaje, toate formează un întreg: sînt fascicule de *mișcări*, aceste „linii de forță“ ale vieții musulmane, despre care îi place lui Louis Massignon să vorbească.

## **GRANDOAREA ȘI DECLINUL ISLAMULUI (secolele VIII—XVIII)**

Apogeul, splendoarea Islamului se situează între secolele al VIII-lea și al XII-lea. Toată lumea este de acord în această privință. Dar de când a început decăderea lui? Dacă acceptați explicația frecventă, refluxul decisiv ar fi început încă în secolul al XIII-lea. Dar aceasta înseamnă a confunda două lucruri foarte diferite: sfârșitul unei preponderențe și sfârșitul unei civilizații.

În secolul al XIII-lea este foarte clar că Islamul și-a pierdut poziția de lider. Dar pierderea foarte periculoasă de viteză în ce-l privește nu a început pentru el decît o dată cu secolul al XVIII-lea, ceea ce, la scara lentă a civilizațiilor, înseamnă în urmă cu foarte puțin timp. Soarta lui este cea a numeroase națiuni, numite astăzi subdezvoltate întrucît au ratat Revoluția industrială, prima revoluție capabilă să facă lumea să progreseze cu viteză fantastică a mașinii.

Acest insucces evident nu a determinat moartea Islamului ca civilizație. El a rămas doar în urma Europei cu o întârziere materială de două secole, dar ce secole!

### **Nu a existat civilizație musulmană înaintea secolului al VIII-lea sau al IX-lea**

Islamul ca realitate politică s-a născut în cîțiva ani, cei cîțiva ani le-au trebuit arabilor pentru a cucerii un imperiu. Dar civilizația islamică a provenit din unirea

acestui imperiu cu civilizații antice. Pentru aceasta a fost nevoie de mult timp, de generații întregi.

● *Puține convertiri, numeroși supuși: primul ciclu al cuceririlor, ciclul arab, a creat un imperiu, un stat, dar încă nu a creat o civilizație.*

La început, cuceritorul arab nu a încercat deloc să convertească. Dimpotrivă, el s-a limitat să exploateze bogatele civilizații ajunse la bunul său plac: Persia, Siria, Egiptul, Africa (adică Africa romană, *Ifriqya* arabilor, corespunzând Tunisiei de azi), Spania (adică Andaluzia, *al-Andalus*). Dacă un creștin încerca să se convertească la Islam, era pedepsit cu biciul. Plata impozitelor fiind rezervată nemusulmanilor, la ce bun să-și fi redus noii stăpâni veniturile?

„Populațiile țărilor ocupate... își păstrează modul de viață, fără a fi stinjenite, dar... sînt tratate ca animale superioare, de care ai grijă pentru că plătesc cea mai mare parte a impozitelor“ (Gaston Wiet).

Așa se va întîmpla sub primii patru succesori ai lui Muhammad, „califii buni conducători“ (632–660) (calif înseamnă succesor, locotenent, vice-gerant, după cum consideră traducătorul), apoi sub califii umayyazi (660–750), care-și stabilesc capitala la Damasc. În timpul acestor ani de războaie continue, niciodată sau aproape niciodată motivul religios nu s-a aflat pe primul plan. Astfel, față de Bizanț, lupta este politică, nu de la religie la religie.

Mai mult, în țările cucerite administrația rămîne în mîinile „indigenilor“, iar scriptele se țin în continuare în greacă sau pehlvi (persana mijlocie). În sfîrșit, arta însăși rămîne de inspirație elenistă, chiar în construcția moscheilor. Curțile centrale, colonadele, arcadele, cupolele reproduc modelul bizantin. Doar minaretul — deși evocă clopotnița creștină — este original, conceput pentru chemarea la rugăciune făcută de *muezin*.

● *Cotitura abbasizilor: abia spre mijlocul secolului al VIII-lea, schimbări decisive favorizează o largă frământare politică, socială și curînd intelectuală, cînd califatul trece la dinastia abbasizilor iar flamura lor neagră înlocuiește flamura albă a umayyazilor.*

Atunci, lumea musulmană se repliază spre est și se îndepărtează puțin de Mediterana care o fascinase pînă atunci. O dată cu noii califi, capitala Islamului se deplasează de la Damasc la Bagdad, favorizînd revanșa masivă a iranienilor și altor „clienți“ și popoare supuse. S-a sfîrșit cu domnia arabului „pur sînge“, care a durat un secol cel mult, timp de trei sau patru generații strălucite, timp în care „cașta superioară“ de războinici se pierde în deliciile bogăției și luxului, civilizației. Această civilizație despre care Ibn Khaldūn, gentilom arab din Andaluzia, va spune mai tîrziu că este „răul personificat“.

Rolurile principale revin atunci firesc vechilor țări civilizate, în momentul în care o mare prosperitate materială își arată pretutindeni chipul. Pe la 820, veniturile califului sînt poate de cinci ori mai mari decît venitul anual al Imperiului bizantin de atunci. Se acumulează averi uriașe datorită capitalismului comercial precoce, ale cărui legături se întind pînă în China și India, Golful Persic, Etiopia, Marea Roșie, Ifriqya, Andaluzia...

*Capitalism*, cuvîntul nu este chiar atît de anacronic. De la un capăt la altul al domeniului planetar al Islamului, comerțul cu mărfuri nu mai are limite. Un autor arab, Hariri, pune în gura unui negustor: „Vreau să duc sofran persan în China, unde am auzit că are un preț mare, iar apoi porțelan din China în Grecia, brocart grec în India, oțel indian la Alep, sticlă de Alep în Yemen și stofe vîrgate din Yemen în Persia...“ La Basra reglementările între negustori se fac potrivit principiului numit astăzi *clearing*.

Schimburile presupun orașe. Se ridică cetăți enorme: ele conduc jocul, nu numai Bagdadul (care, de la 762 pînă la distrugerea lui brutală de către mongoli, în 1258, va fi fără îndoială cea mai mare, cea mai bogată

capitală a Lumii Vechi, cu siguranță un „oraș lumină“), ci și, nu departe de el, pe Tigru, gigantica Sāmarrā (fondată în 836), cât și marele port Basra, Cairo, Damasc, Tunis (această nouă încarnare a Cartaginei), Cordoba...

Tot aceste orașe, plecînd de la limba Coranului și poeziile tradiționale, au fabricat sau refabricat (cuvîntul este doar puțin prea tare) arabă numită „literală“ — limbă savantă, cu siguranță artificială sau mai degrabă literară, care va fi idiomul comun tuturor țărilor islamice, că latina pentru creștini. În raport cu ea, arabă din Arabia și celelalte limbi vorbite vor căpăta tot mai mult aspectul unor dialecte. La Bagdad nu se elaborează doar o limbă, ci o literatură, o gîndire, o fervoare ecumenică, o civilizație, iar de aici va radia departe.

Înainte abbasizilor are loc deja o răsturnare serioasă în recrutarea funcționarilor. În 700, califul umayyad Ald-al-Malik îl cheamă pe viitorul călugăr Ioan Damaschinul (655—749), consilierul său pe atunci, și-l anunță că a hotărît să suprimе din acel moment limba greacă din toate actele administrației publice. „Ceea ce — povestește istoricul arab Baladhori — a făcut multă neplăcere lui Sargun (Sergius, alt nume al lui Ioan Damaschinul), care, foarte trist, l-a părăsit pe calif; întîlnindu-se cu niște funcționari greci, el le-a spus: « Căutați-vă o altă profesiune rentabilă, căci cea pe care o aveți acum v-a fost retrasă de Domnul. »“

Era sfîrșitul unui *modus vivendi*, unei lungi faze de toleranță reciprocă între creștini și musulmani; o eră absolut nouă începea.

Prin unitatea lingvistică, se crea un vehicul indispensabil schimburilor intelectuale, afacerilor, guvernării, administrației. Scrisorile negustorilor evrei despre care am vorbit sînt redactate în arabă, deși scrise cu caractere ebraice.

Din acest instrument lingvistic, cultura va căpăta avantaje imense. Fiul celebrului Hārūn ar-Rashīd, Ma'mūn (813—833), va pune să se traducă în arabă un număr considerabil de lucrări străine, mai ales grecești. Difuzarea acestor cunoștințe a fost foarte rapidă, cu atît mai mult cu cît Islamul a cunoscut foarte curînd hîrtia,



mult mai ieftină decît pergamentul. La Cordoba, se spune, califul al-Hakam al II-lea (961—976) poseda o bibliotecă cu 400 000 manuscrise (cu 44 volume de catalog) și chiar dacă aceste cifre sînt exagerate, trebuie amintit faptul că biblioteca lui Carol al V-lea (fiul lui Ioan cel Bun) nu conținea decît 900.

O întreagă transformare internă are loc în cursul acestor secole importante. Religia lui Muhammad se complică în exegeze de tip bizantin, se dublează cu o mistică în care specialiștii văd renașterea neoplatonismului. Chiar și formidabila criză a schismei *șiiite* pare să iasă din adîncimi în parte străine primului Islam arab. Șiiții sînt legați de cucernicul calif Ali, asasinat de umayyazi. Ei se opun sunniților, care reprezintă majoritatea și tradiția Islamului. La unul din locurile lor de pelerinaj, Kerbela, în Irak, se adună și astăzi mii de credincioși. „Ali seamănă cu un al doilea Christos, iar mama lui, Fătima, cu Sfînta Fecioară. Moartea lui Ali și a fiilor lui este relatată ca una din patimi“ (E. F. Gautier).

Astfel Islamul, pînă în profunzimea sufletului său religios, se construiește împrumutînd de la vechile civilizații orientale și mediteraneene întinerite, atrase de atunci într-o misiune laică și spirituală comună și în rețeaua unei limbi comune; Arabia nu a fost decît un episod; civilizația musulmană, dintr-un anumit punct de vedere, nu începe decît o dată cu convertirile masive la Islam ale popoarelor nearabe, și de asemenea, o dată cu generalizarea școlilor prin „Ummă“, unitatea credincioșilor, întinsă de la Atlantic la Pamir. O dată în plus, vinul vechi umple ulcioarele noi.

## **Vîrsta de aur a Islamului: secolele VIII—XII**

Timp de patru sau cinci secole, Islamul a fost cea mai strălucită civilizație din întreaga Lume Veche. Această vîrstă de aur se întinde, în mare, de la domnia fiului lui Hārūn ar-Rashīd, Ma'mūn (813—833, creatorul *Căii Științei* de la Bagdad, bibliotecă, centru de traduceri și observator astronomic în același timp), pînă la moartea lui Averoes, ultimul dintre marii filozofi musulmani,

survenită la Marrakeș, în 1198, când era în vîrstă de peste 72 de ani și ceva. Dar istoria ideilor și artelor nu explică, singură, marile momente ale Islamului.

● *Înainte de toate, contextul istoriei generale se dovedește decisiv.*

Un istoric al filozofiei musulmane, Léon Gautier, afirmă că perioadele favorabile gîndirii Islamului au fost „*epoci de pace și prosperitate generală*”, care au avut șansa de a primi protecția unui calif luminat și atotputernic: așa cum, în Orient, în secolele al VIII-lea și al IX-lea, califii abbasizi care, de la al-Mansūr pînă la al-Mutawakkil, au favorizat fără întrerupere, timp de aproape un secol, răspîndirea în lumea musulmană a științei și filozofiei elene, grație unei imense acțiuni de traduceri făcute de creștini nestorienii... tot așa în Occident, în secolul al XII-lea, califii almohazi, obișnuți cu îndelungate conversații speculative cu medicul și filozoful lor au favorizat acest lucru. Sau, dimpotrivă, perioadele favorabile au fost cele în care *decadența Imperiului* facilitează gînditorilor intransigenți alegerea, dintre micii potențați, a unui patron binevoitor, așa cum a fost în prima jumătate a secolului al IX-lea emirul din Alep, Sayf al-Dawla, protectorul lui al-Fārābi...”

După cum se vede, Léon Gautier pune problema în termeni de istorie politică. Civilizația a depins de prinți, de “*despoți luminați*”. Deteriorarea rapidă a califatului din Bagdad semnalată de atîtea accidente, antrenînd o fărîmițare nemaivăzută a spațiului politic, nu a dăunat gîndirii, ci dimpotrivă, a favorizat o anumită libertate intelectuală, chiar și numai prin faptul că a permis vreunui literat să fugă dintr-un stat sau să se sustragă unei protecții princiare într-un stat yecin, alegînd o nouă protecție. Va fi o practică obișnuită în Italia Renașterii sau în Europa secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea. Islamul a avut adeseori același privilegiu.

Dar aceste privilegii ale spiritului, singure, nu sînt niciodată suficiente. Ele sînt sprijinite, sînt explicate de puternice privilegii materiale.

Pe la 750, Islamul și-a atins frontierele externe

esențiale; expansiunea lui se afla atunci blocată de ripostele străine (Constantinopolul, asediat în 718, este salvat de curajul lui Léon Isaurianul și de focul grecesc; Galia și Occidentul sînt menținute prin victoria de la Poitiers, 732 sau 733, și revolta concomitentă din Maghreb). Astfel, exterior, se stabilește un fel de calm (relativ, dar real) și, în contrapondere, în tot Imperiul, o economie vastă își găsește fundamentele, ritmurile de creștere, prosperitatea.

Acest avînt antrenează instalarea unei *economii de piață*, a unei *economii monetare*, a unei „comercializări” în creștere a produselor agricole: consumate în parte pe loc, excedentul lor devine marfă, care va alimenta orașele, permițînd dezvoltarea lor. Comerțul cu curmale pune în mișcare în fiecare an peste 100 000 de cămile de povară. Halele comerciale ale orașelor se numesc *casa pepenilor galbeni*, iar pepenii de Merv, în Transoxiana, se bucură de o reputație deosebită. Deshidratați, ei sînt expediați în mod masiv departe, în vest; proaspeți, ei ajung la Bagdad printr-o rețea specială de poștă, ambalați într-o pungă de piele cu gheață. Cultura trestiei de zahăr naște o industrie.

În ce privește produsele alimentare, trebuie evidențiată dezvoltarea morăritului, prin mori de apă (ca cele de lîngă Bagdad) sau a morilor de vînt, semnalate din 947 la Seistan, în vreme ce la Basrah este folosit curentul Tigrului pentru a pune în mișcare roțile morilor plutoare.

Această economie în dezvoltare explică avîntul multor industrii — a fierului, lemnului, textilelor (în, mătase, bumbac, lînă) și o dezvoltare imensă în Orient a culturilor de bumbac. Covoarele de la *Buhara*, din Armenia, din Persia sînt deja celebre. Basrah importă mari cantități de cîrmîz și indigo pentru vopsirea stofelor în roșu sau albastru. Indigoul indian, care este adus prin Kabul, are reputația de a fi mai fin decît cel din Egiptul superior.

Toate aceste evoluții au nenumărate consecințe. Economia monetară răstoarnă fundamentul unei societăți înainte de toate senioriale și țărănești: bogații devin și mai bogați, insolenți; săracii — și mai nevoiași. Dacă adăugăm faptul că extinderea tehnicilor de irigare

impune, întărește șerbia țăranilor, pe care bogăția Islamului îi permite acestuia să-i cumpere cu aproape de cinci-șase ori mai scump decât alți sclavi de care are nevoie, nu sînt greu de ghicit tensiunile sociale ce se nasc.

Chiar dacă această prosperitate nu a dirijat totul, ea explică numeroase lucruri și mai ales climatul revoluționar, lanțul neîntrerupt de tulburări rurale și urbane, legate deseori de mișcări naționaliste, cum este cazul în Iran. Literatura epocii evocă noțiuni prea moderne: naționalism, capitalism, luptă de clasă. Ascultați acest pamflet scris de al-Ifriki pe la 1000: „Nu, cu siguranță nu mă voi ruga Domnului cîtă vreme voi rămîne sărac. Lăsați rugăciunile șeicului, comandantului armatei ale cărui pivnițe pocnesc de pline ce sînt. De ce să mă rog? Sînt puternic? Am un palat, cai, haine bogate, centură de aur? Să mă rog cînd nu am nici cel mai mic petec de pămînt ar însemna pură ipocrizie.”

Cum totul se leagă, ereziile islamice care abundă în aceste secole de activitate intensă au, toate, rădăcini sociale și politice proprii, la fel ca și ereziile Europei medievale. Un grup heterodox se naște, se dezvoltă, apoi se deformează în pofida persecuțiilor sau conivențelor. Istoria gîndirii musulmane este legată fără sfîrșit de aceste grupuri explozive.

● *Pentru a caracteriza vîrsta de aur a Islamului, istoricul A. Mez a folosit cuvîntul ambiguu Renaștere.*

Aceasta pentru a sugera că strălucirea ei nu se poate compara decât cu cea a minunatei Renașteri italiene. În orice caz, comparația are avantajul că atrage atenția asupra amestecului de bogăție materială și bogăție intelectuală care au constituit momente de glorie excepțională pentru civilizația Islamului, la fel ca și pentru cea a Italiei secolului al XV-lea.

Și una și cealaltă se sprijină pe societăți urbane privilegiate de comerț și bogăție; și una și cealaltă se dezvoltă în cercuri strălucite și foarte restrînse a unor spirite de excepție care, adăpîndu-se masiv de la civili-

zația antică pe care o glorifică și o venerază, trăiesc cu secole înaintea propriei epoci. În vreme ce în exterior, în ambele cazuri, barbarii abia își maschează amenințările.

Pentru Italia de la sfârșitul secolului al XV-lea barbarii sînt muntenii cantoanelor elvețiene, sau germanii aflați la nord de Pasul Brenner, sau francezii, sau spaniolii încălțați cu espadrile, sau turcii (ocuparea fortăreței Otranto în 1480). Pentru Islamul lui Avicenna sau Averroes, barbari sînt turcii selgiukizi, berberii, saharienii sau cruciații din Occident. Deseori barbarii sînt chemați, solicitați, cum se va întîmpla în Italia. Din primele momente ale califatului de la Bagdad s-a făcut apel la sclavii și mercenarii turci. Sclavii sînt oferiți cumpărătorilor chiar de părinții lor, „preocupați de viitorul lor”. În Spania, multă vreme nu a fost nevoie decît de cîteva monede de aur pentru a scăpa de creștinii invadatori din nord și a-i trimite înapoi la ei. Apoi, într-o bună zi lupta devine serioasă. Atunci regele Sevillei, al-Mu'tamid este constrîns să se apere de barbarii creștini făcînd apel la ajutorul altor barbari, almoravizii din nordul Africii.

● *Văzută în ansamblu, între datele pe care le-am reținut (813-1198), civilizația islamică se afirmă — ceea ce este contradictoriu doar în aparență — ca universală și în același timp regională, adică unitară și în același timp diferită.*

*Unitară:* vedem pretutindeni construindu-se moschei, școli superioare potrivit unei arte uniforme, voit „abstracte”. Ele prezintă un model regulat (curte centrală, arcade, bazin pentru abluțiuni, *mihrab*, nișă indicînd direcția în care trebuie îndreptată rugăciunea, și *minbar*, amvonul pentru predică în nava hipostilă a credincioșilor, minaret); ele folosesc aceleași elemente arhitecturale: coloane cu capiteluri, arce (în forme diverse: frînte, în formă de potcoavă, trilobate; multilobate, în formă de carenă de corabie, stalactite), cupole cu nervuri, mozaicuri, ceramici, în sfîrșit decorația caligrafică insinuantă a arabescurilor.

*Unitară:* pretutindeni ascultăm o poezie fidelă aceluiași procedee și aceluiași locuri comune. Ea glorifică pe Dumnezeu (trandafirul fără pată, Dumnezeu), natura, dragostea, vitejia, sîngele nobil, calul, cămila („masivă ca un munte... O centură face pămîntului pașii ei“), știința, vinul interzis și florile, toate florile. În întreaga lume islamică circulă, de asemenea, aceleași povestiri populare, provenite din India, cele pe care le putem citi în culegerea *O mie și una de nopți*, redactată tîrziu, în secolul al XIV-lea, la capătul unei îndelungate gestații.

*Unitară:* filozofia (*falsafa*) este pretutindeni reluarea gîndirii elene a lui Aristotel și a *peripateticienilor*, ea constituie efortul imens de a-l situa pe Dumnezeu într-un *cosmos* care, după exemplul grecilor, este declarat etern, nefiind prin urmare rodul nici unei creații.

*Unitară:* întîlnim de asemenea, pretutindeni aceleași tehnici, aceleași meșteșuguri și, după cum aflăm din săpături (ca cele de la Madinat az-Zahrā', lângă Cordoba), același mobilier, aceleași obiecte industriale. Și pretutindeni aceeași modă, dictată de gustul Bagdadului care dă tonul. În întreaga Spanie, această țară-terminus, poate fi urmărită sosirea acestor bunuri culturale în deplasare, moda supranumelor preluată de la poezii celebri ai Orientului și de care se face exces, generalizarea burnusului o dată cu sosirea almoravizilor, temele literare la modă sau rețetele medicale...

Pentru a încheia cu cîteva imagini fugitive, să semnalăm, din Persia pînă în Andaluzia, peregrinările jonglerilor, de obicei egipteni, sau ale cîntărețelor și dansatoarelor formate la Medina sau Bagdad, îmbrăcate în galben în Orient, în roșu în Occident și despre care vorbesc toți poezii. Pretutindeni îi găsim pe jucătorii de șah și de *kurāg*, acesta din urmă, foarte la modă, folosind figuri de cai drapați, făcute din lemn. Jocul era captivant: „Căpitanul din al Mu'tamid, Ibn Martin, a fost surprins la Cordoba, în casa lui, de un detașament de soldați dușmăni în momentul în care juca *kurāg*.“

Încă două imagini: cea a vizirului — regent al Khurāsānului la începutul secolului al X-lea — care „a trimis emisari în toate țările pentru a se informa despre

obiceiurile tuturor curților și dregătoriilor din Imperiul grec; Turkestan, China, Irak, Siria, Egipt, țara zengilor, din Zabul și Kabul... El a cercetat cu atenție informațiile și a reținut toate obiceiurile pe care le-a considerat a fi cele mai bune“ pentru a le impune la curtea și în administrația din Buhara; sau, ca să rămânem de astă dată în limitele stricte ale lumii musulmane, imaginea califului Hakam al II-lea din Cordoba, care cumpăra cărțile alcătuite în Persia, în Siria sau aiurea de cum apăreau și care „a trimis o mie de dinari de aur pur la Abū'l-Faradj al-Isfahānī pentru a obține primul exemplar din celebra antologie a acestuia“ (Reñan).

● *Totuși, această unitate culturală nu distruge particularitățile evidente și pline de viață.*

În timpul mării frământări a Imperiului, în secolul al X-lea, fiecare regiune redobândește puțină autodeterminare și dintr-odată respiră după cum dorește, reafirmându-și geniul particular care, deși a sacrificat și a împrumutat mult de la ansamblu, s-a conservat totuși cu tenacitate. O geografie deosebită se conturează atunci.

*Spania musulmană*, după diverse adaptări, elaborări și contaminări, tinde să devină ea însăși o Spanie în succesiunea multiplelor Spanii din istorie.

Mai mult încă, *Iranul* își afirmă particularitățile vii și puternice. Califatul de la Bagdad i-a redat elanul, respirația proprie: Bagdadul este un oraș iranian. Epoca abbasizilor face avere din pământul ars emailat, a cărui patrie este Persia, și din faianța cu reflexe metalice, una din celelalte giuvaeruri ale sale. Pridvoarele imense, *iwân*, amintesc palatele lui Chosroes. Araba își menține poziția lingvistică dominantă, dar persana, scrisă de altfel cu caractere arabe, devine o altă mare limbă literară care nu va înceta să radieze departe, mai ales spre India (și mult mai târziu în întreg Imperiul otoman). Fiind o limbă pe jumătate populară, ea are avantajul că este accesibilă unui public destul de vast; ea profită de asemenea de dispariția aproape totală a limbii grecești. Poetul Ferdousī scrie la sfârșitul secolului al X-lea

*Cartea Regilor*, spre gloria vechilor iranieni. Vulgarizarea științifică a persanei devine puternică începînd din secolul al XI-lea.

Persia se prezintă cu siguranță drept o civilizație națională, un individ viguros, dar de acum înainte *în interiorul* vastei civilizații islamice. Magnifica expoziție de la Paris din octombrie 1961 asupra artei iraniene este semnificativă sub acest aspect: ea deosebește net două perioade — înaintea Islamului și în timpul Islamului, între ele existînd o ruptură clară, o profundă transformare, dar și cîteva continuități.

Această opoziție — universalitate și regionalism — se regăsește în întreaga lume islamică, dacă ar fi să ne gîndim doar la cazurile extreme care au fost India musulmană, Indonezia musulmană, Africa neagră, plămădită de Islam și care totuși rămîne uimitor ea însăși.

*În India*, contaminarea a două civilizații a dat loc unei veritabile arte indo-islamice, ale cărei momente de glorie nu vor începe decît abia în secolul al XII-lea și mai cu seamă în al XIII-lea. La Delhi mai ales au rămas vestigii uimitoare, a căror ciudățenie se explică, de exemplu, prin faptul că prima moschee a orașului, construită în 1193, a fost concepută de musulmani și executată apoi de zidari și sculptori indieni care au amestecat vulturile florale în stil indian cu ornamente caligrafice arabe. Se profilează o artă particulară în care, potrivit secolelor și locurilor, influența hindusă sau influența musulmană domină rînd pe rînd, contaminate mereu una de alta pînă cînd, în cele din urmă, în secolul al XVIII-lea, devin imposibil de diferențiat una de cealaltă.

La etajele sale superioare, civilizația musulmană constituie în aceste secole de aur un imens succes științific și o relansare excepțională a filozofiei antice. Aceste succese nu sînt singure (să ne gîndim la literatură), dar ele le eclipsază pe celelalte.



## Știință și filozofie

● *Mai întâi, știința este domeniul în care „sarazinii“ (cum sînt numiți uneori musulmanii din aceste secole excepționale) au adus cele mai multe noutăți.*

Cîtuși de puțin trigonometria și algebra (numele este caracteristic). În trigonometrie ei au inventat sinusul, tangenta; se știe că grecii nu măsurau unghiul decît plecînd de la coarda cercului înscris: sinusul este jumătatea acestei coarde... În 820 Chosranien (supranumele lui Muhammad Ibn Musa) a publicat un tratat de algebră care ajunge pînă la ecuațiile de gradul doi; tradus în latină în secolul al XVI-lea, el va fi cartea de inițiere a Occidentului. Ulterior, algebrîștii musulmani vor rezolva ecuațiile bipătrate...

La fel se poate aduce elogiu geografilor matematicieni, observatoarelor astronomice și instrumentelor lor (mai ales astrolabul), măsurătorilor dacă nu perfecte, cel puțin excelente pe care le-au obținut pentru latitudini și longitudini, corectînd erorile flagrante ale lui Ptolemeu. Chiar dacă sînt profesori și nu elevi, să le dăm note foarte bune în optică, în chimie (distilarea alcoolului, fabricarea elixirelor, acidului sulfuric), în farmacie (peste jumătate din leacurile pe care le va utiliza Occidentul vin din Islam: sena, reventul, cățina roșie, nuca vomică, cîrmîzul, camforul, siropuri, poțiuni, plastuși, pomezi, unguente, apă distilată...); medicina lor este incontestabil excelentă. Chiar dacă descoperirea lui a rămas nefolosită, egipteanul Ibn an-Nafis a pus în lumină mica circulație sanguină, circulația pulmonară, cu trei secole înaintea lui Michel Servet...

● *În domeniul filozofiei, trebuie vorbit despre recucerire, despre o reluare a esențialului temelor filozofiei peripateticiene.*

Elanul acestei recuceriri nu se limitează însă la reluare

și retransmitere — chiar și atît nefiind un merit mic —, ci această reluare este în același timp prelungire, elucidare, creație.

Filozofia lui Aristotel, transplantată în mediul musulman, se prezintă evident drept o explicație periculoasă a omului și a lumii, față de o religie revelată, Islamul, care este o explicație generală a lumii de o rigoare extremă. Dar Aristotel îi obsedează, îi subjugă pe toți acei *falasifați* (adepti ai *falsafei*, adică ai filozofiei grecești). Și aici comparația lui A. Mez' cu Renașterea are sens: a existat un *umanism* musulman, sinuos, prețios, pe care din lipsă de spațiu îl vom prezenta sumar.

Este vorba despre un îndelung curent de gîndire, care trebuie situat atît în timp cît și în spațiu. Îl vom reduce la cinci nume esențiale: Al-Kindî, Al-Fārābî, Avicenna, Al-Ghazālî, Averroes. Avicenna și Averroes sînt cei mai celebri, acesta din urmă fiind desigur cel mai important prin repercusiunile imense, în întreaga Europă, a ceea ce se va numi *averroism*.

*Al-Kindî* (nu cunoaștem decît data morții sale, 873), s-a născut în Mesopotamia, unde tatăl său era guvernator la Kûffah. Datorită locului său de naștere, el este numit „filozoful arabilor“. De origine turcă, născut în 870, *Al-Fārābî* aparține secolului următor; el a trăit la Alep și a murit la Damasc unde îl însoțise pe protectorul său, Sayf al-Dawla, cu prilejul cuceririi acestui oraș (în 950). El este „al doilea Maestru“ (adică după Aristotel). *Avicenna* (după numele adevărat Ibn Sînā, s-a născut la Afshena, în apropiere de Buhhara, în 980, și a murit la Hamadhān în 1037. *Al-Ghazālî* s-a născut în 1058 lângă Tous și a murit în 1111 la Tous. Spre sfîrșitul vieții lui, el devine mai degrabă anti-filozof, avocatul pasionat al religiei tradiționale. *Averroes*, pe numele adevărat Ibn Rușd, s-a născut la Cordoba în 1126 și a murit la Marrakeș la 10 noiembrie 1198.

Aceste precizări topografice și cronologice atestă că este vorba despre o cale prin timpul și spațiul lumii musulmane luate în întregul său, cu atît mai mult cu cît în jurul fiecăruia din marii actori au acționat și gîndit grupuri de alți filozofi, auditori, cititori pasionați.

Acest rezumat semnalează, în sfîrșit, că ultima

flacăra filozofică musulmană a ars în Spania; nu a fost cea mai înaltă, am mai spus, dar ea i-a făcut cunoscuți Occidentului pe filozofii arabi și pe însuși Aristotel.

În această îndelungată perspectivă, adevărata întrebare este cea pe care Louis Gardet o pune cu forță (răspunzînd de altfel negativ): *A existat o filozofie musulmană?* Ceea ce vrea să însemne în același timp: 1) a existat, de la Al-Kindī la Averroes, o filozofie continuă, *unitară*? 2) se explică această filozofie prin însuși climatul Islamului? 3) este ea originală? Ca de multe ori, răspunsul circumspect și ambiguu (și da și nu) se dovedește mai mult decît o abilitate, o necesitate.

Da, această filozofie este *unitară*: închisă fără speranță între gîndirea greacă pe de o parte și revelația coranică pe de alta, ea se lovește de aceste ziduri și se întoarce, fără încetare, la punctul de plecare. Greciei, înclinației Islamului pentru știință îi datorează ea tendințele raționaliste evidente, dar nu exclusive. Toți filozofii sînt ceea ce am numi astăzi savanți, preocupați de astronomie, de chimie, de matematici, întotdeauna de medicină. Prin medicină și-au cîștigat ei adesea favorurile prinților și și-au asigurat existența. Avicenna a scris o enciclopedie de medicină (Canonul). Averroes va scrie și el una și multă vreme medicina musulmană va fi în Europa ultimul cuvînt al Științei, pînă la, și inclusiv, „medicii lui Molière“.

Influența greacă dă filozofiei musulmane o unitate internă: „Autorul acestei cărți — scrie Averroes în prefața pe care o face la *Fizica* — este Aristotel, fiul lui Nicomah, cel mai înțelept dintre greci. El a fondat și a desăvîrșit logica, fizica și metafizica. Spun că el le-a fondat pentru că toate lucrările... scrise înaintea lui despre aceste științe nu merită efortul de a vorbi despre ele... Nici unul din cei care l-au urmat pînă în zilele noastre, adică timp de peste 1500 de ani, nu a putut să adauge nimic la scrierile sale, și nici să găsească în ele o eroare de o oarecare importanță.“ Admiratori ai lui Aristotel, filozofii arabi sînt constrînși la un dialog cu o mie de avînturi și reveniri între o revelație *profetică*, cea a Coranului, și o explicație filozofică umană, cea a grecilor, explicație și revelație ce impun, într-o dispută

angoasată, concesi reciproc între rațiune și credință.

Credința, revelată prin intermediul lui Muḥammad, a transmis oamenilor un mesaj divin: va putea oare gînditorul, singur, să descopere adevărul asupra lumii și să facă din rațiunea lui judecătorul valorii dogmelor? În fața acestei dileme, toți filozofii noștri se dovedesc dialecticieni abili, prea abili poate. Avicenna, spune Maxime Rodinson, „nu a fost în van un geniu, el a găsit cheia.“ Iată aproximativ soluția lui, care propriu-zis nu-i aparține: profeții au revelat adevărurile superioare „sub formă de mituri, fabule, simboluri, alegorii, reprezentări în imagini“. Este un limbaj pentru mase, menit să le asigure fericirea. Filozoful, în ce-l privește, are dreptul să meargă mult dincolo de acest limbaj. El își rezervă astfel o mare libertate de opțiune, chiar atunci cînd, de la un limbaj la altul, contradicția este formală, ireductibilă.

De exemplu, la fel ca grecii, filozofii cred de obicei în *veșnicia* lumii. Or, dacă aceasta a existat dintotdeauna, cum se poate înțelege creația, *fixată în timp* de revelație? Mergînd pînă la capătul logicii *sale*, Al-Fārābī va afirma de asemenea că Dumnezeu nu poate cunoaște obiectele sau ființele individuale, ci numai conceptele, „universalurile“, în vreme ce Dumnezeul Coranului, ca și cel din Vechiul Testament, „știe tot ce se află pe pămînt și în mare. Nici o frunză nu cade fără ca El să nu știe. Nu există nici un grăunte în tenebrele pămîntului, nici un fir de iarbă, nici un pai care să nu fie consemnate într-o scriere explicită“ (Coranul). Alte contradicții: Al-Fārābī nu crede, fără îndoială, în nemurirea sufletului. Dimpotrivă, Avicenna crede, dar nu crede în reînvierea trupului, așa cum afirmă Coranul. După moarte, sufletul ajunge în universul său — cel al ființelor imateriale. Deci, în mod logic, nu poate fi vorba nici de pedepse și nici de răsplată individuală, nici de Infern și nici de Paradis... Dumnezeu, ființele imateriale, sufletele constituie lumea ideală în fața căreia materia este incoruptibilă, veșnică — veșnică întrucît „mișcarea nu a precedat repausul, și nici repausul mișcarea... Orice mișcare își are cauza într-o mișcare anterioară... Dumnezeu nu are motiv să fie nou.“

Aceste citate, pe care le-am împrumutat de la Renan,

sînt suficiente pentru a ne trezi curiozitatea, dar nu pentru a o satisface. Ar trebui multă migală, un mare efort pentru a urmări înlănțuirile, întotdeauna discutabile, ale acestor sisteme de explicație.

Nici filozofii care, de la Renan încoace, s-au interesat de aceste probleme retrospective nu le tranșează cu ușurință. De tendințele lor, raționaliste sau idealiste, va depinde de fapt interpretarea pe care o dau; sau, ceea ce înseamnă același lucru, predilecția secretă pentru un filozof sau altul: Al-Kindî navighează pe ape religioase neînvrăjbite încă de vreo furtună; Avicenna este incontestabil idealist; Averroes este filozoful sfîrșitului lumii. Al Ghazālī, apărătorul credinței, al tradiției, a preluat în numele său scolastica obstinată a primilor teologi musulmani; el dorește să ignore filozofia peripateticiană, să o distrugă chiar, căci gîndirea îl împinge spre o cale foarte diferită, cea a misticii. Atunci, el renunță la lume și îmbracă haina de lînă albă (*sūf*) pe care o poartă *sūfii*, adepți ai unei credințe mistice mai degrabă decît raționale, „nebunii Domnului“, cum au fost numiți.

Averroes, doctorul din Cordoba, s-a făcut comentatorul și editorul fidel al operelor lui Aristotel. Meritul său constă în faptul că citează *in extenso* traducerea arabă a textului grec și în același timp îi adaugă propriile-i idei, sub formă de remarci și digresiuni. Textul și comentăriile vor fi traduse *din arabă* în latină la Toledo și vor ajunge astfel în Europa, dezlănțuind aici imensa revoluție din secolul al XIII-lea. Deci filozofia musulmană nu a murit imediat sub loviturile viguroase și disperate ale lui Al-Ghazālī, în pofida celor spuse uneori în acest sens. Ea va muri totuși, ca și știința musulmană, și încă înainte de a se încheia secolul al XII-lea. Atunci Occidentul va prelua torța.

## Oprire sau decadență: secolele XII–XVIII

● *Civilizația „sarazină“, după această înflorire extraordinară, este brusc întreruptă în secolul al XII-lea. Chiar și în Spania, progresul științific și filozofic,*

***puterea vieții materiale nu continuă dincolo de ultimele decenii ale secolului.***

Această întrerupere *bruscă* se pune ca o problemă generală:

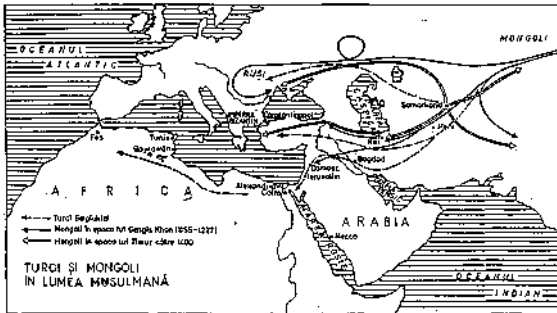
1) *Este oare vina, așa cum s-a spus ieri, a atacurilor pasionate (și care ar fi fost prea eficace) îndreptate de Al-Ghazālī împotriva filozofiei și gândirii libere?* Nimeni nu va crede cu adevărat aceasta. Al-Ghazālī a fost un produs al timpului său: el este atît consecința cît și cauza. De altfel reacția împotriva „filozofiei” a existat întotdeauna, încă de la primii săi pași, după cum o dovedesc de-a lungul timpului nenumăratele condamnări la rug ale cărților, de neimaginat fără violente ostilități populare; după cum o dovedesc atîtea dizgrații spectaculoase în care au crezut filozofii condamnați la exil, chiar dacă ei au revenit cînd circumstanțele s-au schimbat; cum o dovedesc perioadele de dominație a științei coranice a dreptului, *fiq*, care reduce filozoful la tăcere. Și apoi, după Al-Ghazālī, *falsafa* a mai strălucit încă, și nu numai cu Averroes.

2) *Este oare vina barbarilor?* Așa a susținut recent un istoric, S.D. Gothein. Barbarii, adică chiar cei care au salvat cu armata un Islam amenințat pretutindeni de Occident și de Asia și care l-ar fi ucis astfel din interior.

Acești periculoși salvatori sînt, în Spania, almoravizii, apoi almohazii, primii — berberi din Africa de nord, ceilalți — sudanezi, saharieni, berberi. În Orientul Apropiat sînt turcii selgiukizi, nomazi veniți din „stepa rece” a Asiei centrale, sau foști sclavi veniți din țările caucaziene.

Decadența se va instaura deîndată ce noii veniți vor pune mîna pe putere, „when power was taken over by barbarian soldiers slaves in almost all of the Muslim States”. Căci atunci „unitatea lumii mediteraneene este ruptă”, unitate din care s-a hrănit Islamul și pe care o ignoră „aceste popoare barbare care nu au nici un rol în tradițiile Mediteranei”.

Se poate replica că acești barbari, în Vest ca și în Est, nu erau, cu mult mai mult decît majoritatea arabilor, agenții primelor cuceriri, și că, la fel ca ei, mai mult sau



4. Au grăbit oare mongolii declinul Islamului?

Genghis-Khan (1155—1227) suprimă triburile nomade (1205—1208), apoi China de nord.

Pornește spre Occident, pătrunde în Caucaz prin „Porțile unia-caspice”. După el, mongolii măvălesc în Europa și Asia: ajung în Polonia și Ungaria (1241), cuceresc Bagdadul (1258).

Tamerlan (1336—1405) reia cucerirea: în 1398 ocupă Delhi; în 1401 distruge Bagdadul.

mai puțin rapid, s-au civilizat în contact cu vechile țări islamice. Califii almohazi sînt protectorii lui Averroes. În istoria tradițională a cruciadelor, Saladin, marele sultan de origine kurdă, adversarul lui Richard Inimă de Leu, face o impresie destul de bună, cel puțin în ochii barbarilor creștini. În sfîrșit, Islamul, grație Egiptului, și-a restabilit autonomia zdrobindu-i pe mongoli la Ayn Djālūt, în Siria, la 3 septembrie 1260, și cucerind Saint-Jean-d'Acre, ultima fortăreață creștină din Țara Sfîntă, în 1291.

3) *Este mai degrabă vina Mediteranei?* La sfîrșitul secolului al XI-lea, Europa a început recucerirea Mării Interioare. Marea hrănitoare iese atunci de sub controlul Islamului, iar celebra teorie a istoricului Henri Pirenne va avea de astă-dată un rol invers. H. Pirenne consideră că, în cursul cuceririlor musulmane, Occidentul, privat de libera circulație în Mediterana, se retrăsese în sine, din secolul al VIII-lea pînă în al IX-lea. Or, invers, în secolul al XI-lea Mediterana se închide pentru Islam și acesta este împiedicat iremediabil în avîntul și respirația lui cotidiană.

Este curios că E.F. Gautier care, primul, a semnalat cu tărie oprirea bruscă a civilizației sarazine, nu căutase atunci (1930) să folosească explicația lui Henri Pirenne care, în aceeași epocă, era în mare vogă. La nivelul actual al cunoștințelor noastre, este probabil cea mai bună explicație de ansamblu pentru reculul brusc al Islamului.

● *Civilizația islamică rezistă acestei retrageri. Ea nu va mai cunoaște înflorirea și recoltele de odinioară, dar supraviețuiește.*

Cînd Paul Valéry afirma (1922): „Civilizațiilor, știm că sînteți muritoare!”, dramatiza, cu siguranță. Nu sînt muritoare, la bunul plac al anotimpurilor istoriei, precum florile și fructele — copacul rămîne. Cel puțin el este mult mai greu de ucis.

După secolul al XII-lea, Islamul va cunoaște cu siguranță momente foarte întunecate: *față de Occident*, îndelungatele încercări ale Cruciadelor (1095—1270) din care iese, așa cum am mai spus, cu un semiavantaj, după



recucerirea fortăreței Saint-Jean-d'Acre (1291). Dar dacă a redobândit continentul, a pierdut marea; *față de Asia*, invaziile feroce, sălbătice și îndelungi ale mongolilor (1202—1405), care-l inundă pe jumătate: Turkestanul, Iranul, Asia Mică spulberate nu-și vor mai reveni niciodată complet. Căderea Bagdadului, în 1258, constituie simbolul acestor devastări. Islamul se va vindeca de pe urma rănilor, dar nu cu totul.

Pe de altă parte, în aceste secole sumbre — al XIII-lea, al XIV-lea — dificultăți economice, de această dată cu caracter *mondial* — se adaugă dificultăților particulare ale Islamului. O criză de lungă durată s-a abătut atunci asupra întregii Lumi Vechi, din China până în India și Europa. Totul se ruinează, pentru secole.

În Europa, criza apare mai târzie (începînd din 1350 sau 1375) și va fi mai scurtă (se încheie între 1450 și 1510), dar ea este evidentă: războiul numit de O sută de ani (1337—1453) este semnul ei, o lungă înșiruire de războaie străine, civile, sociale, de devastări și nefericiri.

În dezastrele Islamului trebuie făcută deci distincția dintre ceea ce are caracter „mondial” și ceea ce este pur musulman.

În orice caz, în acest climat general de nefericire, de pesimism negru se poate înțelege gîndirea semeată a lui Ibn Khaldūn, considerat nu fără motiv drept ultimul uriaș al gîndirii musulmane. Istoric (astăzi am spune „sociolog”) de origine andaluză, dar născut în Tunisia în 1332, el va cunoaște o viață agitată, fiind diplomat și om de stat, la Grenada, Tremcen, Bugia, Fes, în Siria; era *cadiu* la Cairo cînd a murit, în 1406, la un an după Tîmūr Leng, pe lîngă care fusese trimis ambasador.

Compilația istorică vastă pe care a lăsat-o, *Kitab El-Ibar*, tratează într-un mod original istoria berberilor. Ea era precedată de o introducere, care a fost tradusă în franceză în secolul al XIX-lea sub titlul *Prolegomenes*: ea este în sine o operă fundamentală, un eseu de metodologie și *sociologie* a istoriei musulmane, luate în întregul ei.

● *O dată cu revenirea frumoaselor vremuri seculare ce reanimă întreaga economie a lumii, în secolul al*

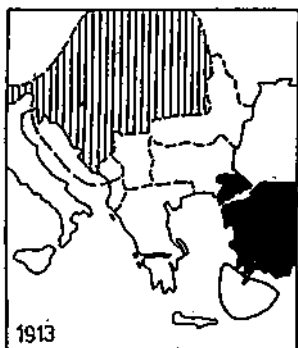
***XVI-lea, Islamul profită din nou de situația lui intermediară între Vest și Est. Grandoarea turcă va dura pînă în „epoca lălelelor“, pînă în secolul al XVIII-lea.***

Sub aspect politic, această reînsănătoșire se află sub semnul cuceririlor rapide și fulgerătoare ale turcilor osmanlii, începute încă înaintea căderii Constantinopolului, în 1453. Această victorie răsunătoare anunță simbolic pe cele care vor urma și care vor face din Turcia una din marile puteri mediteraneene, în secolul al XVI-lea.

Islamul întreg sau aproape întreg, este curînd regrupat, de către noii stăpîni ai Bizanțului, inclusiv Locurile Sfinte din Arabia. După 1517, sultanul otoman, „marele senior“, devine *califul* credincioșilor. Turcilor nu le scapă decît Turkestanul îndepărtat, Marocul dincolo de „regența“ din Alger, și Persia șiiită, mai naționalistă, dacă se poate spune, decît oricînd prin avîntul dinastiei safavizilor. În acest timp mercenari musulmani, mongoli și turci — sub conducerea lui Babur, un descendent îndepărtat al lui Tîmûr-Leng — ocupă Imperiul de la Delhi și fondează în 1526 Imperiul Marelui Mogul, care se va impune în cea mai mare parte a Indiei.

În același an 1526, în care turcii lovesc de moarte Ungaria creștină (lupta de la Mohacs), este de netăgăduit că are loc o *resurecție generală a Islamului sub forma turcă și sunnită*, care antrenează pretutindeni victoria fără replică a religiei tradiționale și ortodoxiei. Este vorba aici de o imensă afirmare a puterii, de punerea strictă la punct a spirîtelor: se instaurează un regim de fier.

*În Balcani și Orientul Apropiat dominația turcă a coincis cu o prosperitate materială evidentă și o puternică creștere demografică*, cu profilarea orașelor industriale. În 1453, Constantinopolul număra abia 80 000 de locuitori probabil. În secolul al XVI-lea, devenit Istanbul, el regrupează 700 000 de suflete între orașul propriu-zis, cartierul grec Pera, dincolo de Cornul de Aur, și Scutari din Asia, dincolo de Bosfor. Această capitală în care se întîlnesc, ca în toate marile cetăți, un mare lux și o mizerie îngrozitoare, a furnizat modelele



### 5. Destinul Imperiului otoman.

Cu negru, posesiunile otomane. Cu hașuri dese, Serbia. Cu hașuri mai rare, Ungaria. Conturate cu o linie neagră groasă, posesiunile venețiene, apoi (1913) italiene.

invidiate ale unei civilizații imperiale care radiază departe sub otomani, exportînd planul uriașelor sale moschei între care Sulaymānyye, moscheea construită pentru Soliman Magnificul.

Încetul cu încetul, adevărata măreție turcă, tăgăduită ulterior, reapare grație cercetărilor istoricilor: imensele arhive turce, clasate în sfîrșit, încep să se deschidă pentru cercetători și, una după alta, dezvăluie angrenajul unei birocrății multiple, precise, progresiste,

autoritare, capabile să întocmească recensăminte detaliate, să conceapă o politică internă coerentă, să strângă enorme rezerve de aur și argint, să colonizeze sistematic (cu nomazi) Balcanii, scutul Imperiului în fața Europei. Un sistem de muncă forțată, o armată uimitoare cu instrucție dură... Stranii modernități, într-adevăr.

Această mașinărie se defectează, în timp, dar *nu înainte de sfârșitul secolului al XVII-lea*. Ultima tresărire va fi asediul Vienei, în 1687... Moare oare atunci Imperiul turc de asfixie maritimă, neavînd deschidere la marile spații maritime libere — Atlanticul de care îl separă Marocul, Oceanul Indian unde ajunge greu prin Marea Roșie, și Golful Persic, unde întâmpină opoziția violentă a perșilor și a noilor veniți europeni, cu flotele lor superioare și companiile comerciale solide?

A murit oare Imperiul, de asemenea, pentru că nu s-a adaptat rapid și bine la tehnicile noi?

Sau, ceea ce este și mai evident, pentru că din secolul al XVIII-lea și mai ales al XIX-lea împotriva lui s-a ridicat masa puternică a Rusiei moderne? Pentru că victoriile cavaleriei austriece din timpul campaniilor prințului Eugen (mai ales din 1716 pînă în 1718) nu puseseră în pericol decît marginile europene ale Turciei. O dată cu intervenția rusă, un colos tînăr se ridică în fața unui colos muribund, sau cel puțin obosit.

Oricum ar fi, Imperiul turc nu este de la bun început acel „bolnav” pe care-l va maltrata fără rușine diplomația marilor puteri în secolul al XIX-lea. Islamul turc a avut pentru multă vreme o personalitate puternică, redutabilă, strălucitoare. La fel ca și Persia safavizilor, pe care o admiră încă un călător francez din secolul al XVII-lea, bun observator ca Tavernier... La fel cum Marele Mogul, la începutul secolului al XVIII-lea, deși supravegheat de englezi și francezi, a ocupat aproape la sud Dekkanul în totalitate.

Să ne ferim de asemenea judecăți pripite asupra decadenței foarte precoce a Islamului! Și să nu anticipăm!

La Istanbul, secolul al XVIII-lea este „epoca lălelelor”, a celor vii și a celor stilizate, ce pot fi recunoscute dintr-o mie: pe faianțe, pe miniaturi, pe broderii, motivul revine neîncetăt. Epoca lălelelor, frumos nume pentru o epocă căreia nu i-a lipsit nici grația, nici forța!

# RENAȘTEREA ACTUALĂ A ISLAMULUI

Islamul a intrat dînd înapoi în acest infern, sau acest purgatoriu al oamenilor vii pe care din pudoare îl numim lumea a treia. Dînd înapoi, pentru că odinioară a cunoscut o situație *relativ* mai bună, indiscutabil.

Acest reflux mai mult sau mai puțin tîrziu, dar net, i-a adus în secolul al XIX-lea o serie de umilințe, de amărăciuni, de suferințe, apoi generalizarea dominației străine. Faptele sînt binecunoscute. Doar Turcia va scăpa destinului comun, de unde și reacția brutală și strălucită, înainte de a se întîmpla ce este mai rău, o dată cu Mustafa Kemal Pașa (1920—1938). Reacție exemplară ce se oferă ca model victoriilor naționale care urmară. Eliberarea Islamului este astăzi totală, sau aproape.

Mai rămîne însă problema asigurării independenței sale; și o alta, mai dificilă, de a păși apoi „în ritm cu lumea“ și de a privi deschis viitorul.

## Sfîrșitul colonialismului și tinerețea naționalismelor

Nimic mai simplu decît a marca astăzi etapele cronologice ale colonizării, apoi ale „decolonizării“ diferitelor pămînturi islamice, ajunse unul cîte unul (mai puțin republicile musulmane sovietice) la deplina independență politică.

● *Un colonialism sovietic? La acest capitol, obiceiul este de a nu vorbi decît despre colonialismele englez, francez, belgian, german sau olandez. Desigur, partea lor a fost imensă, dar a existat și un colonialism rus, apoi sovietic, despre care se vorbește mai puțin: se pare că nu și-a slăbit controlul asupra a 30 milioane de musulmani pe puțin, adică mai mult de întreaga populație a Maghrebului actual.*

Cuvîntul colonialism este oare potrivit în cazul de față? De la Revoluția rusă din 1917 s-a depus un efort imens de eliberare și descentralizare. Au fost făcute concesii autonomiilor locale, s-au înfăptuit imense programe materiale. „Astăzi, toate națiunile musulmane din U.R.S.S., mai ales turkestanzii și caucazienii, au propriile lor cadre științifice, administrative și politice, intelectualitatea lor. Ei au recuperat întîrzierea care-i despărțea de tătari și nu mai au nevoie să recurgă la serviciul intelectualilor din Kazan“, fostul centru, exclusiv pînă ieri, al culturii musulmane în Rusia.

Acest joc a slăbit însă solidaritățile firești între diversele republici musulmane și a dat uitării proiectul unui vast stat „turanic“. În actualul sistem federativ sovietic, cultura este „națională în formă, dar proletară și socialistă în conținut“. Urmarea a fost o laicizare evidentă în detrimentul valorilor religioase ale Islamului și, practic, un naționalism limitat de acum la orizonturi provinciale, fără vreo legătură cu *umma* fraților întru Islam și exprimat de obicei prin revendicări pe termen scurt, „vizînd amenajarea instituțiilor“ sau „exigențele cadrelor de altă origine“.

Într-un cuvînt, problemele musulmane din U.R.S.S. par a fi, și pentru moment se află, în afara revendicărilor obișnuite ale Islamului rostite cu voce tare pe plan internațional. Republicile musulmane sovietice sînt independente, dar legate solid de ansamblul sovietic (politică externă comună, dependență în materie de apărare națională, finanțe, educația publică, căile ferate).

Iată-ne deci departe de experiența și visurile lui Sultan Galiev, acel înalt demnitar comunist (1917—1923),

iar apoi agitator antirevoluționar pînă la condamnarea lui la moarte (1929). Ca musulman, el a visat să-i unească într-un singur stat pe toți musulmanii din țările sovietice și să transmită cu forță, prin lunga lor antenă îndreptată spre est, răsturnarea ideologică și revoluționară pînă în inima Asiei — acest continent promis cataclismelor politice, în vreme ce Europa industrială și muncitoare nu-i părea mai mult decît „un focar revoluționar stins”. Putea fi Islamul această torță aprinsă spre Asia?

● *Panarabismul, vedetă politică a unui Islam divizat: pe planul disputelor internaționale deschise, panarabismul se substituie astăzi, cu tot elanul, islamismului în ansamblu. Nu se mai aude, nu se mai vede nimic decît el.*

Lumea pur arabă este inima evidentă, exigentă a Islamului, punctul lui nodal. De aici pînă la a confunda Orientul Mijlociu (și prelungirea lui maghrebiană) cu ansamblul Islamului, la a nu mai vedea decît această regiune și doar acest personaj privilegiat, nu este decît un pas: actualitatea l-a făcut cu ușurință. Înseamnă, evident, să iei partea drept întreg.

Dar trăsătura esențială, insistentă a Islamului actual, nu înseamnă oare tocmai dezbinarea insidioasă, fărîmițarea spațiului și unității sale? Aici din cauza politicii, mereu în acțiune, dincolo din cauza geografiei, care plasează anumite sectoare ale Islamului sub influența exclusivă a altor civilizații sau economii deosebite.

În arhipelagurile sud-est asiatice (Insulinda) cei 80 de milioane de musulmani care trăiesc suprapuși sau amestecați cu straturi profunde de hinduism și animism, aflați pe deasupra într-o structură economică foarte particulară, sînt copii pe jumătate pierduți. În India, Pakistanul este făcut din două bucăți enorme separate de întinderea și multitudinea (deja amenințătoare chiar și numai prin număr) Indiei. În China, cei 10 milioane de musulmani formează o categorie aparte: copii iremediabil pierduți. În Africa neagră, un Islam învingător se lasă cucerit și deformat de un animism viu și multiform.

Islamismul acestor populații le servește adesea drept argument naționalist, drept mijloc de rezistență. Dar pentru Islam, luat ca întreg, toate țările musulmane care nu mai privesc spre Mecca la fel de strict ca odinioară, care nu mai participă la fel de riguros la pelerinajele unitare sau la ideea politică a unui panislamism efectiv și unitar sînt totuși copii pierduți sau pe cale de a se pierde. Îndepărtarea, politica, progresele ateismului, lipsa de religie își aduc contribuția. Din 1917 Mecca a primit cel mult cîteva sute de pelerini sovietici.

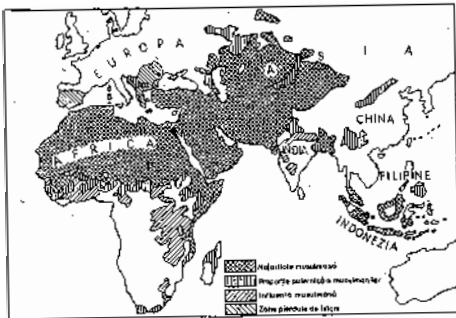
● *Poate fi „epoca lui Garibaldi“ o formulă actuală a Islamului? În inima țărilor musulmane, în Orientul Apropiat, panislamismul se lovește de naționalisme locale ascuțite, exacerbate.*

Un exemplu frapant îl constituie dizolvarea, în septembrie 1961, a Republicii Arabe Unite, formată prin fuziunea Egiptului cu Siria. Pakistan, Afganistan, Iran, Turcia, Liban, Siria, Irak, Iordania, Arabia Saudită, Tunisia, Algeria, Maroc, Mauritania, Yemen — sînt tot atîtea unități atașate prerogativelor particulare, adesea în ostilitate mai mult sau mai puțin mascată unele cu altele, chiar dacă uneori manifestă o solidaritate de moment față de lumea din afară și pericolele ei.

Aceste naționalisme exacerbate care-și împing oamenii și tineretul pasionat — în frunte cu studenții — la gesturi spectaculoase, dramatice, nu par decît prea deseori perimate *în ochii nedrepți ai unui occidental*. Avem prea multe motive pentru a regreta noi înșine naționalismele noastre de ieri, pe care Europa le-a plătit atît de scump, pentru a nu privi, la ora Pieței comune a Europei, cu o anumită lipsă de elan și, s-o mai spunem o dată, cu o anumită nedreptate această înflorire de mișcări locale, cu atît mai mult cu cît aceste naționalisme se ridică cu vehemență împotriva Occidentului.

Nedreptate? Iată, într-adevăr, ce afirmă, într-un limbaj admirabil, un intelectual afgan, Nadjm oud-Dine Barnmate (1959): „Islamul trebuie să trăiască astăzi concomitent o revoluție religioasă compatibilă cu





6. Musulmanii în lumea de astăzi.

(Schiza nu indică extinderea dominației vechi a Islamului asupra cvasitotalității Indiei.)

Reforma, o revoluție intelectuală și morală comparabilă cu *Aufklärung* (cuvîntul german care corespunde atît *luminilor* cît și *despotismului luminat* din secolul al XVIII-lea), o revoluție economică și socială comparabilă cu cea pe care a cunoscut-o Europa în secolul al XIX-lea (Revoluția industrială) și, în epoca marilor sisteme regionale (adică cele două blocuri, Estul și Vestul) trebuie să trăiască micile sale revoluții naționale. În momentul în care se încheie pacte planetare, țările musulmane așteaptă încă și îl caută pe Garibaldi al lor.“

Bineînțeles, nu este vorba de a discredita amintirea luminoasă a lui Garibaldi. Dar războaiele de unitate națională, necesare ieri, au avut pentru Europa urmările teribile pe care le cunoaștem. Oare divizarea naționalităților este, va fi ea mai profitabilă Islamului de astăzi? Nu riscă ea să ducă statele musulmane la impas, într-o lume economică ce nu permite deloc asemenea fărîmițări? Apoi, nu este ea generatoare de conflicte periculoase? Fiecare țară independentă ce dispune de o oarecare putere militară interpretează, în manieră proprie și în limbajul strict al intereselor și pretențiilor sale exclusive fie *panislamismul*, fie *panarabismul*. Astfel acționează, în văzul întregii lumi, Pakistanul, Irakul, Egiptul, iar competiția este deschisă și altora.

Aceste naționalisme sînt nu mai puțin o etapă obligatorie, prețul rolului evident pe care l-au jucat în cursul unei independențe dificile. Fiecare naționalism a fost, rămîne un „contra-colonialism“, un antidot la dominația străină. O eliberare în forță.

Nu este surprinzător faptul că toate naționalismele arabe se întîlnesc în ostilitatea lor față de Israel, vechiul lor dușman. Creat în urma celui de-al doilea război mondial, statul Israel nu pare oare chiar opera Occidentului, a celui mai vrednic de dispreț Occident? Succesele sale tehnice admirabile — alimentate de capitaluri sosite din lumea întreagă —, demonstrațiile sale de forță împotriva Egiptului în 1948 și în timpul afacerii Suezului, cu marșul victorios al micii sale armate de-a lungul vastei Peninsule Sinai (1956), suscită invidie, teamă și animozitate care se adaugă unui antagonism foarte vechi.

Jacques Berque scrie pe drept cuvînt: „Arabii și evreii sînt, și unii și ceilalți, dacă îndrăznesc să spun, popoarele lui Dumnezeu. Două popoare ale Domnului în același timp este prea mult pentru diplomați și statele majore! Conflictul de nedomolit rezidă tocmai în înrădăcirea adversarilor, proveniți amîndoi din Abraham, înnobilați de același monoteism... Ei au urmat căi opuse față de Occident. Unii, în *diaspora*, și-au păstrat idealul comunitar, dar în același timp au adaptat și individul la tehnicile tenace ale *goilor*. Ceilalți, rămași pe pămîntul lor dar invadați, dislocați, au avut privilegiul, sau neșansa, de a rămîne în general ce erau. De unde inegalitatea actuală a mijloacelor existente, deosebiri de ținută și discurs. Eseiștii arabi cei mai lucizi au meditat cu amărăciune asupra a ceea ce numesc dezastrul... din 1948. La fel ca la noi Taine sau Renan după 1870, ei își sfătuiesc compatrioții să aplice ajustări corespunzătoare pentru a evita repetarea unor asemenea aventuri.“

● *Naționalismul are un rol de jucat în viitorul apropiat: toate țările musulmane, oricare din ele, se vor afla în fața unor programe obligatorii de strictă austeritate.*

De fapt programe de solidaritate, de disciplină socială; naționalismul va ajuta deci pe fiecare din aceste tinere țări să înfrunte gravele dificultăți economice care o presează. El le va ajuta să accepte inovațiile necesare care se lovesc de structuri foarte vechi sociale, religioase, familiale — toate obiceiuri ancestrale seculare, perpetuate în arhaismul evident al Islamului și care pot provoca reacții violente.

Or, indiferent cît ar costa, Islamul trebuie să se modernizeze, să adopte o mare parte din tehnicile occidentale, devenite astăzi baza vieții mondiale: viitorul va depinde de primirea sau respingerea acestei civilizații mondiale. Tradiția puternică este în favoarea respingerii; în favoarea primirii — mîndria naționalistă care poate determina popoarele să accepte ceea ce instinctiv resping.

Deseori, Islamului i-a fost contestată flexibilitatea necesară acestei adaptări violente, pînă acolo încît numeroşi observatori afirmă că, prin inima, spiritul şi înşăşi civilizaţia lui, „impermeabilă“, „intransigentă“, Islamul va fi blocat în toate eforturile de modernizare. Dar este atît de sigur acest lucru?

De fapt, Islamul a acceptat deja această lume modernă care-l asediază, astfel încît o poate accepta în continuare. Nici creştinismul nu se acomodase deunăzi fără suferinţe şi fără reticenţe. În cele din urmă, n-a pierdut nimic din originalitatea lui în acest joc şi după concesiile necesare pe care le-a făcut.

A atribui Islamului o intransigenţă religioasă excepţională, o lipsă absolută de supleţe înseamnă a uita numeroasele lui erezii care, ele singure, sînt dovada îngrijorărilor, posibilităţilor de torsiune. De altfel, chiar Coranul deschide reformismului poarta niciodată închisă a *idjtihād*-ului. „Profetul a prevăzut cazul în care Coranul şi *Sunna* (tradiţia) nu vorbesc: pentru asemenea situaţii el recomandă să se recurgă la raţionamentul prin analogie, *qiyas*; dacă, acesta este inaplicabil, va trebui să se folosească judecata, *ray*, pe baza tuturor precedentelor. Acest efort personal de interpretare, *idjtihād*, va ocupa un loc considerabil în elaborarea viitoare a gândirii musulmane. În zilele noastre reformismul înţelege expres să redeschidă poarta“ (Pierre Rondot). Pentru că fiecare religie îşi are porţile sale de salvare. Islamul poate frîna, obstrucţiona, dar în egală măsură el poate fi schimbat, se lasă transformat.

Economiştii, în luptă cu realităţile cotidiene, nu încetează de altfel să protesteze împotriva acestor explicaţii şablon şi „caricaturale“, constante imuabile ale vieţii musulmane.

În realitate, afirmă ei, dificultatea provine mai degrabă, concret, în saltul imens ce trebuie făcut. Islamul are faţă de Occident două secole întîrziere, tocmai secolele care au transformat Europa mult mai mult decît perioada dintre Antichitate şi secolul al XVIII-lea. Cum ar putea atunci Islamul să treacă, la rîndul său, dintr-un singur pas această etapă imensă, să zguduie, să-şi zdruncine societăţile arhaice cînd nu

dispune decît de o agricultură săracă, precară, de o industrie închistată, izolată, stingheră în mijlocul unei economii incapabile să atingă și să pună în mișcare întreaga masă a unei populații prea prolife și prea greoaie? Apoi, ca orice societate, cea musulmană își are bogății săi, puțin numeroși, dar cu atît mai puternici. Credințele sau tradițiile nu sînt adesea decît alibiurile acestor privilegiați care au interesul să mențină în funcțiune unele societăți cu adevărat „medievale” ca cea din Yemen, feudale ca cea din Iran sau arhaice ca cea din Arabia Saudită, în pofida petrolului sau din cauza lui.

În fața acestor dificultăți, opera reformatorilor oferă un test indiscutabil: cea brutală și genială a lui Mustafa Kemal, în Turcia; cea violentă în cuvînt a lui Kassem în Irak; sau chiar, sub semnul obstinației, cea a lui Nasser în Egipt; sub semnul abilității și unei anumite înțelepciuni, ca a lui Bourguiba în Tunisia. Oricare ar fi natura sau accentul lor, obstacolele sînt adeseori aceleași. Toate aceste reforme au distrus o serie de pretinse tabuuri ale civilizației musulmane. Testul care nu înșală este în primul rînd emanciparea femeii, pe cale de a se afirma, deși lent. Dispariția poligamiei, îngrădirea repudierii unilaterale de către soți, suprimarea vălului, accesul la universități și la cultură, la muncă, la dreptul de vot: toate aceste detalii au un imens efect în perspectivă.

Ele dovedesc că reformismul nu este o cauză pierdută dinainte, ci că-i trebuie susținători, luptători hotărîți. Lupta care începe va fi multiplă. Pericolul cel mai grav va fi de a cădea victimă farmecelor, facilităților sau necesităților unei actualități politice dramatizate exagerat.

Idealul ar fi să nu fie făcut decît un lucru odată și, de fiecare dată să fie ales esențialul. Dar politica nu este o speculație carteziană. Progresul economic pretinde pentru el, în Islam și aiurea, o politică preferențială, ba chiar exclusivă. Dar lumea în care trebuie să trăiești te obligă adesea să abordezi dificultățile, vechi și noi, în ordinea în care ele se prezintă.

Toate aceste state, mîndre de independența lor, au astfel opinii politice revendicative, dramatizante ce

trebuie satisfăcute, deturnate de la anumite temeri fără remediu; au orgolii ce trebuie menajate: Islamul are la fel de multe ca și Europa, ceea ce nu înseamnă puțin. Islamul are tinerii săi, studenții nerăbdători să meargă înainte: ei seamănă cu politehnicienii noștri din 1830; are militarii săi, capabili de fapte necugetate și lovituri de stat, ca și militarii din America latină înainte de 1939; are partidele sale politice averse de putere, oamenii săi politici amețiți de propria lor imagine, de violența propriilor lor discursuri. Nu trebuie ridicată vocea pentru a domina zgomotul lumii?

Evident, străinii sînt prezenți: Franța în Africa de nord; Anglia în Kuweit și în sudul pe jumătate nepopulat al Arabiei; Statele Unite pretutindeni, imperturbabili furnizori de sfaturi și credite; U.R.S.S., generoasă sau rezervată, după caz, întotdeauna vigilentă în acest vast cîmp de luptă. În sfîrșit, pretutindeni revoluția socială își face simțită prezența și își formulează pretențiile.

Ea are de partea sa suflul istoriei: în Turcia, unde lovitură de stat militară din 27 mai 1960 a trezit atîtea speranțe de reforme sociale, dar care întîrzie; în Iran, unde o revoluție de sus, conservatoare și progresistă, marchează puncte în pofida tineretului ostil și partizanilor fostului ministru Mossadagh sau reticenței partidului comunist, Tudeh; în Transiordania, unde un rege curajos înfruntă toate pericolele care-l încercuiesc; în Liban, care în momentele de înțelepciune se dorește a fi Elveția Orientului Apropiat; în Irak, unde revoluția este mai mult verbală decît reală, dar unde revolta kurdă este o plagă profundă; în Egipt, unde, după secesiunea de Siria, Bikbașir a ales hotărît calea unui comunism social pe jumătate realizat deja și care poate fi ca o pată de ulei... Tabloul ar fi complet dacă mai semnalăm îngrijorarea Pakistanului alarmat de o Indie mai belicoasă decît se bănuia pînă acum și care dorește să ocupe Cașmirul; Indonezia care, încurajată de succesul indian împotriva Goa, ar dori să ia Guineea olandeză — Irian — sub protectoratul său; Africa de nord în întregime, care, după deznodămîntul tragediei algeriene, așteaptă să vadă ce linie va urma...

Toate aceste preocupări influențează politica statelor

islamice, expunându-le la izbucniri pasionale neașteptate care, de fiecare dată, le dau lovituri serioase, nu fără contralovituri grave pentru ceilalți. Cine ar putea stabili cât a costat afacerea pasională Bizerte (1961) Franța (care este însă bogată) și Tunisia (care este săracă)? În această criză, soarta orașului-port era oare cu adevărat singura miză, sau ea a fost complicată de două orgolii, rănite unul de altul? Franța este supărată pentru că ea consideră că a făcut mult pentru Islam, ceea ce este cât se poate de adevărat; Islamul este supărat pentru că el consideră că independența care i s-a acordat nu este totală, și este adevărat că nici o țară nu este cu totul independentă dacă economia ei o aruncă deîndată în lumea a treia.

Fostele metropole nu sînt decît în parte răspunzătoare de această dependență economică. Această inferioritate se datorează de asemenea multor motive particulare, trecutului Islamului, sărăciei lui naturale, demografiei sale exuberante. Sînt boli teribile, chiar dacă nu fără remediu.

## **Diferitele state musulmane confruntate cu lumea actuală**

● *O dezvoltare dificilă: pentru Islam, dilema este aceeași care se pune întregii lumi a treia. Pentru a se integra în viața economică a lumii, el trebuie să realizeze cât mai rapid posibil revoluția industrială.*

Sarcină simplu de formulat, dar pentru care va trebui să plătească foarte scump, cu prețul unei munci dure ale cărei roade nu se vor vedea imediat și nu se vor repercuta deîndată asupra nivelului de trai. Episodul colonizării nu le-a pregătit pentru această sarcină, și cu siguranță aici se află cea mai gravă răspundere a țărilor colonizatoare.

Fără îndoială, nu se poate nega, cu toată buna credință, că aportul colonizatorilor în țările colonizate a fost important. Țări foarte arhaice, a căror viață nu se

schimbase de veacuri, au fost asociate brusc la civilizații foarte evolute. Ele s-au ales cu ceva. Mai întâi cu o medicină și o igienă moderne, care au redus în proporții imense mortalitatea; un învățământ mai mult sau mai puțin important, după caz (sub acest aspect, colonizarea franceză este una din cele mai puțin reproșabile); numeroase instalații materiale: porturi, drumuri, căi ferate; o organizare agricolă modernă, deseori cu diguri pentru irigații; uneori un proiect inteligent de industrializare.

Este mult, s-ar spune. Da și nu. Căci pe de o parte acest proiect a distrus parțial vechile structuri, iar pe de altă parte le-a reconstruit imperfect. Reconstrucția nu a avut loc în perspectiva unei economii naționale, ci în cea a unei economii asociate, dependentă de metropolă și de viața lumii. De unde și neregularitățile dezvoltării potrivit sectoarelor și necesitatea în care se află astăzi tinerele state independente de a-și reforma structurile pentru a răspunde ansamblului nevoilor lor naționale. Această dificultate se adaugă tuturor celorlalte, numeroase, care țin de propria lor civilizație, de sărăcia celei mai mari părți a teritoriului lor.

Pentru îndeplinirea acestor sarcini, țările musulmane au nevoie de ele însele și, nu mai puțin, de alții. Ele trebuie deci să se adapteze la politica schimbătoare, destul de feroce a lumii privilegiaților, lucru de care ele sînt în mod admirabil capabile și conștiente. Nu le lipsește nici inteligența și nici șiretenia politică. În plus, ele mai trebuie să se adapteze la ele însele și să se agațe de viața reală a lumii. Aceasta este cea mai dificilă sarcină, cvadratura cercului.

**● Economie și petrol: nu există soluție ușoară, unică. Nici măcar cea oferită de petrol, în aparență un binefăcător.**

Petrolul este o bogăție incontestabilă și efectele lui benefice se fac simțite pe plan economic în toate statele petroliere. Se știe că cu această bogăție, Orientul Apropiat a fost generos înzestrat.



Cu toate acestea, principalii beneficiari rămân marile companii internaționale, singurele care și-au putut asuma cheltuielile imense de prospectare și dare în exploatare: ele obțin petrolul la sursă în schimbul unor *redevențe*; ele îl rafinează, ele îl distribuie. A-l reține la sursă — cum a încercat Iranul să facă un moment (1951) și cum preconizează Irakul astăzi (1961) — este o încercare eșuată din start: petrolul nu are valoare decât dacă este vândut. Astăzi nu mai există penurie de petrol în lume, ci dimpotrivă, iar în era atomică domnia lui riscă să nu dureze la nesfârșit.

Un mic amănunt în plus; exploatarea străină, detestabilă, nu este singura în cauză. Redevențele creează în țările musulmane privilegii sociale. Banii nu se distribuie în mod egal, ei alimentează cel mai adesea luxul material al unei caste și acest lux nu stimulează producția locală: banii se irosesc cumpărând în străinătate bunuri care în țară nu vor fi niciodată productive. Arabia Saudită datorează petrolului orașele sale noi, șoselele noi, căile ferate, aerodromurile sale, progres ce este evident. Dar îi datorează și luxul nestăvilit, anacronic al familiei regale și principalilor șefi de trib. Acest spectacol nu este de natură să bucure nici tineretul exaltat de revoluția egipteană, nici burghezia ce aspiră să-și joace rolul în afacerile publice.

Pentru un bun observator, petrolul din Orientul Apropiat pare imaginea însăși a argintului din America în secolul al XVI-lea: el a traversat Spania fără a-i însufleți economia, pentru a-i depăși frontierele și a pătrunde în economiile active ale Europei.

În orice caz, petrolul este și va constitui prilejul a numeroase dispute în Orientul Apropiat. Cea mai recentă este cea care opune pe de o parte Irakul și șeful său, generalul Kassem (Zaimul) și, pe de alta, principalele opt companii internaționale petroliere (*the Majors*, cum se spune), al căror reprezentant esențial la fața locului este I.P.C. (*Irak Petroleum Co*).

Discuțiile purtate de-a lungul a trei ani au fost din nou suspendate. Companiilor li s-au retras terenurile concesionate neexploatate. Fără îndoială, reconcilierea rămîne posibilă și Irakul va obține avantaje și o depă-

şire a partajului tradiţional al beneficiilor (*fifty fifty*). Neîndoielnic, el a avut deja posibilitatea să introducă în prospecţiunile petroliere, şi mai ales în instalaţiile spectaculoase submarine din Golful Persic, companii japoneze şi italiene, mai binevoitoare dat fiind că sînt ultimele intrate în cursă. Dar în aceste domenii, ţările producătoare de petrol din Orientul Apropiat riscă unele calcule greşite, în pofida atuurilor pe care le deţin.

● *Toate statele musulmane s-au pus pe treabă, au fost obţinute deja mari realizări, progresul producţiei este general. Totuşi, creşterea populaţiei repune neîncetat totul în discuţie. Totul progresează şi, cu toate acestea, mâine totul trebuie refăcut.*

Un demograf, Alfred Sauvy, se referea la acest lucru în legătură cu Orientul Apropiat într-un articol apărut în *Le Monde* (la 7 august 1956), care nu şi-a pierdut nimic din actualitate: „Lumea arabă — scria el (ar fi putut spune lumea musulmană în ansamblul ei) — se află în plină erupţie demografică: natalitatea a atins una din cele mai ridicate cote din univers, aproximativ 50 la mie, ceea ce înseamnă 6 sau 7 copii per familie. Departe de a se reduce, ea a beneficiat mai degrabă de pe urma restrîngerii poligamiei şi a progreselor în domeniul igienei. În paralel cu această natalitate-record, mortalitatea este în puternică scădere datorită diminuării epidemiilor, foametei şi războaielor intertribale. Rata actuală a mortalităţii nu este cunoscută cu precizie, dar ea se apropie de 20 la mie. O creştere a populaţiei cu 2,5—3 la sută pe an nu mai este ceva excepţional. Este cazul Algeriei, Tunisiei şi fără îndoială al Egiptului. Acest ritm (dublarea populaţiei în decursul unei generaţii) este mult superior celui care a făcut să fiarbă Europa în zilele ei de glorie (1—1,5 pe an) şi nu are nici derivativul emigrării sau al colonialismului. Lumea musulmană combină mortalitatea din Europa anului 1880 cu o natalitate atinsă în cele mai bune perioade ale Evului Mediu. Acest amestec este exploziv.“

Deci „ar fi naiv să se creadă că aceste ţări ce

cunosc creșterea populației, și deci și a nevoilor, care dispun una de petrol, alta de conducte, cealaltă de canal (Suezul) vor asista resemnate cum fluxul bogățiilor iese din teritoriul lor, sau doar îl traversează, fără a reclama o parte importantă din ele.“

● *Incidențele sporului demografic privesc în primul rând creșterea, sau mai bine spus frecvența stagnare a nivelului de trai în țările musulmane, în pofida creșterii producției. Fenomenul este frecvent în țările lumii a treia.*

Cu toate acestea, pretutindeni au fost luate măsuri pozitive. Astfel numărul șomerilor a scăzut. În Tunisia, pentru a nu lua decît acest exemplu, doar prin mijloace proprii, și fără investiții prea mari, 200—300 000 de șomeri sau semișomeri au primit de lucru grație construcțiilor de drumuri, terasamentelor împotriva eroziunii solului, deschiderii de șantiere urbane sau prin simple plantări de arbori. Din calculele recente ale unui economist se constată de asemenea că producția agricolă în Orientul Apropiat a progresat în general în același ritm cu restul lumii între 1952 și 1958. În ce privește industria, nu este ramură care să nu fi progresat. Dacă luăm cazul Egiptului, indicele general pentru industriile manufacturiere (1953=100) dă nivelurile următoare: 1951 — 95; 1952 — 98; 1953 — 100; 1954 — 107; 1955 — 117; 1956 — 125; 1957 — 132; 1958 — 143... În Pakistan, producția industrială sporește de la 100 în 1952 la 128 în 1954, la 215 în 1958...

Se înregistrează de asemenea creșterea masei globale a venitului național și deci, se pare, a posibilităților sporite de a consacra fonduri suplimentare investițiilor și de a menține o mișcare de creștere. Dar se constată și contracurentul sporului demografic. Masa oamenilor sporește mai repede decît masa bunurilor de repartizat, iar în aceste condiții venitul pe cap de locuitor scade ca orice raport în care numitorul (populația) crește mai repede decît numărătorul. La fel ca înotătorul care merge contra curentului — cu cît încearcă să avanseze,

depune eforturi mai mari și avansează mai puțin. Islamul, unde totul progresează, constată cum nivelul de trai scade, sau este abia menținut.

Să adăugăm totuși că aceste calcule privitoare la venitul național pe locuitor nu sînt de o rigoare absolută. Destul de des chiar, cifra populației este nesigură (uneori cu o probabilitate de 20 la sută). Quantumul veniturilor se estimează, mai mult decît se calculează, cel mai adesea în absența oricărei *contabilități naționale* riguroase. Mai mult, cum s-ar putea evalua exact veniturile unui artizanat dispersat, adeseori arhaic, și cele ale unei agriculturi ce cuprinde vaste zone primitive de auto-consum?

Deci întotdeauna în aceste calcule este vorba de evaluări, de ordine de mărime, de nimic altceva. Dar este deja mult.

● *Data fiind creșterea demografică, singur faptul de a menține la același nivel venitul pe locuitor demonstrează deci o anumită vitalitate economică, capabilă să facă față imensei creșteri biologice.*

Pe ansamblu, țările musulmane dovedesc această vitalitate, și dacă uneori există un recul, acesta este moderat. În medie, oamenii consumă sub 2600 calorii pe zi (pragul țărilor înstărite), dar în general se află deasupra minimului vital și pretutindeni (în afara zonei sahariene) nu cunosc domeniul necruțător al foamei: deci sub limita dintre bogăție și sărăcie, dar deasupra limitei sărăcie-mizerie. Iată un prim punct cîștigat.

Între aceste două frontiere, poziția diferitelor țări variază. Clasate după cifra venitului național pe cap de locuitor (în dolari SUA), succesiunea lor de jos în sus este următoarea: Libia — 36; Afganistan — 50; Nigeria — 64; Pakistan — 66; Indonezia — 88; Iordania — 100; Siria — 110; Iran — 115; Egipt — 122; Tunisia — 132; Irak — 142; Maroc — 159; Algeria — 210; Turcia — 219; Liban — 247. Cifrele sînt modeste. Orice comparație cu cifrele europene (peste 1000) sau din Statele Unite (2200) este zdrobitoare. Ele pot fi comparate

doar cu cifrele mici ale continentului negru, de exemplu.

De remarcat că țările asociate ieri sau astăzi cu Franța (Liban, Siria, Maroc, Algeria, Tunisia) se află aproape pe locurile cele mai bune. Meritul nu revine cu siguranță colonizării franceze în sine, deși *ieri* aceasta a avut meritele sale, în esență în formarea unei anumite clase de intelectuali și de cadre, a unei asocieri mai intime decât în alte părți a civilizațiilor și oamenilor existenți.

Libanul își datorează relativul record puterii emigrației sale comerciale, capitaliste și *culturale* în întregul Islam, în Africa neagră și America latină și ambivalenței sale religioase (creștină și musulmană); Algeria — investițiilor franceze și internaționale (importante succese agricole, diguri, drumuri, școlarizare, servicii medicale, realizări petroliere în Sahara, emigrarea muncitorilor spre Franța) pe care, îndelungatul război declanșat în 1954 nu le-a întrerupt.

În lupta pe care trebuie să o poarte, fiecare economie are șansele sau atuurile sale: Irakul, Iranul, Arabia Saudită, Algeria — au petrolul; Egiptul — apa fertilizatoare a Nilului, canalul Suez, bumbacul de înaltă calitate, industria textilă; Turcia și Marocul — o industrializare *foarte adesea* inteligentă; Indonezia — cauciuc, petrol, mine de cositor; Pakistanul — vaste resurse de grâu, de iută.

Atuurile sînt excelente dar jocul rămîne dificil și aleatoriu.

● *Problemele de rezolvat sînt arzătoare. Economice și în același timp sociale, ele se întrepătrund atît de strîns unele cu altele încît pare imposibil să fie abordate una cîte una. Toate la un loc, ele propun un program redutabil.*

Astfel, ar trebui:

a) *În primul rînd, ameliorarea agriculturii.* Atacarea deci cu violență a regimului arhaic de proprietate; atacarea numeroaselor probleme ale irigației, eroziunii devastatoare a terenurilor arabile. Adică tehnici și politici agrare.

b) *Implantarea întreprinderilor industriale* (grele sau ușoare, private sau de stat) și, pe cât posibil, legarea lor de întreaga economie a fiecărei țări. Este necesar ca ele să se sprijine pe structura globală a acestei economii și să o însuflească prin acțiunea lor.

c) *Reglementarea chestiunii investițiilor*, arzătoare pentru că implică ajutor extern (capitaluri internaționale private — prin intermediul băncilor elvețiene —, ajutoare guvernamentale sovietice, americane sau franceze, încurcând capitaluri europene din Piața Comună).

d) *Crearea unei piețe*. Aici dificultatea este dublă: nu există piață decât cu prețul unui anumit nivel de trai (ceea ce ne face să ne întoarcem la problema pe care tocmai dorim s-o rezolvăm) și nu există piață valabilă decât dacă ea se întinde mult dincolo de piața națională. De unde ideile, lansate cu mai multă insistență decât succes, de piață panarabă, piață maghrebiană, piață africană. Visuri înțelepte, realizări dificile.

e) *Educarea, formarea mîinii de lucru*, cu atît mai mult cu cît automatizarea, posibilă în cadrul unei industrii care pleacă de la zero, neglijează actuala supraabundență de mînă de lucru, problemă crucială și care trebuie rezolvată înaintea oricărei alteia.

f) *Formarea cadrelor*: tehnicieni, ingineri, profesori, administratori... Învățămîntul și formarea tehnică sînt la ordinea zilei. Este o operațiune de anvergură, și numai entuziasmul popular puternic ce se manifestă față de învățămînt va permite depășirea dificultăților imense.

În concluzie, vor trebui făcute investiții enorme, care uneori nu-și vor arăta roadele decât după foarte multă vreme. „Generații întregi sînt sacrificate dinainte. Doar cîtiva știu acest lucru, ceea ce constituie un trist privilegiu. Unii poeți siriano-libanezi tineri fac apel, pentru a-și explica un asemenea fenomen, la mitul lui Thannus, zeul oriental hărăzit unei morți dureroase, dar și renașterii. Astfel justifică ei anxietatea permanentă și amărăciunea actuală ale poporului lor.” (J. Berque).

● *Trebuie făcută o alegere: în fața clarității problemelor, a dificultății și stringenței soluțiilor, a amplexării*

*sacrificiilor inevitabile, liderii diferitelor state ezită în ce privește strategia de urmat. Lumea le propune cel puțin două și alegerea ce trebuie făcută comandă și transcende întregul destin al Islamului.*

În mare, este vorba fie de a rămîne în cadrul unui capitalism de tip occidental, pe jumătate liberal, pe jumătate intervenționist, sub semnul unui anume liberalism politic; fie de a opta pentru experiențele socialiste care pot fi sovietice, iugoslave sau chineze. Mai simplu, este vorba de a menține societatea și guvernul așa cum sînt, ameliorîndu-le cît de cît; sau de a dărîma edificiul dintr-o lovitură, pentru a-l reconstrui pe o altă bază.

Din nefericire, aceste opțiuni nu sînt pur intelectuale, nici chiar empirice. Ele depind de o mie de factori, unii interni, alții externi.

Pretutindeni, sau aproape pretutindeni apare o burghezie, o mică burghezie, clasă de intelectuali în ascensiune, adesea de tineri intelectuali. Ea se resimte încă de pe urma puternicelor decepții la care a fost supusă de imitarea Occidentului. În domeniul politic de exemplu: în afară de Afganistan și Yemen, toate statele musulmane au parlamente, dar ce a cîștigat ea din aceasta? Burghezia decepționată și nerăbdătoare să participe la afaceri „se întoarce spre comunism pentru că vede în el un mijloc de a-și instaura într-o bună zi hegemonia; cadrul birocratic și idealul de planificare ale lumii sovietice îi par tot atîtea garanții de stabilitate și mijloace de a rezolva problemele economice cvasi-inextricabile... Tînăra *intelectualitate* musulmană este tentată de aparența modernistă a științei și gîndirii marxiste; nu este decît o reacție, desigur, împotriva cadrelor medievale care paralizează încă gîndirea islamică, dar ea este cu atît mai periculoasă cu cît promotorii săi au căutat deja — fără succes — în gîndirea liberală și democratică a Occidentului mijlocul de a accede la o cultură rațională modernă. Marxismul le pare de acum înaintea a fi singura cale posibilă“ (A. Benigsen).

Occidentul este prea înclinat să creadă că gesturile și tîrguielile statelor islamice cu U.R.S.S. nu sînt decît șmecherii pentru a obține mașini, arme, credite ieftine.

De fapt, problema merge mult mai departe. Experiențele socialiste fascinează tineretul țărilor islamice. Occidentul nu se sprijină adesea decît pe aristocrații retrograde, pe un decor social de teatru din mucava. Aici ca și aiurea îi lipsește o adevărată „politică planetară“.

În realitate, problema nu este de a convinge Islamul că soluția occidentală este superioară în sine, sau preferabilă alteia. Și nici de a deschide, mai mult sau mai puțin, robinetul creditelor. Ea este, pe scurt, de a oferi țărilor subdezvoltate un model valabil de planificare *care să le fie adaptat și care să le deschidă calea speranței și viitorului.*

## **Civilizația musulmană în secolul XX**

Această criză profundă pune oare în pericol civilizația însăși a Islamului? Chestiunea poate fi pusă în mai multe feluri:

1) Mai există oare, în imensa fracționare de naționalități și de rivalități politice, o civilizație musulmană, una identificabilă?

2) Dacă ea mai există, această civilizație nu este oare amenințată de „achiziționarea unui veșmînt planetar de tehnici și de comportamente“, cum spune Jacques Berque, adică de accesul la civilizația industrială, fabricată de Occident și care se întinde acum în univers?

3) Și nu este și mai mare riscul ca, pentru a o atinge, Islamul să opteze pentru calea unui marxism capabil să distrugă una din cele mai bune surse ale sale de coeziune, religia?

● *Mai există o civilizație musulmană? Dezbinările politice ale Islamului par să excludă, pentru multă vreme încă, visurile panislamistilor. Dar ca fapt, ca realitate de civilizație, panislamismul există, astăzi ca și ieri.*

În viața de zi cu zi veți întîlni incontestabil această civilizație, de la un capăt la altul al spațiului său. Într-o



similitudine de credințe, de cutume, de obiceiuri, de raporturi familiale, de gusturi, de distracții, de jocuri, de comportamente, chiar de bucătărie... Transportat deodată dintr-un oraș în altul al Islamului mediteranean, ca european ești mai frapat de asemănări decât de deosebiri. Dacă ajungi în Pakistan și Insulinda, deosebirile se vor accentua, și vor fi chiar mai mari în Africa neagră musulmană: pentru că aici civilizația musulmană împlinșă alte curențe de civilizație, la fel de puternice sau chiar mai puternice decât ea.

În Africa neagră legătura nu este decât religioasă. Predicile (căci Egiptul a întreprins în numele panarabismului o amplă experiență „misionară”) au loc adesea, în țările francofone, în *franceză*. Aceasta înseamnă că legăturile de cultură sînt aproape inexistente, sau cel puțin fragile, indirecte. Și nici nu este sigur că această legătură religioasă se dovedește eficientă în masa africană care, de fapt, transformă puternic, *africanizează* religia lui Muhammad cu aceeași libertate ca și pe cea a lui Christos. Pe scurt, în Africa neagră amprenta panislamismului, cînd există, este politică, socială cel mult; ea nu este cu adevărat un fapt de civilizație.

În ce privește Pakistanul, el face parte dintr-o civilizație numită pe drept cuvînt indo-musulmană. Limba națională — *urdu* — amestecă cuvinte de origine iraniană sau arabă cu cuvinte venite din sanscrită. Scrierea este de la dreapta la stînga, ca araba, dar nu seamănă deloc cu aceasta.

Or, unul din semnele cele mai sigure ale țărilor care ating cu adevărat unitatea civilizației musulmane rămîne limba. Această limbă, care odinioară forma cimentul Islamului, araba „literală”, s-a menținut în secolul al XX-lea; ea este limba *scrisă* comună, cea folosită în ziare, în cărți. Limbile naționale nu sînt decât limbi *vorbite*.

Altă legătură: problemele economice și sociale se pun aproape pretutindeni în termeni identici, în măsura chiar în care se nasc, în esență, din șocul dintre o civilizație islamică arhaică, tradițională, conservată pînă în zilele noastre, și o civilizație modernă care o asediază din toate părțile. Că aici problema este abia

schităată și că altundeva ea este deja puternic atacată nu schimbă cu nimic faptul că soluțiile care se impun au mari șanse de a se asemana, prin logica lucrurilor, din cauza identității punctelor de plecare; țările avansate în reformă prefigurează viitorul celorlalte.

Și aici Islamul exilat — în Africa neagră, India, Insulinda, China — se diferențiază de ansamblu pentru că soarta lui este legată de cea a altor civilizații.

● *A doua întrebare: se va debarasa oare Islamul de vechea lui civilizație tradițională ca de o haină veche, pe măsură ce se va apropia de industrializare și de tehnica modernă?*

Această întrebare nu este deosebită pentru destinul Islamului. De fapt, problema trebuie pusă astfel: civilizația modernă, cea a mașinii și în curînd a creierului electronic, a automatizării, a atomului, această civilizație, bună sau rea, va uniformiza oare lumea, va face să dispară civilizațiile particulare?

Mașinismul, cu consecințele lui nenumărate, este cu siguranță capabil să rupă, să distrugă și să reconstruiască numeroase structuri ale unei civilizații. Nu însă pe toate, pentru că el, singur, nu este o *civilizație*. A afirma aceasta înseamnă a pretinde că Europa de azi s-a născut deodată, în timpul revoluției sale industriale, care a fost și pentru ea un șoc brutal. De fapt, ea este mult mai veche, rădăcinile ei sînt mult mai adînci. De altfel, existența națiunilor europene pune cu tărie la îndoială puterea mașinismului de a unifica sau de a uniformiza universul. Participînd deja la o aceeași civilizație de ansamblu, cea a Occidentului creștin și umanist, antrenată aproape în același moment, în urmă cu peste un secol, în aceeași aventură a industrializării, dotate cu aceleași tehnici, cu aceeași știință, cu instituții analoage, cu toate formele sociale ale mașinismului, aceste națiuni trebuiau de mult să-și piardă acele particularități pronunțate care permit să se vorbească de o civilizație franceză, germană, engleză, mediteraneană... Or, este suficient ca un francez să treacă Marea Mîneei, ca un

englez să pășească pe continent, sau un german să ajungă în Italia pentru a-și da seama cu ușurință că industrializarea nu înseamnă uniformizare. Incapabilă să distrugă particularisme regionale, cum ar putea tehnica să anihileze puternicele personalități care sînt marile civilizații, bazate pe religii, filozofii, valori umane și morale funciarmente diferite?

Dar întrebarea s-ar pune altfel dacă Islamului i s-ar oferi tehnica însoțită de marxism, adică de valori opuse valorilor spirituale tradiționale ale Islamului? Răspunsul la această întrebare mai precisă și adesea pusă nu este nici comod și nici perfect posibil. Nu este sigur că nu se schimbă însăși esența întrebării.

Marxismul, trebuie s-o spunem, nu este, luat singur, o civilizație de înlocuire; el este o orientare socială, un umanism voluntar, o raționalizare. Dacă într-o bună zi el se va aplica Islamului, se va ajunge fără îndoială la o coexistență, la un partaj ca cel din țara sovietică între civilizația rusă și marxism, ca în China între civilizația chineză și marxism. Chiar dacă le-a zdruncinat puternic, marxismul nu a abolit nici una din aceste civilizații și nu acesta este programul său.

Desigur, Y. Mubarak are dreptate să spună că, într-o asemenea încercare, „Islamul ar rezista cu mai puțină ușurință decît creștinismul la o influență marxistă, pentru că el nu distinge încă între spiritual și secular. Spiritualul riscă să se estompeze mai ușor o dată cu materializarea tehnicistă a unei societăți musulmane comunizate“. De ce are dreptate? Pentru că creștinismul în esență, pretutindeni sau aproape pretutindeni, suportase, *înaintea* impactului unei revoluții industriale, șocul unui avînt științific, raționalist și laic, la care s-a adaptat în cursul acestei îndelungate perioade de inițiere, nu fără a opune rezistență, dar menținîndu-și echilibrul, abandonînd ce trebuia să abandoneze. El este înarmat în fața tehnicii, în fața raționalismului, în fața marxismului însuși.

Pentru Islam, unde viața religioasă comandă fiecare act al vieții, tehnica (cu marxism sau fără) se prezintă drept un cerc de foc prin care trebuie să treacă dintr-un salt, pentru a înceta să mai fie o civilizație prea veche și

pentru a întineri la flăcările timpului prezent. Drumul pe care-l va alege va depinde de el și de lume, de lumea dublă care oscilează ca o imensă balanță, când într-o parte, când în cealaltă. Islamul, ca întreaga Lume a Treia, riscă să se îndrepte nu înspre ce ar dori, ci spre cel mai greu dintre cele două blocuri.

**Partea a doua**

# **CONTINENTUL NEGRU**

## CAPITOLUL I

# TRECUTUL

Africa neagră, sau mai bine zis *Africile* negre sînt aproape închise între două oceane și două deșerturi: foarte vastul deșert Sahara, la nord, importantul deșert Kalahari, la sud; Oceanul Atlantic la vest, Oceanul Indian la est. Acestea sînt bariere serioase, cu atît mai mult cît Africa tabulară se deschide dificil spre spațiile oceanice vecine: ea nu are porturi bune, nu are fluvii ușor accesibile din cauza coastelor abrupte, cataractelor, a faptului că estuarele sînt pline de nisip.

Dar aceste bariere nu sînt de netrecut. Oceanul Indian a fost foarte de timpuriu animat de corăbii cu pînze care foloseau vînturile musonice; Atlanticul a fost cucerit prin Marile Descoperiri europene începînd cu secolul al XV-lea; Kalahari nu închide decît pe jumătate poarta spre sud; cît despre Sahara, a fost traversat încă din îndepărtata antichitate; iar aducerea dromaderului în Africa de nord, o dată cu primele secole ale erei noastre, a intensificat traficul saharian: sare, și mai tîrziu, țesături venind din nord; sclavi negri și praf de aur venind din sud.

Într-un cuvînt, Africa neagră s-a deschis greu și tîrziu spre lumea din exterior. Ar fi totuși o greșeală să ne închipuim că porțile și ferestrele ei au fost ferecate timp de secole. Natura care aici comandă într-un mod imperativ nu este totuși niciodată singura care să-și dicteze ordinele: istoria a avut adesea cuvîntul ei de spus.

## Spațiile

● *Faptul că determinismul geografic nu comandă singur este demonstrat de la început de simpla analiză a frontierelor zonelor marginale ale continentului negru, care nu ocupă decât o parte din Africa.*

a) *Spre nord, nord-est și est, Sahara, zid etanș sau nu, se impune ca o limită caracteristică a lumii negre.*

Africa neagră, așa cum afirma un document al unei comisii a Pieței Comune, este „Africa aflată la sud de Sahara“. De la coasta mediteraneană pînă la Sahelul sudanez, populația Africii este de rasă albă. Fără îndoială, la această Africă albă trebuia adăugată și Etiopia. Aceasta are elemente albe de necontestat și care s-au amestecat cu populația metisă, foarte diferită totuși de cea a adevăraților melano-africani. Mai mult, prin civilizația sa, prin religia sa creștină (începînd cu 350 p.H.), prin calitatea agriculturii sale care cunoaște în același timp creșterea animalelor și plugul, grîul, vița de vie, Etiopia este o lume originală, aparte, și care a rezistat tot atît de bine, cîndva, atacurilor Islamului care reușise să o încercuiască, cît și, odinioară, puterilor europene care au vrut să o izoleze de Marea Roșie și de Oceanul Indian.

Specialiștii în preistorie și etnografii cred chiar că, departe, în timp, Etiopia a fost un centru secundar de răspîndire a plugului și a animalelor domestice care ar fi provenit din India. Fără rolul de intermediar al Etiopiei, creșterea vitelor, privilegiu neașteptat al atîtor țărani negri care lucrau pămîntul cu săpăliga, nu ar fi fost de imaginat.

De fapt, nu există oare o vastă zonă a Africii orientale a cărei inimă este Etiopia și care s-ar întinde la nord pînă la țările Nilului (pînă la cea de-a șasea cataractă), spre est pînă la diversele Somalii deșertificate și spre sud pînă în Kenya, chiar dincolo de ea? Africa intermediară, nici albă nici neagră, dar amîndouă în același timp, posedă ca și Africa albă o scriere (și deci o istorie), o civilizație legată de marile centre de propagare din nord, prinsă în mod incontestabil în această

imensă aventură între Asia, Mediterana și Europa. Vom remarca, în sfârșit, că Sahara se prelungește la est de Etiopia prin Eritreea și Somalii, o lungă zonă aridă și pustie care și ea marchează, de asemenea, o limită a continentului negru.

b) *Spre sud, accidente istorice opresc și vor opri încă multă vreme expansiunea naturală a Africii negre*: în secolul al XVII-lea, olandezii dornici să stabilească o escală pe ruta Indiilor s-au instalat la extremitatea sudică a continentului, într-o țară pe atunci practic goală; în 1815, englezii au cucerit această poziție strategică: în curând, coloniștii olandezi, burii (țărani), au emigrat spre nord și au cucerit platourile pline de iarbă ale *Veldului*, creînd aici o economie prosperă a creșterii animalelor.

*Astfel, o Africă albă s-a constituit încetul cu încetul în sud, ca și în nordul continentului*. Ea este prosperă, îmbogățită de minele de aur și diamante, de industriile sale. Ea înțelege mai degrabă să se apere împotriva mareei negre (3 milioane albi, 10 milioane negri, 1,5 milioane metiși). Uniunea Sud-Africană a dus o politică rasială disperată (*Apartheid*-ul — segregajia) care a determinat-o să rupă legăturile cu Commonwealth-ul (1960). Această dramă este oare numai un episod, sau o ruptură definitivă? Ea nu va opri, nu poate opri, singură, roata istoriei.

c) *Ultima excepție, și aceasta istorică, marea insulă a Madagascărului trebuie plasată în afara continentului negru*. Populația sa este formată, așa cum se știe, din două elemente: negrii bantu, veniți din continentul apropiat, și triburile malaieziene, venite în mai multe valuri din est. Amestecul între aceste două elemente a fost puternic, dar partea vestică a insulei este mai degrabă bantu, cea estică — malaieziană. Potrivit cercetărilor încă foarte incomplete, majoritatea ar fi metiși. În acest amestec etnic, indonezienii și africanii ar fi în proporție de 1 la 2, predominînd elementul african.

Cu toate acestea, diversității etnice i se opune o puternică unitate culturală și care dă avantaj elementului indonezian. Limba malgașă este indoneziană,



tehnicele agricole și artizanale sînt categoric indoneziene: „defrișarea prin intermediul focului, cazmaua cu coadă lungă, orezăriile inundate, cultura de taro, ignama, bananierul, creșterea cîmpelui, a porcului negru, a păsărilor de curte..., pescuitul cașalotului, al broaștei țestoase, piroga cu balansier, vînătoarea cu lancea, cu sarbacana, cu praștia; împletirea de coșuri și rogojini, care constituiau elementele principale ale mobilierului...”. Fără îndoială, acești navigatori au venit prin nord, nu prin călătorii directe. Dovada (fragilă, dar totuși dovadă) în acest sens este că insulele Mascarene — Réunion, Mauritius și Rodrigue — sînt nepopulate pînă în secolul al XVII-lea, deși ar fi fost etape firești, chiar obligatorii, ale unei călătorii în linie dreaptă, pe mare, între insulele din sudul Asiei și Madagascar.

Pe scurt, istoria și civilizația *Oceanului Indian* sînt cele care și-au anexat marea insulă și au smuls-o continentului african. Dar apropierea acestuia contribuie astăzi la unirea destinului lui cu cel al tinerei Republici Malgașe.

● *Pentru înțelegerea lumii negre, geografia primează asupra istoriei. Cadrele geografice sînt cele mai semnificative, deși niciodată nu sînt singurele care contează.*

Climatul explică succesiunea vastelor zone de arbori și stepă care implică moduri de viață obligatoriu diferite.

Spre vest, apa ploilor ecuatoriale rămîne pe loc, formînd masa imensă a pădurilor virgine, similare pădurilor amazoniene sau indoneziene existente la aceeași latitudine.

Este vorba de „pădurea burete, mustind de apă, cu trunchiuri masive de arbori giganți, cu plante formînd o încrengătură de nepătruns, întunecată și silențioasă, rezistentă la orice defrișare, ostilă instalării ființei umane și chiar circulației, în afara aceleia care se practică pe țărmuri; regiune cu viață precară, izolată, bazată pe pescuit și vînat”. Este prin excelență zona refugiu unde subzistă pigmeii, supraviețuitorii acelor negrii care au fost, fără îndoială, prima populație din Africa.



perea mediană pe care o semnalează harta noastră corespunde, cu savanele ei înalte și plantațiile de palmieri, Dahomeiului meridional. Spre est, pădurea ecuatorială se oprește în bazinul Congoului, la poalele reliefului înalt al Africii orientale.

În jurul imensei păduri se întind în mod concentric păduri tropicale din ce în ce mai uscate, savane păduroase (ierburi înalte, grupuri de arbori), păduri cordoane de-a lungul cursurilor de ape, savane deschise, în sfârșit — stepe.

Din punctul de vedere al existenței omului, se disting două zone: și una și cealaltă cu perioade alternative de ploi și secetă, prima caracterizată de creșterea animalelor, a doua fără această caracteristică (din cauza muștei țete).

În zonele caracterizate de creșterea animalelor, care sînt cele mai animate din Africa neagră, aceasta este practic un adaos la cultura cu săpăliga, omniprezentă. Animalele nu sînt de fapt prezente ca animale de tracțiune. Culturile sînt, de la caz la caz, meiul, sorgul, ignama, porumbul, orezul; și, destinate mai ales exportului, bumbacul, arahidele, arborele de cacao, fără să uităm palmierul de ulei, una din bogățiile, în special, ale Nigeriei.

În orice caz, este foarte evident că între aceste două tipuri de viață rurală s-a stabilit marea diviziune — cu și fără animale domestice. Și că, *spre nord și spre est, zona externă, practicînd creșterea animalelor, este prin forța împrejurărilor, cea care, fiind cea mai bogată, mai echilibrată și, de asemenea, de mult timp cea mai deschisă spre lumea exterioară, cea care deci a fost marea scenă a istoriei.*

La această diviziune rurală a spațiului se suprapune cea a zonelor etnice. Melano-africani, despre care este înțelept să nu credem nici măcar o clipă că sînt una și aceeași rasă, se împart, foarte în mare, în patru grupuri: pigmeii, care sînt o rămășiță foarte înapoiată, sălbăticită (limbajul lor este abia articulat); la marginea deșertului Kalahari, micile grupuri arhaice Khoi-Khoi (hoten-toți) și Saan (boșimani); populațiile sudaneze din Dakar

pînă în Etiopia; din Etiopia pînă în Africa australă — populația bantu.

*Cele două mari grupuri sînt sudanezii și populația bantu, și unul și celălalt unități lingvistice și culturale înainte de toate.* Populațiile bantu, fără îndoială origine din Africa Marilor Lacuri, au păstrat o coeziune mai mare decît sudanezii. Dar și unii și ceilalți cunosc multiple și profunde deosebiri, datorate fie avaturilor istoriei, fie deosebirilor regionale. În ce-i privește pe sudanezi, trebuie, de asemenea, pusă problema amestecului cu popoarele islamo-semite, date fiind infiltrările maurilor, fulbii berberi islamizați, păstori care se stabilesc tot mai mult pretutindeni.

O hartă etnică detaliată a Africii negre sfidează orice aducere aminte care nu este susținută de o experiență solidă la fața locului; ea semnalează conflicte fără sfîrșit, mișcări, migrații, avansul unora, reculul altora. De aici, amestecuri de rase și tensiuni pe care le găsim pe întreg teritoriul continentului negru, popularea realizîndu-se, în vremuri de demult ca și mai apropiate, prin valuri succesive care fie s-au asimilat, fie s-au respins unele pe altele. Nimic nu este încă absolut stabil. Este de presupus interesul pentru cunoașterea tuturor acestor fluxuri migratoare, datele lor, direcțiile și viteza lor. Or, acest lucru nu este imposibil pentru un cercetător avizat, căci este rar cazul cînd „locuitorii unui sat să nu aibă cunoștința de satul de origine al fondatorilor comunității lor“.

Zona situată între 12 și 15 grade latitudine nordică, cu populație sudaneză, este cea în care se dezvoltă poate punctul maxim al acestor tensiuni. Exemplul cel mai tipic este cel al populațiilor respinse, pe care le numim paleo-negrite (presupunînd, ceea ce este probabil, că ele sînt populațiile cele mai vechi, cu excepția pigmeilor). Populații de primitivi, trăind din vînat și culesul fructelor; sau de țărani hotărîți să fertilizeze terenuri muntoase, adesea foarte sărace și reușind, prin grădînit intensiv, să le mențină la 50 locuitori pe kilometru pătrat sau mai mult, ele ocupă în general poziții puternice, ușor de apărat. Acesta este și cazul dogonilor, cea mai nordică dintre aceste populații

puternic înrădăcinate, ca și al tuturor acestor „popoare despuiate” din Africa: „Coniaguis și Bassaris din Guineea, Bobos și Lobis din Coasta de Fildeș, Nankasas din Ghana modernă, Kabrei și Sombas din Togo Dahomey, Fabis și Angus din Nigeria”. Acestea continuă să fie *mici grupulețe etnice*, pete minuscule pe o hartă.

La scara vastelor ansambluri, între pădurea ecuatorială și Sahara, se cuvine să menționăm următoarele populații: Toucouleurs, Mandingues, Bambaras, Haousas, Yoroubas și Ibos, ultimele două formînd cele două mase dense ale puternicei Nigerii, țara cea mai bogată și cea mai populată din Africa neagră.

Aceste popoare au fiecare credințele lor, modul lor de trai, structurile sociale, culturi care nu sînt niciodată aceleași. *Această diversitate* constituie atracția imensă a Africii, unde experiențele, de la un loc la altul, variază permanent, în mare măsură, și unde prin forța împrejurărilor destinele de ansamblu se schițează cu greutate. „Adesea, zonele de refugiu ale indigenilor, care în rezistența lor nu vor să accepte nici o autoritate din exterior, se găsesc în însăși vecinătatea capitalelor celor mai dezvoltate”.

Pe scurt, diversitatea culorilor pielii, care merge de la negrul cel mai închis al sudanezilor pînă la pielea deschisă, mai degrabă galbenă, a hotentotilor și boșimanilor, nu este decît semnul antropologic, fiziologic al unei diversități mult mai esențiale a oamenilor, societăților și culturilor.

● *Acest continent suferă și a suferit de numeroase penurii, de grave slăbiciuni de ansamblu.*

Nu le putem enumera pe toate și nici arăta cum, urmărind epocile, ele au devenit mai apăsătoare sau mai lejere. Am semnalat dificila deschidere a lumii negre spre exterior, handicap serios, căci orice progres al civilizației este facilitat de interferențele și relațiile de la civilizație la civilizație. Această relativă închidere explică lacune importante, care nu au fost acoperite deloc înainte de venirea europenilor și începerea marilor colonizări. De

notat, de exemplu, absența roșii, a plugului, a vitelor de povară, a scrierii (cu excepția Etiopiei, dar aceasta nu face parte cu adevărat din Africa neagră; cu excepția țărilor timpuriu islamizate de pe coasta orientală și a părții sudaneze, dar aici scrierea ține de Islam).

Aceste exemple, ele singure, dovedesc că adesea, influențele exterioare nu au pătruns decît picătură cu picătură spre imensitatea Africii, la sud de Sahara.

Acest lucru îl demonstrează problema atît de discutată, și niciodată elucidată totuși, a influențelor Egiptului faraonilor asupra societăților negre. Au fost găsite perle de sticlă în Gabon, o statueta a zeului Osiris la Malongue, la sud-est de fostul Congo belgian, o alta la sud de Zambezi: sînt dovezi fragile, dar ele deschid totuși perspective asupra posibilității unor relații slabe ca volum, în special în vastul domeniu al artei și tehnicilor ei (ca turnarea cerii topite).

Dimpotrivă, trebuie admis că aducerea plantelor din afară, soiuri de orez din Extremul Orient, porumb, trestia de zahăr, maniocul sînt fără îndoială achiziții tîrzii. Ele nu privesc continentul negru vechi, care probabil nu le-a cunoscut.

Alte deficiențe: slaba densitate (care nu explică totuși totul): a terenurilor arabile lateritice roșii (roșul *intens* semnalează dimpotrivă soluri arabile dense, dar rare); scurtimea zilelor bune pentru muncile agricole, din cauza climatului; insuficiența constantă a unei alimentații cu carne de care majoritatea populațiilor pare să fi fost privată.

În majoritatea triburilor africane nu se consumă carne decît la marile sărbători. Caprele și oile pe care agricultorii kikaiu din Kenya le cresc în jurul taberelor lor sînt rezervate sacrificiilor și ceremoniilor publice. Vecinii lor nomazi, păstorii masais, trăiesc din produsele turmelor lor, dar animalele lor sînt prea prețioase pentru a le sacrifica. Carnea, carnea care dă forță și virilitate, este pretutindeni rară și mult rîvnită, așa cum arată clar acest cîntec de vînătoare al pigmeilor:

În pădurea pe unde nu trece nimeni decît tu,

Vinătorule, întărește-ți inima, strecoară-te, aleargă, sări,

Carnea este în fața ta, enorma carne voioasă,  
Carnea care se mișcă precum o colină,  
Carnea care înveselește inima,  
Carnea care va fi friptă în căminul tău,  
Carnea în care se vor înfige dinții,  
Frumoasa carne roșie, singele pe care îl bem cald.

Cu toate acestea să nu exagerăm acest bilanț negativ. Mai întâi, trecutul Africii negre semnalează progrese străvechi de o rapiditate care poate fi invidiată chiar de progresele Europei antice. Reușite evidente sînt semnalate astfel în domeniul artei și nu numai în ce privește admirabilele bronzuri și statuete din fildeș din Benin (secolele XI—XV), sau nu mai puțin admirabilele stofe țesute din diverse fibre vegetale. În cele din urmă și înainte de toate, Africa a practicat foarte devreme metalurgia; din anul 3000 *a.H.*, în ceea ce privește fierul. Este absurd și mai ales inexact să se afirme că negrii nu au cunoscut fierul decît după sosirea portughezilor la Capul Bojador. Armele din fier au fost cunoscute foarte de timpuriu. Procedeele metalurgice ale rodezienilor sînt perfecționate, firește, cu începere din Evul Mediu. Prelucrarea cositorului este cunoscută în Nigeria Superioară probabil de peste 2000 de ani. În sfîrșit, detaliu semnificativ, s-a constatat adesea organizarea separată, în societățile negre, a unor caste puternice și de temut de fierari, legate categoric de tradiții foarte vechi.

## Trecutul continentului negru

Lungul trecut al Africii negre nu este prea cunoscut, așa cum se întîmplă cu cel al tuturor popoarelor care nu cunosc scrierea și a căror istorie nu ne parvine decît printr-o tradiție orală, prin cercetări arheologice sau prin relatările unor martori exteriori și ocazionali.

Trei serii de fapte se conturează totuși din acest trecut confuz:

a) avîntul orașelor, regatelor, imperiilor, toate cu civilizații și populații de sînge amestecat;

b) negoțul cu sclavi negri, foarte vechi și care capătă

proporții diabolice în secolul al XVI-lea și punerea în valoare a continentului american, sarcină prea grea pentru ca Europa să o poată duce singură la bun sfârșit;

c) în sfârșit, instalarea brutală a puterilor europene, care, la Conferința de la Berlin (Act final: 1885), desăvârșesc împărțirea pe o hartă a ceea ce mai rămăsese încă teoretic fără stăpîn din vastul continent, pe jumătate necunoscut și de acum înainte în întregime colonizat.

● *În Africa neagră, istoria nu a favorizat înflorirea unor forme politice și culturale superioare decât acolo unde existau, pe de o parte, resurse legate de agricultură și creșterea vitelor, și acolo unde, pe de altă parte, era asigurat contactul cu exteriorul, fie de-a lungul marginilor sahariene, fie de-a lungul Oceanului Indian. Aici se găsesc vechile imperii, orașele vechi înfloritoare.*

Se singularizează astfel o Africă specifică, al cărei trecut este relativ cunoscut, cu societăți și culturi organizate în state, față în față cu o Africă „interstițială” și care, istoricește vorbind, ne scapă. În legătură cu indigenii de pe coastele atlantice ale Saharei, un descoperitor portughez afirma cu dispreț în secolul al XV-lea: „Nu au nici măcar regi”. Există astfel Africa cu regi — pe care istoria o cunoaște relativ — și cealaltă, fără regi, devorată de uitare.

Africa neagră s-a dezvoltat deci pe două dintre marginile sale foarte lungi, cele unde i-a fost dat să intre în contact cu Islamul. Acest contact nu a fost întotdeauna pașnic și agreabil. Adesea a fost colonizare, dar tocmai prin această colonizare Africa neagră a putut respira spre exterior.

*Primele raze luminează coasta orientală a Africii.* Aceasta ar fi fost în legătură cu Arabia și India peninsulară cu secole înainte de era creștină. Cu toate acestea, numai o dată cu prima expansiune musulmană din secolul al VII-lea se vor stabili relații foarte strânse între



Arabia și Persia, pe de o parte, și Africa orientală, pe de alta. Începînd din 648 apar o serie de piețe de mărfuri: Mogadiscio, Sofala, Melinde, Mombasa, Brava, Zanzibar, aceasta din urmă întemeiată în 739 de către arabii din sudul peninsulei, în timp ce Kilwa va fi întemeiată în secolul al X-lea de oameni din Siraz, Persia, numiți „șirazi“.

Aceste orașe au cunoscut o activitate destul de intensă datorită comerțului cu sclavi, cu fildeș și aur, acesta din urmă găsimdu-se din abundență în vastul hinterland al Sofalei și despre care aduc deja mărturii geografi arabi ca Masudi (916) și Ibn al Wardi (975). Cîmpurile aurifere și minele par să se afle pe platoul Matabele, între Zambezi și Limpopo și, fără îndoială, deși s-a susținut contrariul, în actuala regiune a Transvaalului. Este vorba de aur praf sau bucăți. Tot acest comerț se face, grație musonului, cu India, de unde vin fierul și țesăturile.

De esență africană, aceste orașe nu au decît o slabă minoritate de coloniști arabi sau persani; de altfel, ele trăiesc mai mult datorită legăturilor cu India peninsulară decît cu Arabia. Supremația lor va atinge apogeul în secolul al XV-lea, dar și la această epocă economia lor rămîne încă premonetară (economie pe bază de troc), cel puțin în ce privește traficul spre interiorul continentului african. Acesta a profitat și el. A cunoscut în profunzimile sale anumite structuri politice printre care regatul Monomotapa în Rhodezia de sud (Monene Motapa: proprietar de mine), fără îndoială cel mai celebru, care ar fi fost distrus în secolul al XVII-lea de Mambo (suveran) din Rowzi.

Infiltrarea portughezilor în Oceanul Indian, după călătoria lui Vasco da Gama (1498), a dat oare o lovitură mortală orașelor comerciale de pe coasta sud-africană? Nu s-a întîmplat nimic de acest fel, se consideră astăzi. Această civilizație mixtă, pe jumătate arabă pe jumătate africană, a continuat să strălucească în mare măsură spre acest interior pe care orașele de coastă nu au căutat să-l subjuge. Ruinele de pe coastele Kenyei și Tanganikăi, care, odinioară încă, erau date

din Evul Mediu, par să provină de fapt din secolul al XVII-lea, al XVIII-lea, chiar al XIX-lea. Să reamintim în trecere un detaliu care caracterizează aceste orașe: folosirea în mod obișnuit a porțelanului chinez, alb și albastru.

*Imperiile buclei Nigerului* ne duc spre o altă frontieră culturală cu Islamul, agitată și rodnică.

Contactul cu țărmurile și traficul cu Sahara au căpătat în mai mare măsură amploare la începutul erei creștine, o dată cu sosirea în Africa de nord și pe drumurile deșertului a dromaderului. Creșterea traficului (aur și sclavi), înmulțirea caravanelor au determinat înaintarea Africii albe (șamito-semitică) spre țările negre (*Bled es Sudan*-ul arabilor).

Primul imperiu, *Ghana*, pare să fi fost creat în jurul anului 800 (contemporan cu Carol cel Mare). Capitala sa, Ghana, avînd un renume proverbial pentru bogăția sa, se situa la Kumbi Saleh, la 340 kilometri nord de Bamako, la frontiera cu Sahara. Este posibil să fi fost creația oamenilor cu piele albă, deci veniți din nord; în orice caz, devine rapid proprietatea populațiilor negre care aparțin rasei Soninke, ramură a populației Mande (aceasta ținînd de grupul mandingilor). Capitala, atacată de musulmani, a fost cucerită și distrusă în 1077.

Dar eum *traficul cu aur* (pornind de la terenurile aurifere din Senegal, de la Benue și din Nigerul Superior) continuă, un alt imperiu apare curînd, ușor deplasat spre est, în folosul populațiilor mandingilor și sub semnul religiei islamice: este *Imperiul Mali* (el se va întinde pe toată bucla Nigerului). Sub domnia lui Kankan Musa (1307–1332), care va face pelerinajul la Mecca, pe malurile Nigerului ajung numeroși negustori și știutori de carte. Tombuctu este în acea vreme o capitală înfloritoare, unde nomazii tuaregi vin cu regularitate. Aceștia, punînd mai tîrziu mîna pe oraș, vor contribui la destrămarea imperiului.

O nouă extindere spre est va determina atunci prosperitatea *Imperiului Songhai* (capitale Gao și Tombuctu). Este favorizat de legăturile sale cu Cirene și de acțiuni-

le lui Sonni Ali (1464—1492), fără îndoială cea mai puternică personalitate dintre toți acești fondatori de imperiu. El personal nu a fost un musulman foarte ortodox, dar înfrîngerea succesorului său de către uzurpatorul Muhammad Askia va marca victoria decisivă a Islamului în acest nou imperiu.

Cu toate acestea, vremurile glorioase ale imperiilor nigeriene sînt de acum revolute: ruta maritimă descoperită de portughezi duce aurul țărilor negre peste Atlantic și, fără a-l suprima, slăbește considerabil traficul saharian. Tocmai în cadrul acestui regres evident se situează cucerirea orașului Tombuctu și ruinarea Imperiului Songhaï, în 1591, de către o expediție marocană condusă de rengați de origine spaniolă. Sultanul Marocului, Mûlay Ahmed, va datora succesului lor supranumirea de El Mansûr (Învîgătorul) și El Dehbi (Auritul). Expediția a fost totodată o deziluzie totală pentru autorii ei, care crezuseră că au pornit la cucerirea fabuloaselor țări bogate în aur. Sultanul nu va menține decît o suzeranitate formală și îndepărtată asupra acestor țări sărace unde se vor succede, din 1612 pînă în 1750, nu mai puțin de 120 de pașale, simple jucării în miinile garnizoanelor maure care îi alegeau și, după cum era cazul, se debarasau de ei.

În secolul al XVIII-lea, în țara nigeriană puterea este împărțită între nomazi și populația bambara din Segou și din Kaarta. Epoca marilor imperii a trecut: numai bogatul trafic transsaharian a determinat și le-a menținut strălucirea și apariția timpurie. Ele au murit o dată cu acesta.

Aceste mari state nu trebuie decît să creeze iluzii: ele au fost o excepție. Statul obișnuit din Africa neagră nu a cunoscut decît rareori o asemenea amploare. *Astfel, Beninul, strălucind încă din secolul al XI-lea și care a atins în secolul al XV-lea o anumită perfecțiune artistică, are o suprafață foarte mică. În esență, el este o străpungere, prost organizată altfel, prin masa densă a pădurii ecuatoriale, pe care vînturile ploioase au îngrămadit-o între apele Golfului Guineei și platourile interioare. El se situează în zona Yorouba, din Delta Nigeru-*

lui, pe locul actual al oraşului Lagos, într-o regiune urbanizată foarte de timpuriu.

Reputaţia îi depăşeşte întinderea pe care o are. A avut avantajul, care nu a rămas fără revers, de a intra foarte curînd în contact, pe rutele din Nord, cu bogaţii clienţi din Cairo şi artiştii acestuia, apoi, mai tîrziu, cu portughezii; el a avut avantajul, tot datorită acestor legături, de a fi un centru artistic uimitor de sculptori în fildeş şi turnători în bronz. Nu istoria princiară fastidioasă a Beninului este cea care va explica această uimitoare, prodigioasă reuşită. Poate, dacă dăm curs explicaţiei unui africanist, Paul Mercier, ar trebui să menţionăm marea densitate umană a ţinutului Yorouba în general, şi a Beninului în special, structura sa urbană, în sfîrşit, posibilitatea pe care o oferă climatul, în vecinătatea Golfului Guineei, de a conta pe două perioade ploioase (dubla trecere a soarelui la zenit) şi deci pe două recolte anuale în loc de una.

● *Comerţul cu sclavi: nimeni nu se îndoieşte că, o dată cu secolul al XV-lea şi, mai mult încă, cu secolul al XVI-lea, elementul important a fost dezvoltarea comerţului cu negri care, în pofida interdicţiilor oficiale, s-a menţinut în Atlanticul de nord pînă aproape în 1865, în sudul Atlanticului poate şi mai tîrziu încă şi care, în sfîrşit, va dura pînă în secolul XX pe rutele ce duc spre est, la Marea Roşie.*

Comerţul cu sclavi nu a fost o invenţie diabolică a Europei. Islamul a fost cel care, în contact foarte timpuriu cu Africa neagră prin zonele dintre Niger şi Darfour şi prin pieţele sale de mărfuri din Africa răsăriteană, a practicat primul *la scară mare* comerţul cu sclavi, de altfel din aceleaşi motive care vor determina Europa să procedeze la fel mai tîrziu: lipsa de bărbaţi pentru sarcini multiple şi foarte grele. Dar comerţul cu oameni a fost o realitate generală şi a aparţinut tuturor comunităţilor primitive. Islamul, civilizaţie sclavagistă prin excelenţă, nu a inventat el nici sclavia, nici comerţul cu sclavi.

Comerțul cu sclavi a lăsat în urma sa documente foarte numeroase (în arhivele comerciale ale Europei, în arhivele Lumii Noi) din care se pot extrage statistici și liste de prețuri. Această istorie în cifre, neplăcută în sine, nu este firește întreaga istorie a comerțului cu sclavi; totuși, ea este în această privință o măsură necesară.

În secolul al XVI-lea, sosirile anuale în America sînt de ordinul a 1 000 pînă la 2 000; în secolul al XVIII-lea — de la 10 000 pînă la 20 000; cel mai mare număr este atins în secolul al XIX-lea, în ultimii ani de comerț tolerat cu sclavi, poate 50 000 pe an. Aceste cifre nu sînt certe, la fel ca și calculele *globale* care ar putea fi făcute pentru evaluarea cifrei totale a negrilor transportați în Lumea Nouă. Cele mai probabile sînt cele ale lui P. Rinchon: în jur de 14 milioane — mai mult decît estima, în 1842, este adevărat, Moreau de Jonnes (12 milioane) și mai puțin decît aprecia demograful Carl Saunders, care înclina spre cifra de 20 milioane, fără îndoială, mai puțin credibilă. Ar reieși practic o medie de aproape 60 000 de sclavi pe an, pe parcursul a trei secole și jumătate, din 1500 pînă în 1850. Cifră care nu pare să corespundă nici măcar posibilităților de transport.

Mai rămîne de știut dacă în aceste calcule este vorba de plecări din Africa sau de sosiri în Lumea Nouă. Căci au fost provocate pierderi considerabile atît prin capturarea, cît și prin transferul de oameni în condițiile unor călătorii extrem de dure. Astfel, numai ravagiile provocate de *comerțul european de sclavi* depășesc, fără îndoială în mare măsură evaluarea dată de cifrele de mai sus. Comerțul cu sclavi a însemnat o enormă deteriorare umană a continentului negru.

Această deteriorare este cu atît mai catastrofală cu cît transferurile în favoarea Islamului nu au încetat totuși, ba chiar au cunoscut o amploare crescută începînd cu sfîrșitul secolului al XVIII-lea; atunci au fost văzute sosind la Cairo caravane de la Darfour aducînd, *o singură dată*, 18 000 pînă la 20 000 de sclavi. În 1830, numai sultanul din Zanzibar percepe taxe pentru 37 000 de sclavi anual; în 1872, între 10 000 pînă la 20 000 de

sclavi părăsesc anual Suakim-ul, plecînd în Arabia. Comerțul islamic cu sclavi privește deci, la prima vedere, mase de oameni mult mai mari decît comerțul european, frînat prin forța lucrurilor de durată lungă a călătoriilor maritime pe Atlantic, de dimensiunile relativ mici ale navelor, apoi de abolirea comerțului cu sclavi, proclamată în mai multe rînduri în cursul secolului al XIX-lea, ceea ce dovedește că traficul a continuat în pofida interdicțiilor, dar cu toate dificultățile pe care le comportă orice contrabandă.

V.L. Cameron (1877) estimează la 500 000 efectivul anual al acestor pierderi spre Islam, prin nord și est, și conchide: „Africa își pierde sîngele prin toți porii”. Aceste cifre enorme nu pot fi acceptate decît sub beneficiu de inventar, dar acțiunea este fără îndoială de o amploare extremă, iar pierderea demografică — pentru continentul negru — înspăimîntătoare.

Atunci se pune întrebarea: în ce măsură bilanțul catastrofal a fost sau nu compensat de populația neagră, de progresia sa demografică?

În jurul anului 1500, populația Africii se ridică la 25 — 35 milioane de locuitori, inclusiv Africa albă, după calculele istoricului; în 1850, ea este de cel puțin 100 milioane. Deci, în pofida importantelor transferuri datorate comerțului cu sclavi, a avut loc o creștere demografică. Este vorba de o omenire în dezvoltare care a suportat îngrozitorul comerț cu sclavi. Ceea ce explică durata acestuia, pînă mai ieri. Aceasta, bineînțeles, nu este decît o ipoteză.

Să recunoaștem deschis că acest comerț european cu sclavi a încetat exact în momentul în care America nu a mai avut nici o nevoie stringentă. Spre lumea nouă, emigranții europeni i-au înlocuit pe negri începînd cu prima jumătate a secolului al XIX-lea în ce privește Statele Unite, iar cu a doua jumătate — America de Sud.

Nu este mai puțin adevărat că, spre lauda Europei, s-au înregistrat reacții de milă și de indignare față de sclavia negrilor. Acestea nu au fost pur formale pentru că au dus totuși, într-o bună zi, la mișcarea Wilberforce, din Anglia, pentru eliberarea negrilor, la abolirea sclaviei.

Fără a afirma că un comerț cu negri (cel spre

America) a fost mai uman, sau mai puțin inuman decât altul (spre lumea islamică), vom nota faptul, important pentru lumea neagră actuală, că astăzi există Africi vii în lumea nouă. Puternice nuclee etnice s-au dezvoltat și perpetuat pînă în zilele noastre în nordul și în sudul Americii, în timp ce nici una dintre aceste Africi exilate nu a supraviețuit în Asia sau pe pămînturi islamice.

● *Nu este vorba aici de a face procesul, și încă și mai puțin elogiul colonizării europene a Africii, ci pur și simplu de a marca faptul că această colonizare comportă, ca aproape toate fenomenele care rezultă din șocuri de civilizație, un activ cultural și un pasiv cultural.*

Aceasta nu înseamnă apărarea colonizării, a aspectelor ei urâte, chiar a atrocităților sau bufoneriilor ei de necontestat (achiziții de vaste teritorii în schimbul cîtorva baloturi de stofă sau al unor mici cantități de alcool), cît a admite că șocul a fost adesea decisiv și chiar în cele din urmă benefic pentru structurile sociale, economice și culturale ale popoarelor negre colonizate. De fapt, aceasta a fost, în urma actului final al Congresului de la Berlin (1885), ultima mare aventură a expansiunii europene. Și dacă această punere sub tutelă tardivă a fost de scurtă durată (mai puțin de un secol), întîlnirea s-a făcut rapid, în timp ce Europa și economia mondială se găseau în plin avînt.

Este o societate industrială adultă, greu de mulțumit, care dispune de mijloace moderne de acțiune și de comunicație, este cea care a rănit și a asediat lumea neagră. Iar aceasta din urmă este receptivă, mai mobilă decât credeau încă ieri etnografii, capabilă să înțeleagă obiectele și formele pe care i le propune Occidentul și, mai ales, să le reinterpreteze, să le încarce cu sensuri noi, să le lege, de fiecare dată cînd lucrul este posibil, de imperativele culturii sale tradiționale.

Chiar în Africa de Sud, unde populația bantu a fost supusă unei aculturații cu atît mai accelerată cu cît aici industrializarea și urbanizarea erau mai avansate ca în alte părți, negrul evoluat, care trăiește în stil occidental,



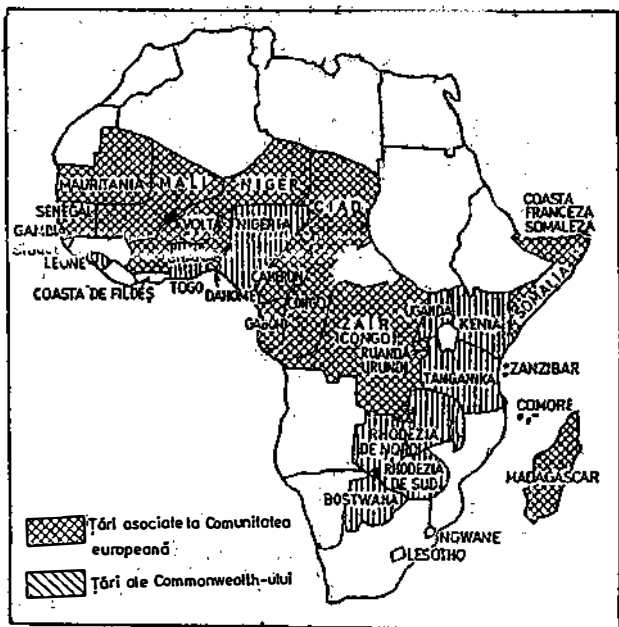


în scopuri prezentînd pentru ei interese deosebite. Aceste moșteniri, oricît de importante ar părea uneori, ar fi de utilitate redusă și eminamente perisabile dacă, în cursul dificilei încercări a colonizării, moștenitorii nu ar fi învățat de asemenea tot ceea ce să le permită astăzi folosirea lor rațională. Învățămîntul, un anumit nivel al tehnicii, igienei, medicinei, administrației publice, sînt cele mai bune bunuri lăsate moștenire de colonizatori, contrapartida pozitivă la distrugerile provocate de contactul european în vechile obiceiuri tribale, familiale, sociale, pe care se bazează întreaga organizare și întreaga cultură. Nu vom putea spune niciodată pînă la ce punct au putut acționa astfel consecințele și noutatea muncii salariate, a economiei pe bază de bani, a scrierii, proprietății funciare individuale. Tot atîtea lovituri date fără îndoială unui regim social vechi. Dar oare aceste lovituri nu sînt ele necesare evoluției care are loc astăzi?

● *Colonizarea, dimpotrivă, a avut dezavantajul serios de a decupa Africa într-o serie de teritorii — franceze, engleze, germane, belgiene sau portugheze —, divizări care se perpetuează astăzi printr-o înflorire a statelor independente foarte numeroase, o „balcanizare“ a Africii, cum s-a spus uneori.*

Oare aceste decupaje, unele artificiale, altele geografice, rareori culturale, trebuie considerate drept un rău fără remediu? Se poate pune întrebarea dacă ele nu vor stînjiți serios realizarea unor visuri de unitate africană, sau cel puțin a unei Piețe comune africane. Dar nu este sigur că Africa este coaptă pentru unitatea politică sau chiar culturală. Nu numai vechile frontiere administrative coloniale sînt cele care conturează aici fărîmițarea. Mai sînt și diversitățile interne de etnii, religii și chiar limbi. Principalul reproș care se poate aduce divizărilor naționale de astăzi este fără îndoială de a nu fi fost trasate în funcție de aceste diversități culturale. Dar era oare posibil acest lucru acum un secol și ceva?

Un reproș și mai grav: oferind popoarelor negre instrumentul util al unei limbi comune internaționale și moderne, colonizarea a jucat Africii farsa de prost gust de a-i da cel puțin două: franceza și engleza. Există



### 9. Africa și Occidentul.

Alături de o Africă de „expresie franceză” se conturează, mai puțin apăsător, o Africă de expresie engleză. Legăturilor culturale le corespund legături economice.

temerea că tot acest conținut pe care o limbă îl aduce cu ea și îl deversează în învățămînt, deprinderile de gîndire, tinde să separe Africa în efortul ei de reunificare în două mase — franceză, pe de o parte, engleză, pe de alta. Nu pare ca una să poată înghiți cu ușurință pe cealaltă, că avantajul numărului, de exemplu, deținut de Africa engleză să fie suficient pentru a subjuga o Africă franceză mai puternică din punct de vedere cultural, dotată de mult mai multă vreme cu un învățămînt autentic, care i-a asigurat cadre politice și administrative solide, în prezent cel mai bun atu al succesului ei.

Nu este mai puțin regretabil pentru viitorul *unității africane* că această divizare importantă se adaugă la toate cele pe care istoria și geografia sa s-au însărcinat să le ofere Africii cu prea mare generozitate deja.

# AFRICA NEAGRĂ: ASTĂZI ȘI „MÎINE“

Pentru un studiu al civilizațiilor, Africa neagră se oferă ca un caz privilegiat. O dată cu cîștigarea independenței, care s-a extins în acești ultimi ani la cea mai mare parte a spațiului său, cu punerea în valoare a „negritudinii“, acest „umanism pe cale de apariție“ care începe să capete conștiința propriilor valori și a posibilităților sale, o dată cu căutarea pasionată a unei istorii pe care trebuia să și-o construiască, aproape să și-o inventeze, Africa neagră are foarte marele avantaj de a se prezenta ca o lume culturală în plină devenire. Ea oferă observației noastre toate formele, de la cea mai arhaică pînă la formele urbane cele mai progresiste, precum și toate stadiile de *aculturație*.

## Trezirea Africii

Toți specialiștii în probleme africane par să fie de acord asupra următorului punct: că trebuie să se acorde încredere extremei maleabilități a caracterului omului negru, imenselor sale posibilități de adaptare, de asimilare, de răbdare. Aceste posibilități îi vor fi necesare pentru a străbate, din ce în ce mai singur, calea enormă care rămîne de parcurs de la o economie rudimentară încă la o economie cu adevărat modernă, de la un mod de trai închistat într-un trecut și în tradiții care-și păs-

trează forța de atracție la necesitățile dure ale transformării actuale; de la o societate în care organizarea tribală este încă vizibilă la acele structuri ale unei discipline naționale necesare modernizării și industrializării. Trebuie creat totul, chiar mentalitățile.

Să nu uităm că Africa neagră abordează această încercare de lungă durată fără nici o ordine, cu forțe slabe și potrivit unor căi care vor varia în funcție de regiuni și de popoare.

1. *Mai întâi, ea rămîne adesea un continent prea puțin populat*, privat de supraabundența mîinii de lucru care copleșește și animă în același timp celelalte țări subdezvoltate. În grupul acestora, ea sosește pe acest ultim loc care permite, fără îndoială, progresele cele mai spectaculoase, dar implică de asemenea căile cele mai lungi de parcurs.

2. *Ea nu este cu adevărat un tot organic, nici măcar în grupul culturilor sale străvechi*, cu atît mai mult cu cît civilizația sa tradițională, cu multiplele ei credințe și atitudini, în același timp elementară și plină de viață, a primit în plus contribuții religioase străine: Islamul înainte de toate, cu prestigiul său social și intelectual, cu școlile sale coranice, mediocre totuși, dar care au trebuit să facă enorme concesii religiilor primitive (le traversează fără să le excludă); creștinismul, care s-a dezvoltat în general acolo unde schimburile economice erau deja cele mai active, suprapunîndu-se și el peste un întreg lot de credințe și obiceiuri vechi.

3. *Adăugați la aceste deosebiri pe cele create de economie*, opoziția prodigioasă între regiuni deschise și zone închise, între orașe și zone orale.

Această masă întrucîtva heteroclită este cea pe care am vrea să o urmărim în tranziția ei accelerată spre viitorul pe care politicienii și intelectualii negri par să-l privească cu curaj și luciditate.

Această aventură este categoric esențială, mai mult decît politica și luările de poziție ale acestor tinere țări față de lume sau față de problemele pe care le ridică continentul african însuși, unitatea sa posibilă sau opozițiile sale înverșunate, așa cum le-au putut releva conferințele de la Casablanca (ianuarie 1961), Monrovia

(mai 1961), Lagos (februarie 1962).

Firește, politica nu este neglijabilă, dar ea nu este decît un instrument. Ea variază, poate varia la cea mai mică adiere de vînt și mai ales nu comandă, ea singură, acest vast destin care de fapt o antrenează.

● *Obstacolul culturilor și religiilor primitive: un întreg trecut tradițional frînează elanul general și complică, sau cel puțin întîrzie adaptările necesare.*

Cea mai mare parte a populațiilor din Africa neagră (mai ales din satele sale, dar satele reprezintă enorma majoritate) este încă închistată în culturi și religii primitive, *pe care se bazează întreaga ordine socială.*

Această religie tradițională capătă forme variabile în funcție de regiuni și grupuri etnice. Animistă, ea se bazează mai ales pe credința în spiritele care trăiesc în toate ființele naturii și supraviețuiesc morții acestora, care există de asemenea și în obiecte (fetișism). O altă constantă: aproape pretutindeni se regăsește cultul strămoșilor. Șefii sau eroii legendari, venerați mai întîi ca strămoși, termină prin a se confunda cu zeii superiori cărora li se adaugă adesea Marele Zeu al Cerului, al Pămîntului, sau al Creației. Spiritele strămoșilor sau zeilor africani nu numai că se manifestă în ființele vii, dar pot reveni pentru a pune stăpînire pe muritori: aceasta este semnificația a numeroase dansuri sacre; de exemplu, în Dahomey, există acele dansuri rituale în care zeii Vodun sau Orișas „coboară pe capul” unor executanți care cad în tranșă în momentul în care zeul intră în ei.

În toate cultele, în fața altarelor ridicate în cinstea zeilor sau a strămoșilor „se incantează rugi și invocații, se aduc ofrande în alimente și ulei de palmier, se sacrifică animale...”. Sînt „hrăniți” strămoșii și zeii. Prin reciprocitate, se așteaptă de la ei intervenții sau diverse protecții.

Această organizare religioasă este garanția organizării sociale bazată în Africa pe noțiunea de rudenie, pe familia patriarhală, urmînd o ierarhie strictă care dă patriarhului autoritate absolută asupra întregii comunități

bazată pe familie sau pe clan (transmiterea acestor autorități se face în general urmînd filiația paternă, mai rar cea maternă).

În societățile supuse odinioară influenței marilor imperii, o ierarhie socială dă unor familii superioritate aristocratică față de altele, cu tot atîtea „caste“ care urmează profesiunile artizanale. Fiecărui grup îi corespund zei și strămoși a căror putere reflectă îndeaproape pe cea a grupurilor sociale însele.

Legătura este atît de puternică între religie și societate încît în orașele în care această ordine socială este perturbată de viața modernă (mai ales de școlarizare), creștinismul sau islamismul, după caz, tinde să înlocuiască în proporții mari animismul slăbit, care rămîne religia satelor.

***● Fiecare oraș, fiecare regiune atinsă de școlarizare, de modernizarea unei organizări muncitorești sau industriale, este afectată de problemele dure ale culturizării (intrarea într-o altă civilizație).***

Vom da un exemplu în acest sens: sondajul făcut în 1958 la Porto Novo de un sociolog, Claude Tardits. Evident, nu este valabil pentru întreaga Africă, dar dă o idee despre această problemă.

Porto Novo, actuala capitală a Dahomeyului, este un oraș vechi, care nu are legături bune cu marea și pe care Kotonou, cu acces mai ușor la mare, l-a împins pe planul al doilea. Deși decăzut, orașul nu a rămas mai puțin viu, într-o țară mai școlarizată, mai intelectuală decît vecinii ei. Dahomeyul, afirma Emmanuel Mounier, „este Cartierul Latin al Africii negre“.

Aceasta nu înseamnă că școlarizarea asigură viitorul, odată pentru totdeauna, al celor pe care limba dahomeeană îi numește „evoluați“, al celor care au mers la școală și care, potrivit unei expresii curențe, „au văzut lumina“ (în 1954, pentru întregul Dahomey, aceștia reprezentau 43 419 copii, sau 15% din populația aptă de școlarizare, dar această cifră — care este un record în contextul Africii — nu trebuie să ne creeze iluzii).

Există aici marii și micii *evoluați*. În vârful piramidei sociale, pentru o populație globală de 1 500 000 de persoane (probabil mai multe) și o populație urbanizată de numai 100 000 de persoane, elita va fi maximum de 1 000 de persoane atrase de o adevărată cultură, de trei ori efectivul unei colonii albe care nu era, deunăzi, decît de 300 de persoane. Și cîte dificultăți pentru a forma această fină, imperceptibilă peliculă!

Chiar în orașul Porto Novo, ceea ce constituie o frînă, se poate presupune dinainte, este inerția unei societăți tradiționale, diverse, cel puțin triple: populația *gun*, provenită din păstori din Dahomey veniți la oraș; *yoruba* — negustorii veniți din Nigeria vecină; „brazili-enii” în cele din urmă (negri reveniți din Brazilia, adesea creștini, uneori convertiți la Islam în urma unor aventuri uluitoare). Fiecare din aceste grupuri are culorile sale proprii, susceptibilitățile sale, formele sale de rezistență. Toți au „ascendențele lor”. Or, să ne gîndim că tocmai în funcție de ascendențe se grupează locuințele, în funcție de acestea se făceau și se fac încă adesea căsătoriile, prin acestea se mențin regulile și practicile religioase. În ce privește valoarea pe care o reprezintă acest liant social care este religia, vom cita aprecierea unui misionar la Porto Novo: „Nu voi spune decît un cuvînt despre fetișism, iar acest cuvînt va avea poate o anumită valoare venind de la un misionar: este o frumoasă instituție care va dispărea; nu afirm, a adăugat el, că este o frumoasă religie”.

Femeia s-a revoltat prima împotriva ascendenței familiale pentru a face să triumfe (astăzi, un caz din două) căsătoria făcută conform alegerii sale. Dar această emancipare rămîne înglodată într-un trecut poligamic și teribil de conservator. Să apreciem că acest debut după o confidență feminină: „Cînd soțul meu și-a luat alte soții mi-a încredințat banii pentru că eu eram prima soție și eu îi împărțeam celorlalte co-soții. Eu am fost cea care am ales celelalte două soții pe care le-a avut soțul meu la cîțiva ani după căsătoria noastră. Celelalte soții mă salută în genunchi și îmi fac serviciile pe care le cer”. O alta declară: „Îi salut în genunchi pe socrul meu, pe soacra mea, pe unchii, pe mătușile, frații

și surorile soțului meu. Nu îngenunchez în fața fraților și surorilor mai mici, dar le datorez respect. Fac servicii întregii familii a soțului meu: fac cumpărăturile, menajul, aduc apă pentru toți, merg la piață, fac boiaua. Când pregătesc o masă ofer din timp în timp puțin din mâncarea pe care am pregătit-o unei mătuși, unui unchi, unui frate al soțului meu, soăcrei și socrului meu“.

Atunci imaginați-vă un „evoluat“ în mijlocul unei asemenea familii, rămas — la oraș — mai mult decât pe jumătate țăran. Va fi prins între noile sale obiceiuri culturale — adesea dobândite în străinătate — și aceste ritualuri care nu și-au pierdut neapărat tot sensul pentru el, între atașamentul familial și imposibila supunere.

Ceea ce perturbă totul este mediul urban: lucrul, școala, chiar spectacolul străzii, în timp ce departe de oraș totul rămîne în loc cu încăpăținare. O oarecare croitoreasă, o „evoluată“ și-a făcut ucenicia la surorile din Kotonou, apoi s-a căsătorit cu un funcționar. Iat-o fericită cu atelierul ei, cu clientela ei. „După un an de căsătorie, soțul meu, care este funcționar în administrație, a fost trimis în nord, unde eu nu am mai avut de lucru, pentru că femeile se acoperă cu frunze sau merg goale“. În cele din urmă soțul este transferat. „Locuiesc de un an la Porto Novo... Soțul meu mi-a cumpărat o altă mașină de cusut“.

În sensul acestei mărturii, să ne gândim la acele femei elegante ale orașelor, la acel manechin din Dakar înfășurat într-un superb drapaj alb. Imagine de viitor, ca și îndrăznelile moderne ale orașului, mai puțin poetice fără îndoială decât vechile clădiri coloniale ale insulei Goree, situată vizavi, dar mult mai în vogă.

Orașele și statele au angajat dialogul, vechi de cînd lumea, cel al civilizațiilor de sus și al culturilor de jos. Dar orașele nu sînt decât o mică fracțiune a lumii negre. Iar rapiditatea evoluției sale va depinde în cele din urmă de avîntul sau de sincopa lor.

● *Rapid instalate, guvernele independente s-au dovedit cu timpul de o soliditate neașteptată.*



Întrucît fenomenul este general, el necesită, dincolo de cazurile specifice, oricît de interesante ar fi ele, o explicație generală. Practic, față în față cu aceste guverne se află răbdarea fără limite a celor guvernați. Aceasta înseamnă mai mult decît supunerea, odinioară, a vasalilor lui Ludovic al XIV-lea față de Regelu Soare. A guverna în Africa neagră înseamnă categoric a domni. Cine ar fi crezut-o — practica puterii nu uzează aici, ea întinerește, revigorează. Președintele Liberiei, M. Tubman, în funcție din 1944, guverna încă în 1962; aceasta înseamnă o vreme destul de îndelungată la activul său. Se îndoiește cineva că puterea ar fi aici de o esență specială, care o ferește de instabilitățile europene, să spunem de esență cvasiregală?

În orice caz, pe soclul statuii Osagyefo (traduceți „Victoriosul în toate”) din Ghana — președintele N’Krumah — se poate citi această maximă destul de izbutită: „Căutați mai întâi Regatul politic și restul va veni de la sine“. Pe scurt, „politicul mai întâi!“.

Deci cucerește puterea și păstrează-o. Puterea nu se împarte, nu se controlează deloc, opoziția nu are nici o rațiune de a exista. Pentru ea a se manifesta înseamnă a-și asuma riscul dispariției. Ghana, Sierra Leone, Guineea există toate pentru a ne spune clar acest lucru. Tineri intelectuali deja, care au rupt cu guvernele dictatoriale din țările lor străbat Europa sau universitățile americane, mai puțin decît ambasadorii epurați care consideră că este mai bine să nu se întoarcă acasă. Situație care nu este deloc pe placul nostru, al Occidentului. De unde și următoarele cuvinte ale primului-ministru al Senegalului exact în sensul sensibilității noastre: „Ghanocrația nu ne interesează“. Dovadă că nici măcar pe plan politic Africa nu este uniformă.

\* Totuși trebuie să recunoaștem că este nevoie de multă înțelepciune din partea guvernanților pentru a nu ceda în fața a ceea ce se impune aproape de la sine. Dacă noi, europenii, vrem să nu fim prea nedrepti față de aceste guverne care ne deranjează, trebuie să fim atenți la subțirimea clasei conducătoare. În jurul stăpînilor Africii negre sînt aceeași oameni rari care se agită, mult mai puțin numeroși decît în jurul unui René

d'Anjou sau al unui Philippe le Ben, odinioară. Liberia este administrată de fapt de afro-americani în procent de 2%, și nu am putea jura că toți sînt angajați într-adevăr. Masa populației rămîne inertă, în afara a ceea ce noi am numi „țara legală”. Aceasta nu înseamnă că aceste grupuri restrînse nu sînt divizate; ele sînt divizate fără limită, iar gesturile energice și neașteptate ale puterii au seuze.

Pe de altă parte, dacă guvernarea pune puține probleme politice, nu s-ar putea spune același lucru despre problemele administrative. Pentru a angaja oamenii pe calea modernizării, ar trebui să fie convinși, înregimentați. Încercîndu-și forțele în această sarcină dificilă, unele guverne se lasă prinse în propriul lor joc, un joc demagogic.

*Pentru a administra cu eficiență sînt necesari oameni, cadre, devotament deplin, o disciplină; pentru reconstrucție — capitaluri, investiții cu grijă calculate și, de asemenea, este necesar ca rațiunea să primeze, dar acesta este unul dintre cele mai rare lucruri în toate țările lumii.*

În Guineea, prima dintre vechile posesiuni franceze care a ales libertatea și independența, cînd această opțiune le-a fost oferită de generalul de Gaulle (1958), nu planul trienal al guvernului socialist al lui Seku Ture a fost prost sau greșit în sine, ci el a fost prefabricat, pornind de la norme economice și de la o serie de cifre, în timp ce societatea tradițională este un element problematic care trebuie luat întotdeauna în considerare. Dacă „diferitele societăți de stat însărcinate cu importul unor produse străine au eșuat unele după altele — Ali-mag, specializată în alimentație generală; Libraport, în articolele de librărie-papetărie; Ematec, în material tehnic; Pharmaguine, în produse farmaceutice și toate societățile surori”, nu este numai din cauza scandalurilor interne (sau externe), ci pentru că organizarea nu a fost calculată în funcție de elementul uman guineez. Ea nu presupunea numai oameni onești și educați, dar și o ierarhie administrativă, cadre, controale etc. Orice socializare reușită presupune cadre deosebit de competente și numeroase. Aici, trebuia să le formeze.

## Mizele economice și sociale

● *Destinul statelor negre este încă slab conturat: pe eșichierul african și pe eșichierul mondial se dispută partide, cu agerime și oarecari iluzii.*

Printre aceste jocuri nu neapărat câștigătoare să plasăm imperialismele cu rază scurtă de acțiune vizînd vecinul imediat. Decupajele — artificiale, am spus-o — le favorizează, fără însă a le justifica.

Marocul reclamă întreaga Mauritanie, Rio de Oro, Ifni, o parte din Sahara algeriană. Guineea lui Seku Ture are privirile ațintite asupra Sierrei Leone, cu populația numeroasă. Ghana, al cărei nume se referă, nu fără intenție, la marele imperiu dispărut, are pretenții istorice care i-ar permite să-și adauge Togo și Coasta de Fildeș; Mali (denumire de asemenea semnificativă) visează „să federalizeze” Volta Superioară, Nigerul și să-și adjucece o bucată din Sahara algeriană. Jocuri mai largi, dacă nu mai solide sînt împărțirea statelor în două grupuri, schițate în cursul conferințelor rivale din 1961. Grupul de la Casablanca: Maroc, Ghana, Republica Arabă Unită (uniune astăzi dizolvată a Egiptului și Siriei), Guineea, Guvernul Provizoriu Revoluționar Algerian (G.P.R.A.), Mali — aceștia sînt evident extremiștii. Grupul de la Monrovia: Tunisia, Libia, Mauritania, Senegal, Sierra Leone, Liberia, Coasta de Fildeș, Volta Superioară, Nigeria, Niger, Ciad, Camerun, Republica Centrafricană, Gabon, Congo (Brazaville), Etiopia, Somalia, Madagascar — aceștia sînt evident moderații, înțelepții.

Nimic nu ne spune că aceste clasamente se vor menține. Independența recentă a Algeriei va aduce un element nou, a cărui incidență nu poate fi prevăzută. Jocul rămîne deschis, inclusiv cel al unității sau al căutării unității. Aceasta a fost în orice caz miza unei treia conferințe, reunite la Lagos, la începutul lui februarie 1962, prost organizată de guvernul Nigeriei și care a fost un eșec: cei „12” de la Brazaville s-au lovit de opoziția grupului de la Casablanca, faptul că G.P.R.A. nu a fost invitat servindu-i drept un excelent pretext.

Este vorba de jocuri foarte complicate. Toată lumea este de acord cu principiul unei Africi în întregime libere, dar această libertate poate fi înțeleasă în numeroase feluri. Președintele N'Krumah ar dori ca ocupația europeană, sau ceea ce a mai rămas din ea, să ia sfârșit cel târziu la 31 decembrie 1962, dar în același timp el dorește să obțină din această ipotetică politică de om puternic poziția de *leadership* pe care celelalte state sînt puțin dispuse să i-o acorde. Este cu siguranță același lucru care a menținut la stadiul de preliminarii uniunea schițată între Ghana și Guinea...

Pentru moment, nu se întrevede deloc ce teritoriu sau grup de teritorii ar putea prevala asupra altora și ar putea impune unitatea ansamblului. A domina — este o chestiune mai mult de înțelepciune decît de brutalitate și mai mult o chestiune de putere reală decît de forță politică.

Cu abundența de populație și cu ceea ce aceasta reprezintă în echilibrul unui continent subpopulat, Africa engleză este categoric cea care cîștigă grație marii densități și orașelor Ghanei, Sierrei Leone și Nigeriei. Progres înseamnă orașe: orașele Nigeriei sînt cele mai mari orașe ale Africii negre. Lagos numără mai mult de 300 000 de locuitori și Ibadanul — peste 500 000.

Africa neagră de expresie franceză, cu excepția Guineei (Mali tocmai a căzut de acord cu guvernul de la Paris asupra unui program economic), se bazează pe puterea Pieței Comune. Or, nici Nigeria, nici Ghana nu vor accepta probabil o asemenea asociație, chiar dacă Anglia intră în CEE.

Africa franceză dispune, de asemenea, în pofida unei densități demografice relativ slabe, de cadre culturale de valoare: aici, învățămîntul este activ dezvoltat. În sfârșit, am vorbit de oraș: geografii afirmă și repetă că un singur oraș este, prin puterea și poziția sa geografică, un oraș imperial și mondial — Dakarul. El comandă Atlanticul de sud și, dincolo de acesta, axa aeriană transversală a Africii. Totul se poate, evident, schimba în funcție de ritmul comunicațiilor mondiale.

● *Adevăratul joc nu este oare cel al unei evoluții care se pune în termeni de putere, număr, progres economic?*

Economia continentului, foarte rămasă în urmă, livrează produse minerale sau alimentare neprelucrate (dacă se exceptează fabricile de ulei din Senegal, sau uzinele de aluminiu din Guineea); ea cumpără produse industriale. Totul depinde deci în mod inevitabil de achizitori și furnizori. Conform condițiilor normale ale balanțelor comerciale, posibilitățile de dezvoltare, de investiții anuale rămân încă extrem de reduse, progresul lor — lent. Dacă vrei să le depășești, cazi într-o politică de credite care deschid poarta dependențelor imediate, fie că vrei sau nu. Dacă U.R.S.S. furnizează șine pentru calea ferată de la Konakry la Kankan, care trebuie întreținută și refăcută, iată că apare problema tehnicienilor care o vor instala, cea a feroviarilor și a sindicatelor lor. Dacă Senegalul sau Dahomeyul vor proceda la întemeierea unei mari facultăți (pe care nu vor ști să o conceapă altfel decât după normele franceze care le sînt cunoscute, adică cu o gratuitate aproape totală a învățămîntului), ele vor avea nevoie de profesori și de credite venind din Franța, precum și de tehnicienii și profesorii din ciclul secundar. Totul se leagă.

Africa neagră nu va putea înceta deci să solicite ajutorul celor două blocuri de țări industrializate, fără a-l uita pe cel de-al treilea, blocul chinez, care își oferă serviciile într-un spirit de cruciadă, dar însoțite întotdeauna de o invazie umană care se explică prin propria suprapopulare.

În orice caz, trebuie optat pentru una sau alta dintre soluții, sau pentru ambele în același timp, altminteri nu vor exista mari lucrări publice, planuri economice în perspectivă. Chiar sacrificii atît de spectaculoase ca acelea la care tocmai a consimțit Nigerul cu prilejul sărbătorii sale naționale (19 decembrie 1961, aniversarea independenței) — salarii reduse pentru membrii guvernului, desființarea automobilelor gratuite pentru funcționarii administrativi, desființarea orelor suplimentare plătite, creșterea impozitelor — toate aceste sacrificii

nu vor fi suficiente. Sînt necesare utilajele indispensabile. Mali, odinioară după ruptura cu Senegalul, a fost salvat de camioanele pe care i le-a livrat Bonnul și care i-au asigurat legătura cu orașul Kankan, calea ferată spre Konakry și mai departe, pe ocean.

Apoi, toate materialele din lume nu vor însemna nimic, nu vor fi nimic fără cadrele capabile să le utilizeze. Această problemă esențială depinde de o evoluție internă prealabilă, de un efort conștient.

În Guineea, sub regimul comunizant al lui Seku Ture, un ziarist elvețian relatează o convorbire cu tehnicieni cehi: „Vedeți, mi-a spus unul dintre ei, francezii aveau un avantaj față de noi. Ei puteau comanda. Ieri, mașina mea a avut o banală pană de baterie. Nu am fost ascultat la garajul administrativ și muncitorul negru a pus imediat mîna pe carburator. Este o manie la ei să atace piesa cea mai delicată. Rezultatul, de atunci eu merg pe jos și această stare de lucruri riscă să dureze. Un francez ar fi făcut scandal. Noi nu avem dreptul să facem. Și cu toate acestea, ar fi scuzabil și util sub acest cer, în această umiditate. Realmente, nu înțeleg de ce Franța și Anglia și-au agățat această ghiulea. Am un contract de un an și voi pleca cu mare plăcere, fără să fi format pe nimeni, căci categoric este imposibil“. O mică socio-dramă, a cărei morală nu este alta decît următoarea: orice educație nu este utilă decît dacă este acceptată cu entuziasm.

Dovadă, o altă imagine care trebuie pusă față în față cu aceasta pentru a nu forța sensul: un tînar profesor francez, sosit în Coasta de Fildeș în octombrie 1961, descoperă cu încîntare extraordinară sete de a învăța, aplicația spontană și inteligentă a elevilor săi din clasa a treia și a patra. Aceștia știu că ei sînt Africa de mîine.

## **Arta și literatura**

● *Ce mărturii aduc arta și literatura despre această lume în mișcare și despre ruperea ei între astăzi și mîine?*

Pentru orice observator, *arta autohtonă cu care s-a desfășurat Occidentul — măști, bronzuri, fildeșuri, lemn sculptat — se deteriorează și moare sub ochii noștri*. Ea este deja moartă. Se întâmplă oare acest lucru pentru că, așa cum se spune adesea — și este adevărat în parte — reperele sociale și mai ales religioase în care se înscrie arta dintotdeauna se deteriorează ele însele sub șocul violent și repetat al civilizației urbane, industriale?

În orice caz, este indiscutabil că o anumită *Africă se îndepărtează de noi, cu cîntecele, cu dansurile, cu concepțiile sale artistice, religiile, poveștile cîntate sau psalmodiate*, cu concepția sa despre timpul îndepărtat, despre univers, despre oameni, despre plante, animale și zei, pe scurt, o civilizație tradițională care, o știm din însuși exemplul Occidentului, va fi spulberată cînd se vor accelera deteriorările în curs.

Cu toate acestea, din trecutul său tradițional, Europa a păstrat mai mult decît niște vestigii ușor de recunoscut, pe care continuă să le îndrăgească, uneori fără să o știe; ce va reține Africa din civilizația ei?

Cu cît arta ne trimite la o civilizație dispărută, mai veche decît cea care se găsește sub ochii noștri, cu atît literatura, *tînăra literatură neagră puternic occidentalizată* (fie și numai prin folosirea limbilor europene: nu există decît cîteva eseuri literare în limbile africane, limbi *orale*, a căror transcripție a fost tardivă și dificilă), această *tînăra literatură* ne trimite la celălalt capăt al evoluției negre, la ceea ce va fi mai mult sau mai puțin cînd majoritatea africanilor vor „fi văzut lumina“. Aceste povești stufoase și vii sînt, practic, realitatea africană văzută de „evoluati“ și ele aruncă asupra acestei realități — în ceea ce are ea mai original și mai ireductibil față de valorile aproapelui —, lumini extraordinare.

Să citim de exemplu *Noile povești ale lui Amadu Kumba*, aparținînd scriitorului deja celebru care este Birago Dio. Conținutul lor este bineînțeles din trecut, dar forma lor, modul linear prin care sînt accentuate de o expunere echilibrată urmînd regulile artei literare, nu mai aparțin, cum scrie Jean Duvignaud, „acestui paradis pierdut“ al poveștilor populare. Forma lor occidentală, ea

singură, este semnul unei literaturi „smulse comunităților, deși continuă să viseze la acestea“. Mai bine să ne gândim la primii scriitori latini din Galia. Acolo unde se marchează momentul unei literaturi noi a negrilor (fie în Africa, fie în Lumea Nouă, în indiferent care dintre limbile Occidentului, de la franceză la engleză, spaniolă sau portugheză) — cu Langston Hughes, Richard Wright, Aime Césaire, Senghor (președintele Republicii Senegal), Diop, Fanou, Glissant, Oyono, Diolé, Camara Laye —, acolo unde se anunță acest moment, să nu vorbim de trădare, ci, dimpotrivă, de atașament pasionat, de distanță obligatorie, de etapă depășită.

„Ei au modificat structurile profunde ale personalității lor, afirmă pe bună dreptate Jean Duvignaud, în măsura în care o limbă este o ființă, un mod de existență particular. În acest transfer, ceva este mort pentru totdeauna: mitologiile imediate.“ Fără îndoială. Dar limba nu este singura schimbare de structură suferită de acești oameni. Este un întreg angrenaj, cum povestește *Copilul negru* de Camara Laye, această autobiografie a unui tânăr sătean, fiu al „marii familii de fierari“ care va merge să-și facă studiile la Paris. Mama sa asistă neputincioasă la aceste plecări succesive: „Da, ea trebuie să fi văzut acest angrenaj care, de la școala din Kurussa (școala din sat), a dus la Conakry și s-a oprit în Franța; și-n tot timpul cât... a luptat, ea a trebuit să privească cum se învîrte acest angrenaj: roata asta și roata aia mai întâi, și apoi a treia, și apoi încă alte roți, multe alte roți pe care poate nimeni nu le vedea. Și ce se putea face pentru a opri acest angrenaj să se învîrtească? Nu puteai decît să-l privești cum se învîrtește, să privești destinul cum se învîrtește — destinul meu era ca eu să plec!“.

Da, se degajă o nouă civilizație, de bine de rău, fragilă sau sigură de viitor, din apele vechi ale unei civilizații tradiționale vii, mereu hrănitoare. Și acesta este lucrul cel mai important. Africa abandonează o civilizație milenară, dar ea nu-și va pierde civilizația ei. Transformată, sfîșiată, ea nu va rămîne pentru aceasta mai puțin o civilizație particulară, marcată profund de o psihologie, de gusturi, de amintiri și de tot ce este



propriu unui pământ. Senghor vorbea chiar de o „fiziologie“ care comandă o anumită „atitudine emotivă“ în fața lumii, care face ca „lumea magică să fie pentru negrul african mai reală decât lumea vizibilă“, un mijloc de cunoaștere, ca să spunem așa. Scriitorii negri cei mai occidentalizați în aparență prin cultura lor sînt de asemenea cei care insistă cel mai mult asupra psihismului particular al rasei lor.

Să apreciem acest lucru prin alte cîteva rînduri împrumutate din *Copilul negru*, care descriu cîteva daruri extraordinare și aproape magice ale mamei sale: „Acele miracole — în realitate erau miracole — le văd astăzi ca evenimente fabuloase ale unui trecut îndepărtat. Acest trecut este totuși foarte aproape: el datează de ieri. Dar lumea se mișcă, lumea se schimbă, iar a mea mai rapid poate decât oricare alta, așa încît se pare că noi încetăm să fim ceea ce eram și că într-adevăr nu mai sîntem ceea ce eram și că deja nu mai eram exact noi înșine în momentul în care aceste miracole se săvîrșeau sub ochii noștri. Da, lumea se mișcă, lumea se schimbă; ea se mișcă și se schimbă în asemenea măsură încît propriul meu totem — am și eu un totem — îmi este necunoscut.“

Poate fi oare descrisă mai bine ruptura? Dar autorul adaugă: „Ezit întrucîtva să dezvălui care erau acele puteri (acelea ale mamei mele) și nu vreau nici măcar să le descriu pe toate: știu că povestea va fi primită cu scepticism. Eu însumi, cînd mi se întîmplă să mi le rememorez, nu mai știu cum trebuie să le primesc, mi se par incredibile; sînt incredibile! Cu toate acestea, este suficient să-mi amintesc ceea ce am văzut, ceea ce ochii mei au văzut... Aceste lucruri incredibile, le-am văzut; le revăd așa cum le-am văzut. Nu există oare pretutindeni lucruri care nu se pot explica? La noi există o infinitate de lucruri care nu se explică, iar mama mea trăia înconjurată de ele“.

„Acele lucruri care nu se explică“ — acesta este poate secretul specific fiecărei civilizații.



**Partea a treia**

# **EXTREMUL ORIENT**



# INTRODUCERE LA EXTREMUL ORIENT

Scopul nostru este de a examina *exclusiv* trăsăturile de ansamblu, convergențele Extremului Orient, făcînd apel pe rînd la geografie, istorie, apoi la foarte îndepărtata origine a civilizațiilor care trăiesc încă sub ochii noștri. Această din urmă trăsătură este fără nici un fel de discuție cea mai importantă dintre toate.

## Ce ne arată geografia

A examina Extremul Orient, a situa această imensă scenă, înseamnă a-i înțelege, mai mult de jumătate, destinul și civilizațiile sale stranie. Pentru această primă luare de contact, călătorii, ziariștii, geograful sînt cei mai buni ghizi. Cu condiția de a nu explica totul într-un mod autoritar, pornind de la un determinism geografic absolut, care nu mai există nici în Asia, nici în Europa și nici în oricare altă țară șlefuită îndelung de istorie și de efortul răbdător al oamenilor.

● *În general, Extremul Orient este o lume tropicală și subtropicală.*

Extremul Orient înseamnă „cazanul” Indiei, pădurile și junglele ei; China meridională, ploioasă și caldă; In-

sulinda ecuatorială cu uriașele ei păduri și cu plantele care cresc văzînd cu ochii (unele liane cresc un metru pe zi, la Grădina Botanică din Buitenzorg, Jawa).

Totuși, India înseamnă de asemenea Indusul, Gangele Mijlociu, aridul podiș central Dekkan, la adăpostul gașilor occidentali — cu alte cuvinte aridități și semi-aridități evidente; China înseamnă de asemenea China de Nord, imensă „cîmpie“ de loes sau de aluviuni recente, cu iernile ei aspre, Manciuria împădurită, deșerturile înghețate din nord.

Toată această Chină septentrională, cu Beijingul, capitala imperială la extremitatea sa, este biciuită de frig. Aici țăranul doarme iarna pe cuptor. Proverbul spune: „Fiecare să-și măture zăpada din fața ușii, fără să-i pese de bruma de pe acoperișurile caselor vecine...“. „Iarna, în vremuri geroase, se afirmă într-o scrisoare din secolul al XVIII-lea, cînd rudele și prietenii săraci vor veni la ușa noastră, vom umple mai întîi un bol mare cu orez pe care li-l vom da în mîini, și vom adăuga o farfuriuță mică de ghimbir marinat. Este cel mai bun mijloc de a-i încălzi pe bătrîni și de a-i alina pe cei nevoiași... Vom fierbe bucăți mari de rasol și le vom savura strîngînd bolul în ambele mîini și vîrîndu-ne capul între umeri: în diminețile cu chiciură sau zăpadă, cînd mănînci acest fel de mîncare, simți o 'căldură binefăcătoare în tot corpul“.

Se întîmplă ca aceste geruri puternice și zăpezile să se deplaseze spre Sudul tropical. În 1189, ninge la Hangzhou, capitala regiunii Song din Sud, nu departe de Yangzijiang. „Crengile de bambus trozneau cu un zgomot ciudat“.

Astfel, geografia, la prima vedere, aduce mărturie privind diversitatea și nu unitatea acestor țări cu chipuri multiple. Dar poate ne îndepărtăm și întrebarea nu este bine pusă? Nu mediul geografic, foarte divers în sine, este cel care creează unitatea Asiei de sud-est, ci o civilizație *materială* destul de monotonă, care se impune

aproape pretutindeni și care se adaugă la elementele geografice, fizice și umane. Această civilizație este prea veche, prea înrădăcinată în îndepărtarea timpului, ea este „produsul prea multor procese de psihologie individuală și colectivă pentru a ne fi permis să o considerăm rezultatul numai al mediului fizic local“. (P. Gourou). Ea există în ea însăși, mult mai mult decât semiindependentă, determinantă la rîndul ei.

● *Această civilizație se afirmă direct, într-un mod monoton, oriunde am face sondaje, exclusiv ca o civilizație a vegetalului.*

Acest adevăr este înregistrat cu regularitate de toți călătorii occidentali, odinioară ca și astăzi, din momentul în care pun piciorul în Asia.

Japonezii nu mănîncă altă carne decât vînat, afirmă unul dintre ei, un spaniol, în 1609. Un medic german remarcă pe la 1690 că ei nu cunosc laptele și untul. Ei se hrănesc cu *gokost* — „cele cinci alimente ale pămîntului“ (ca și în China, și în Japonia cifra *cinci* este sacră): orezul „alb ca zăpada“; sake — rachiul fabricat din orez; orz — destinat în principiu animalelor, dar din care se face făină și prăjituri (aceste spice de orz, arată pe cîmp de „un roșu admirabil“, afirma același medic citat mai sus); în sfîrșit, mazăre albă, asemănătoare bobului de la noi. La acestea, se adaugă meiul, legumele, peștele, dar întotdeauna puțină, foarte puțină carne.

Cu 20 de ani mai devreme, în Indii, un medic francez, observînd uriașul număr de oameni din cortegiul care îl însoțea pe Marele Mogul Aureng Zeb în voiajul său de la Delhi spre Cașmir, a fost uluit de cumpătarea soldaților, „foarte simpli în modul lor de a se hrăni... Din tot acest număr de cavaleri, nici a zecea parte, nici măcar a douăzecea parte nu au mîncat în cursul marșului lor carne. Cu condiția să aibă porția lor de *kicheris* sau un

amestec de orez și alte legume pe care le stropeau cu unt încins... și iată-i mulțumiți“.

Nici locuitorii din Achem, Insula Sumatra, nu sînt prea exigenți. „Orezul este singura lor hrană, afirma un călător în 1620; cei mai bogați îi adaugă puțin pește și cîteva ierburi. Trebuie să fii mare senior în Sumatra pentru a avea la masă un pui fript sau fiert... Se spune că dacă ar veni 2000 de creștini în insulă ar curăța-o de vite și păsări“.

China trăiește în același fel. „Dacă chinezii ar fi mîncat tot atîta carne ca noi în Spania, notează P. de las Cortes (1626), nu le-ar fi ajuns nici pe departe tot ce produce țara“. Chiar și cei bogați se mulțumesc cu puțin: „Ei ciugulesc la mese, pentru a-și deschide apetitul, cîteva bucățele de carne de porc, de pui sau alt fel de carne, care sînt așezate pe masă“ — aperitive, am spune noi astăzi. Astfel, explică un alt călător englez în secolul al XVIII-lea, chiar la Beijing, unde sosesc totuși animale din Tartaria, „oamenii nu mănîncă decît foarte puțină carne pe care o amestecă cu legume pentru a-i da un oarecare gust. Laptele, untul, brînză — sînt puțin cunoscute de chinezi“. Nu că ar avea o aversiune față de carne, dimpotrivă. Dacă un animal a murit din accident sau boală, vită sau cămilă, oaie sau măgar, este mîncat imediat. „Acești oameni nu cunosc deosebirea între carnea bună de mîncat și cea care nu este bună de mîncat“, conchide englezul nostru cu un oarecare dezgust. În China se mănîncă șerpi, broaște, șobolani, cîini, lăcuste...

La aceste mărturii se adaugă nenumărate indicii lăsate de literatura chineză însăși, foarte exactă în ce privește aceste subiecte ale vieții cotidiene. Un personaj de roman, o tînără văduvă sclifosită, „vrea într-o zi rață, a doua zi pește, altă dată legume proaspete, supă de muguri de bambus; cînd nu are nimic de făcut, mai vrea portocale, biscuiți, nuferi. Ea bea mult vin (de orez); în fiecare seară mănîncă vrăbii fripte, saramură de



raci, bea trei litri de vin făcut dintr-o sută de flori". Toate acestea sînt, evident, excесе, capricii de om bogat...

Zheng Bangia, poet știutor de carte, pictor și caligraf (1693 — 1765), pe cît de generos era, dorea ca toți cei din casă să participe la zilele de sărbătoare. „De fiecare dată, scria el într-una din *Scrisorile familiale*, fie că este vorba de pește, de orez fiert, de fructe, de prăjituri, este bine să se facă pe rînd o împărțire echitabilă". Alimentele la care scrisorile sale fac aluzie sînt plăcinte de hrișcă, supe groase de orez... Aceasta este regula. Acest bogat cămătar, proprietar al unui Munte de Pietate, care ne povestește un basm din Evul Mediu, avar pînă la extrem, gata să se bucure de fiecare „sapec" (monedă măruntă folosită în Extremul Orient) pe care îl găsește pe jos, mănîncă la dejun „un fel de orez rece, stropit cu apă fierbinte".

Astăzi nu s-a schimbat, practic, nimic. Făcînd aluzie la savanta bucătărie chineză, un ziarist scria în 1959: „Știu foarte bine că bucătăria chinezească a fost întotdeauna arta de a asezona nimicuri, că un popor prea numeros, căruia creșterea vitelor — această formidabilă irosire de calorii — îi este interzisă, se străduiește să folosească tot ceea ce am arunca noi, ceilalți".

Chinezii rămîn vegetarieni: 98% din kaloriile pe care le folosesc provin din produse vegetale; nici unt, nici brînză, nici lapte, foarte puțină carne, foarte puțin pește. Hidrații de carbon sînt luați în parte din grîu, mei — în nord; din orez predominant în sud; proteinele — din soia, din boabele de muștar, din diverse uleiuri vegetale.

O singură țară se transformă în prezent în acest domeniu, sporindu-și enorm consumul de pește și mai ales adoptînd carnea — Japonia.

**● Omniprezența orezului în sud-est și exportul acestuia spre nord sînt factorii răspunzători pentru generalizarea acestui regim vegetarian.**

Occidentul, consumator de grâu sau de cereale înlocuitoare ale acestuia, a trebuit să adopte foarte curînd, din cauza acestei folosințe, sistemul pîrloagelor și al culturilor prin rotație, fără de care pămîntul se epuizează rapid, iar grâul nu mai are nici un randament. O parte din ogoare a fost lăsată deci în mod automat pentru pășuni și finețe, cu atît mai mult cu cît cultura grâului reclamă un ajutor animal considerabil.

Dimpotrivă, orezul ocupă în permanență, *în fiecare an, același spațiu, la infinit*. Cea mai mare parte a muncii se face manual. Bivolii nu servesc decît pentru munci ușoare în noroiul orezării. Pretutindenii se practică manual un grădinărit meticulos, cu multă grijă. În aceste condiții, a te hrăni cu carne ar fi o irosire fantastică. Animalele ar trebui hrănite cu grăunțe — omul preferă să le mănînce el.

Prima consecință a acestui regim este de a permite una dintre cele mai puternice creșteri demografice în comparație cu orice alt sistem care folosește alimente de origine animală. Șase sau șapte țărani se pot hrăni de pe un singur hectar dacă alimentația lor este exclusiv vegetariană. La suprafață egală randamentul uman al vegetalului se dovedește indiscutabil superior altora. Aceasta explică puzderia „mulțimilor din Asia“.

Fără îndoială, la fel ca și în India, formidabila populație a Chinei este un fapt relativ recent: adevăratul start al acestui fapt a fost dat în sudul chinez prin generalizarea, începînd cu secolele XI — XII, a orezului timpuriu, care dă *două recolte pe an*. În secolul al XIII-lea, populația atingea probabil 100 de milioane. Începînd cu sfîrșitul secolului al XVII-lea, creșterea ei devine foarte puternică. Astăzi aceste mulțimi ar fi împiedicate de chiar numărul lor, să aleagă o altă alimentație, chiar dacă ar dori-o. „Ele sînt astfel înlănțuite de un adevărat *determinism de civilizație* să urmeze căile pe care aceasta le-a trasat pentru ele“. Din secolul al XVIII-lea, și India a depășit cota de 100 milioane de locuitori.

● *Teza lui Wittfogel: civilizația orezului implică un sistem de irigare „artificială”, care comportă o mare disciplină civică, socială și politică.*

*Prin orez, popoarele din Extremul Orient sînt legate de apă, de tancurile (rezervoarele) Indiei meridionale; în cîmpia indo-gangetică, — de puțurile sau canalele de irigare provenite din cursurile de ape; la fel, în China, irigațiile îmbracă toate formele: sînt legate în același timp de fluviile liniștite din sud (precum și de inundațiile regulate ale lacurilor Beiyang și Dongding, din vecinătatea fluviului Yang-Tse), de puțuri, canale — dintre care Canalul Imperial este tipul desăvîrșit (în același timp cale de comunicație și sistem de irigație), de fluviile sălbatice din nord, cum sînt Bei He sau Huanghe, pe care a fost nevoită să-l îndiguiască, să-l îmblînzească, și ale cărui revărsări brutale rămîn frecvente. Pretutindeni, atît pe terasele din Filipine sau din Java, cît și în China cantonează și în Japonia, irigațiile, adesea cu canalele lor aeriene de bambus, cu pompele primitive sau moderne, implică o disciplină strictă de muncă și o supunere după imaginea Egiptului antic, exemplu clasic de servituți pe care le impuneau irigațiile.*

*Începută fără îndoială o dată cu al doilea mileniu a.H. pe terenurile joase aduse la același nivel, cultura orezului s-a extins puțin cîte puțin pe toate terenurile ce puteau fi udate, ameliorîndu-se în același timp grație boabelor selecționate care vor permite crearea de specii timpurii. De atunci, cultura orezului a antrenat pentru aceste populații din Extremul Orient, așa cum afirmă K.A. Wittfogel, regimuri autoritare, birocratice, cu o sumedenie de reprezentanți ai statului.*

*Această explicație, discutabilă dacă sînt abordate amănunțele, așa cum au subliniat cei ce o contrazic, se dovedește mai curînd a fi mult prea simplă. Dacă a existat, și a existat evident, un determinism al apei domesticite, al apei necesare orezului, al orezului însuși,*

aceste constrângeri nu constituie decît unul dintre elementele unui edificiu mult mai complex — acest fapt fiind un adevăr ce nu trebuie pierdut din vedere. Dar constrîngerile civilizației orezului continuă să existe: ele au contat, ele contează în permanență.

● *Imense zone rămîn primitive sau sălbatice în Extremul Orient, unde prosperă în general civilizațiile de cîmpie, legate de irigații.*

Orezăriile inundate din munți sînt într-adevăr o realitate, e adevărat dar pe terase înguste, în regiuni suprapopulate, unde a fost posibilă lucrarea acestor terase perfect orizontale (în Java de exemplu). În mod regulat și în măsura în care a triumfat o cultură intensivă, omul civilizat — în Extremul Orient — nu ocupă decît o parte minimă din spațiu. Restul, mai ales regiunile înalte, cele izolate, anumite insule, constituie locurile de refugiu ale unor populații și civilizații primitive.

Cartea lui Georges Condominas, *Nous avons mangé la forêt* (Am distrus pădurea) (1957), ne duce în apropiere de Saigon, dincolo de Dalat, stațiune estivală, la un trib primitiv a cărui cronică este relatată zi cu zi. Acest trib trăiește într-o pădure din care în fiecare an o bucată este distrusă pentru a fi cultivat pămîntul: arborii sînt „izolați“, doborîți sau arși. Pe pămîntul astfel degajat, „plantarea se face cu ajutorul cazmalei; se face repede o groapă, se aruncă cîteva semințe, se împinge la loc pămîntul cu piciorul“. Grosul recoltei va fi furnizat de orezul provenit din *cultură uscată*. Este distrusă astfel în fiecare an o bucată de pădure. La capătul a 20 de ani se revine, dacă totul merge bine, la punctul de plecare, cu alte cuvinte dacă pădurea, „lăsată în pîrloagă“, se reface în acest interval.

Această agricultură itinerantă (care se numește *ladang* în malaieziană și pe care o regăsim aproape

pretutindeni sub nume diferite) este o agricultură primitivă, făcută practic fără animale domestice. De pe urma ei trăiesc 1 000 de oameni foarte înapoiați. Vremurile prezente nu-i favorizează deloc, evident, dar ei supraviețuiesc în regiunile izolate.

Occidentul, dimpotrivă, a știut foarte curînd să-și asimileze populațiile primitive. Zonele izolate și înapoiate nu i-au lipsit, firește, nici lui, putînd fi recunoscute și astăzi încă, dar a reușit să și-i alătore, să-i convingă, să-i aducă pînă în orașe, să le capteze forțele vii.

Nimic din acest gen nu s-a întîmplat în Extremul Orient. Această imensă diferență explică prezența în China a atîtor populații „sinizate”; în India — a atîtor triburi în afara sistemului castelor și interdicțiilor lor (ca să nu mai spunem în afara civilizației indiene).

Ea ne explică destul de bine detaliile prezentului și trecutului. În 1565, pe cîmpul de bătălie de la Talikota, regatul „hindus” Vijayanagar, în podișul Dekkan, în pofida faptului că avea un milion de combatanți, este lovit de moarte de cavaleria și, mai mult încă, de artileria sultanilor musulmani. Uriașul, superbul oraș rămîne atunci fără apărare, locuitorii săi fără mijloace cu care să fugă, toate animalele de tracțiune fiind luate de armată. Dar nu învingătorii au fost cei care l-au jefuit, căci în timp ce ei, în loc să pătrundă în oraș, s-au grăbit să-i urmărească pe învinși și să-i ucidă, populațiile primitive din împrejurimile orașului, hoarde de brindschari, lambadi, kurumba, au năvălit asupra capitalei și au jefuit-o.

Un medic german, în drum spre Siam, ascultă confidențele unui negustor japonez care, cîțiva ani mai înainte, în 1682, naufragiase, într-o insulă pustie, în apropierea coastelor Luzonului. Erau vreo zece naufragiați care au trăit cu ouăle păsărilor sălbatice, care se găseau din abundență și cu scoicile care se aflau în bancuri mari de-a lungul coastelor. După opt ani de asemenea viață extravagantă, ei construiesc o barcă, îi

pun pînze și ajung în sfîrșit, extenuați, în Insula Hainan din Golful Tonkin, pentru a afla că au scăpat de la o moarte sigură. Insula este pe jumătate chineză, pe jumătate primitivă. Au avut șansa să acosteze în partea chineză. Sălbaticii i-ar fi făcut bucățele. De asemenea, Formosa, cucerită de chinezi în 1683, a fost și a rămas divizată — chineză și nechineză —, ca multe insule și „compartimente aproape etanșe ale continentului“.

Cifrele *actuale* referitoare la China și populațiile ei nesinizate sînt impresionante. Deși acești primitivi nu reprezintă decît 6% din populația totală (adică aproximativ 36 milioane de ființe), lor le aparțin 60% din teritoriul chinez (inclusiv, este adevărat, aceste regiuni ciudate care sînt Gobi, Turkestanul, Tibetul). În ce privește spațiul, aceste populații continuă să fie majoritare.

Este vorba de populațiile zhuang din Guangxi, miao, li, tai și yi (aceste populații larg dispersate din Iunnan și pînă la Kangsu); hewei din Gansu, yao. Față de toți aceștia, sau de aproape toți, politica Chinei imperiale și, mai aproape, a Chinei lui Jiang Jieshi a fost strict segregacionistă. Pe porțile orașului populației yi se putea citi: „Este interzis pentru oamenii yi să se reunească sau să meargă pe stradă în grupuri mai mari de trei persoane“; „Este interzis oamenilor yi să meargă pe cal“. China actuală le-a îmbunătățit soarta, le-a recunoscut o anumită autonomie, dar nu semiindependența pe care sovieticii au acordat-o minorităților lor etnice. În schimb, toate aceste societăți rămase în urmă (cu sclavi, ca la populația yi din Liangshan, cu iobagi, *ula*, la tibetani) au fost bulversate. S-au depus eforturi mari pentru a-i dota pe cei mai înapoiați cu limbi scrise. Astfel, astăzi numai China se preocupă (pentru binele, și, fără îndoială, spre nemulțumirea lor) de populațiile ei înapoiate.

● *Între zonele civilizate, tărîmul oamenilor sălbatici este și tărîmul animalelor sălbatice.*

Această ultimă trăsătură marchează Extremul Orient în întregul său, animalele sălbatice mișunînd pretutindeni: lei în regiunea Pandjābului, mistreți pe coastele Sumatrei, crocodili în rîurile Filipinelor și, pretutindeni, regele animalelor feroce, tigrul, hoțul și mîncătorul de oameni.

Este un adevăr actual pe care îl regăsim, mai colorat, în mii de povești de altădată. Tatăl lui las Cortes, un iezuit spaniol care a naufragiat în 1626 lîngă Guangzhou, vorbea despre acești tigri care mișunau pe cîmpiile chinezești și veneau adesea pînă în sate și orașe pentru a-și lua prada umană.

Un medic francez, François Bernier, vizitează Delta Gangelui în jurul anului 1660. Bengalul este categoric regiunea cea mai bogată, cea mai populată din India „un dar al Gangelui“, așa cum Egiptul este un dar al Nilului, o mare regiune producătoare de orez și de zahăr. În mijlocul acestei prosperități — insule pustii, chiar între brațele fluviului, unde pirații își fac veacul. „Aceste insule, povestește Bernier, nu au alți locuitori decît tigrii, care uneori trec înot de pe o insulă pe alta, sau gazele, porci și păsări de curte sălbăticate. Și din cauza tigrilor, cînd călătorești între aceste insule cu mici ambarcațiuni cu rame așa cum se obișnuiește, în multe locuri este periculos să pui piciorul pe pămînt; și trebuie să ai mare grijă ca barca pe care noaptea o ancorezi de un copac să nu fie prea aproape de mal căci te poți ciocni oricînd de ceva; și se spune că unii tigri sînt atît de îndrăzneți încît au pătruns chiar în bărci de unde au răpit oameni adormiți, alegîndu-i chiar (dacă este să dăm crezare luntrașilor băștinași) pe cei mai mari și mai grași“.

## **Barbarie împotriva civilizației: mărturia istoriei**

Civilizațiile mari ale Extremului Orient — înainte de toate India și China — ar fi trăit liniștite dacă ar fi existat, pentru a le tulbura numai aceste zone interioare sălba-

tice, cu agricultorii lor săraci distrugători de păduri. Pentru ele furtuna, sub forma unor adevărate calamități biblice, a venit din vastele deșerturi și stepe (din vestul și nordul Chinei, din nordul și vestul Indiei), toride sub soarele de vară, acoperite iarna de nămeți de zăpadă.

Pe aceste teritorii inumane, o populație de păstori: turci, turkmeni, kirghizi, mongoli. Valuri de călăreți. De cînd i-a înregistrat istoria, ei erau deja așa cum vor rămîne — violenți, prădători, cruzi, de un curaj nebun — pînă la sfîrșitul marelui lor istorice, adică, în mare, pînă la mijlocul secolului al XVII-lea. Atunci, dar numai atunci, popoarele sedentare, grație prafului de pușcă, au scăpat definitiv de ei. Ele îi vor ține la distanță; și îngrădiți, nepreaavînd de ales, nu vor face decît să supraviețuiască și să-și ducă traiul de azi pe mîine pînă în epoca actuală. Nici cele două Mongolii (Interioară și Exterioară — chineză și sovietică), nici Turkestanul (chinez și sovietic) nu sînt prin ele însele țări esențiale pe eșichierul lumii. Ceea ce conțează sînt numai spațiile lor și aerodromurile lor, care nu le aparțin.

● *Dar de ce ne interesează acești nomazi pe planul actualității civilizațiilor? Pentru că fantasticele lor năvăliri din trecut au întîrziat în mod categoric dezvoltarea marilor civilizații vecine.*

Hermann Goetz, în lucrarea sa clasică — *Epocile civilizației indiene*, 1929 —, afirmă acest lucru referitor la India, dar remarca sa poate fi extinsă fără ezitare și la China. India nu este cu adevărat deschisă spre lumea nomazilor decît prin îngustul defileu Khaiber, peste munții afgani, în timp ce China are dezavantajul de a fi vecină cu vastul Gobi, împotriva căruia Zidul chinezesc, construit din secolul al III-lea a.H., este un obstacol militar important, dar mai mult simbolic decît eficace, și trecut de mii de ori.



Pentru sinologul Owen Lattimore, acești nomazi sînt foști țărani. Practicarea unei agriculturi perfecționate i-a împins pe țărani cei mai puțin adaptabili spre zonele înalte ale mîncătorilor de păduri, mai ales spre marginile stepei și deșertului. Acești țărani respinși din regiunile bogate nu au avut la dispoziție decît refugiul în aceste imense și foarte sărace zone de pășune. Astfel, civilizația a fost „mama barbariei“, ea a făcut din foști agricultori păstori nomazi. În pofida acestor refugii, barbarul revine în permanență, în urma unor crize interne, a unor revoluții sociale, creșteri demografice explozive, spre zonele sedentare, iar această revenire este rareori pașnică. El revine aici foarte adesea ca dominator, triumfător, jefuitor: nomadului neînțeleș nu îi pasă atunci de sedentarul cucerit... Să cităm în această privință Memoriile lui Babur care, în 1526, a cucerit India de nord:

„... Deși Hindustanul este în mod natural o regiune plină de frumusețe, locuitorii săi sînt lipsiți de grație, iar în comerțul cu ei nu găsești nici plăcere, nici flexibilitate, nici relații încheiate. Fără abilitate, fără inteligență, fără să fie sociabili, ei nu cunosc generozitatea și sentimentele bărbătești. În concepții, ca și în acțiunile lor, sînt lipsiți de metodă, de ținută, de reguli, de principii. Ei nu au nici cai buni, nici cărnuri suculente, nici struguri, nici pepeni, nici fructe savuroase. Aici nu e gheață, nu e apă potabilă. În piețele lor nu-ți poți procura nici mîncărurile pferate, nici pîne bună. Băi, lumînări, torțe, sfeșnice, nimic din toate acestea nu le este cunoscut...

În afara fluviilor și rîurilor care curg în rîpe și văioage, ei nu au — nici în grădini, nici în palatele lor — nici un fel de apă curentă. Construcțiile lor sînt lipsite de frumusețe, de aerisire, de simetrie și de eleganță. Țărani și oamenii de condiție joasă umblă în general goi. Ei nu poartă decît *langota* și care nu este altceva decît o scurtă bucată de pînză înfășurată cu

două palme sub buric. Sub această scurtă bucată de pînză poartă o alta, pe care o fixează între coapse cu ajutorul cordonului *langotei*, prin care o trec și care se leagă la spate. Femeile își pun în jurul corpului așa numita *lang*, pe care o lasă să atîrne jumătate peste șale și cealaltă jumătate o pun pe cap.

Marele avantaj pe care îl prezintă Hindustanul este, în afară de vasta întindere a teritoriului său, marea cantitate de aur în lingouri sau în monede pe care o găsești aici.

Iată deci cum judecă acest musulman din Turkestan, de la înălțimea victoriei sale, pornind din deșertul său și de la orgoliul său de nomad, de asemenea de la înălțimea grandorii islamice căreia îi aparține, vechea civilizație a Indiei, arta, arhitectura sa. Aroganța sa, deși nu este „aroganță occidentală“, nu este mai plăcută.

● *Marile mișcări de cucerire ale mongolilor nu ne interesează aici în detaliu, ci numai în măsura în care ele au afectat China și India, lovindu-le de fiecare dată în plin. Astfel, așa s-a întîmplat în ultimele două și imense valuri de invazii, în secolele XIII — XIV și XVI — XVII.*

Hărțile (de la paginile 123, 234, 271, 275) indică limitele cronologice și organizarea variabilă a izbucnirilor, fie spre vest și îndepărtată Europa, fie spre est, cu o variantă spre sud și spre India, și întotdeauna cu șocuri înapoi, spre China, fără îndoială, pentru că China, încă de la începutul secolului al XV-lea, este „bolnavul“ care atrage spre sine poftetele jefuitorilor. Cînd a murit, în 1405, Tamerlan pregătea un atac împotriva Chinei.

În orice caz, de fiecare dată cînd lumea războinică a nomazilor izbucnește, China și India sînt brutal lovite, pînă în capitalele lor. Acest lucru ni-l spun de la sine numai patru date: în 1215, anul luptelor de la Bouvines —

Genghis Khan cucerește Beijingul; 1644 — manciurienii, sprijiniți de mongoli, cuceresc din nou Pekinul; 1398. — Tamerlan cucerește Delhi; 1526 — Babur cucerește din nou Delhi.

Aceste evenimente sînt catastrofe care nu pot fi calificate. De fiecare dată este vorba de milioane de vieți omenești. Occidentul nu oferă, nici pe departe, pînă la războaiele tehnice din secolul al XX-lea, masacre atît de generalizate. India, unde aceste conflicte sînt complicate de lupta dintre două civilizații (barbarii care o invadează sînt convertiți la islamism) a avut o istorie înfricoșătoare în cursul acestor incursiuni multiple din care ea nu a ieșit triumfătoare în cele din urmă, cum s-a întîmplat cu China, decît datorită extraordinarei ei puteri de viață și, de asemenea, pentru că nu a fost niciodată subjucată în întregime, pînă la punctul terminus al Capului Corman, și pentru că Dekkanul a trăit întotdeauna dintr-o economie (și uneori o emigrație) legată de țările riverane Oceanului Indian.

Pentru India, ca și pentru China, aceste năvăliri au însemnat distrugeri, frîne repetate. Fără îndoială că în timp i-ar fi absorbit pe invadatori, dar cu ce preț? Este atunci invadatorul barbar responsabil, în mare parte, de un decalaj crescînd în raport cu Occidentul? Este oare aceasta cheia esențială a destinului Extremului Orient?

În ce privește India, susținem acest lucru cu plăcere. La origini (mileniul al II-lea *a.H.*), arienii din Panjâb, erau la fel ca strămoșii elenilor, celților, italoșilor, germanicilor. „Iliadei“ și „Odiseii“ le corespunde cultura cavaleriească a acestor războaie pentru cucerirea cîmpiei superioare a Gangelui despre care vorbește Mahabharata. În secolul al V-lea înaintea lui Christos, în epoca lui Buddha, India de Nord este acoperită de republici aristocratice și de mici regate similare celor din Helada, cu un început de comerț, la fel ca în Grecia. În secolul al III-lea, Ceandragupta și Aśoka întemeiază primul Imperiu, care va uni Afganistanul și întreaga Indie, cu

excepția părții meridionale a Dekkanului, ca întotdeauna de necucerit. Este epoca în care se făurea Imperiul greco-macedonean al lui Alexandru. O dată cu nașterea lui Christos începe, prin poarta de nord-vest, invazia popoarelor scite, care vor ajunge în vastul Imperiu Gupta între secolele al III-lea și al VIII-lea, și care redeschide lupta, fără sfârșit pentru India, între oamenii cu pielea deschisă și oamenii cu pielea închisă la culoare. În curînd, ca și în Evul Mediu occidental, vor apărea mase de țărani aserviți și, începînd din secolul al X-lea pînă în secolul al XIII-lea, mari state feudale. Nu există, firește, un paralelism riguros, mai ales în ce privește formele celor două societăți, dar, și de o parte și de cealaltă, nu este o deosebire prea pronunțată de nivel pînă în secolul al XIII-lea și pînă la marea invazie mongolă.

Atunci, decalajul va crește progresiv. Iar problema este aceeași și pentru China: în ce măsură a fost ea întîrziată în dezvoltare de către cucerirea mongolă încheiată în 1279 și de cucerirea manciurienilor (1644 — 1683)? Aflată în avans din punct de vedere tehnic și științific cel puțin pînă în secolul al XIII-lea, China se lasă apoi depășită de Occidentul îndepărtat.

Este totuși evident că nu trebuie să se atribuie invadatorilor din stepă întreaga responsabilitate a destinului încurcat al Extremului Orient. Distrugerile provocate de invadatori au fost imense. Cu toate acestea, totul s-a reparat, s-a cicatrizat cu timpul.

Am spune chiar mai mult: s-a cicatrizat prea bine. Invaziile care în Occident au însemnat rupturi și nașterea unor noi civilizații trec peste China și peste India ca niște catastrofe *materiale*, dar care nu schimbă cu adevărat nici formele lor de gîndire, nici structurile lor sociale. Niciodată aici nu a avut loc un salt comparabil cu cel pe care l-a adus civilizația antică a Grăciei, Romei și civilizația Romei — creștinătății; sau comparabilă cu trecerea Orientului Apropiat la Islam.

Această extraordinară fidelitate a Extremului Orient față de el însuși, imobilismul său țin de asemenea de motive de ordin intern. Ele explică în parte rămânerea sa în urmă, care, de altfel, este absolut relativă. Extremul Orient nu a rămas cu adevărat în urmă; el a rămas acolo unde era, timp de secole și secole, în timp ce restul lumii progresa văzînd cu ochii, distanțîndu-se zi cu zi tot mai mult.

## **Origini îndepărtate: motivele unui imobilism cultural**

Este neîndoielnic că totul s-a hotărît mult înaintea istoriei, în zorii primelor civilizații. Civilizațiile Extremului Orient se prezintă ca ansambluri care au atins foarte devreme o maturitate remarcabilă, dar într-un cadru care a făcut cvasiimuable unele dintre structurile lor esențiale. Ele au obținut din aceasta o unitate, o coeziune uluitoare. Dar, de asemenea, și o dificultate extremă în a se transforma ele însele, în a vrea și a putea să evolueze, ca și cum și-ar fi refuzat sistematic schimbarea și progresul.

**● *Cele două mari civilizații din Extremul Orient sînt civilizații milenare, iată ceea ce trebuie să înțelegem, dînd uitării experiențele noastre din Occident.***

În Extremul Orient, unde monumentele se deteriorează și dispar foarte repede avînd în vedere că adesea ele sînt construite, ca în China și Japonia, din materiale ușoare, omul, socialul, culturalul pîr dimpotrivă, indestructibile. Ele nu sînt de ieri, ci datează dintr-un timp foarte îndepărtat. Imaginați-vă ce ar fi un Egipt faraonic, miraculos conservat, adaptat de bine de rău la viața modernă, păstrîndu-și credințele și unele dintre obiceiurile sale.

Hinduismul, încă foarte viu, este baza aproape neschimbată a întregii civilizații indiene de peste un

mileniu; în plus, el a împrumutat și a transmis anumite noțiuni religioase, mai vechi cu câteva mii de ani.

În China, cultul strămoșilor și zeilor naturii, care datează cel puțin din primul mileniu dinaintea lui Christos, s-a perpetuat de asemenea de-a lungul taoismului, confucianismului și buddhismului, care, firește, nu l-au suprimat. El este încă viu.

Or, la aceste forme religioase vechi și persistente se adaugă structuri sociale care au avut o viață tot atât de dură ca și ele: sistemul indian al castelor, ierarhia familială și socială chineză. Se pare deci că este vorba, în ambele cazuri, de o perenitate religioasă, dublată de o perenitate socială, strâns legate una de cealaltă. Această trăsătură este caracteristică culturilor primitive, ale căror forme de viață și de gândire sînt total, *direct* angajate în supranatural. Acest lucru este cu atât mai deconcertant — cînd este vorba de mari civilizații atât de dezvoltate, și în toate domeniile lor diferite, cum sînt China și India —, dar cu atât mai remarcabil.

● *Contrar Occidentului, care separă net umanul de divin, Extremul Orient ignoră această diferențiere.*

Religiosul se confruntă cu toate formele de viață umană: statul este religie, filozofia este religie, morala este religie, relațiile sociale sînt religie. Toate aceste forme participă din plin la sacru. De aici își trag ele tendința spre imuabilitate, spre veșnicie.

Printr-o contradicție explicabilă, acest divin amestecat cu toate actele vieții, și chiar cu cele mai banale, dă adesea occidentalului, obișnuit să plaseze religia pe o culme spirituală, impresia unei absențe a sentimentului religios, pe care l-ar înlocui un formalism ritual. Aceasta pentru că unui occidental îi este greu să înțeleagă importanța, sensul real al acestor rituri.

A le respecta înseamnă a te conforma unei ordini divine, care domnește asupra a tot ceea ce este uman. Înseamnă a trăi în mod religios. Astfel, hinduismul constă, mai presus de orice, în recunoașterea valorilor

care reprezintă ierarhia castelor decît în „credința în ființe spirituale și în cultul zeilor care nu reprezintă decît un fragment din această”.

La fel, chinezii nu se preocupă să facă distincția între o infinitate de zei. Esențialul este de a respecta față de ei toate obligațiile rituale, de a da cultului pentru strămoși toată atenția care i se cuvine, în sfîrșit, de a respecta în viața familială și socială toate îndatoririle pe care le stabilește o ierarhie complicată.

Este adevărat că contextul spiritual este foarte diferit în India și în China, că formele religioase și formele sociale legate de acestea nu seamănă deloc. Dacă opunem în bloc Occidentul Extremului Orient, riscăm să nu vedem puternicele opoziții care îl vizează pe acesta din urmă. India nu este China, mai este oare nevoie să o spunem? Și dacă China, față de Europa, apare sub semnul unei vieți religioase atotcuprinzătoare, ea se afirmă, dimpotrivă, față de India, ca o țară raționalistă, marcată de trecerea prin puternica criză intelectuală a statelor combatante (secolele V — VIII *a.H.*), asemănătoare, s-a spus, crizei filozofice fundamentale care a marcat nașterea, în Grecia, a spiritului științific. Confucianismul, o vom vedea, a primit moștenirea acestei crize agnosticiste și raționaliste, a adaptat-o la necesitățile politice și i-a permis să traverseze uriașa criză religioasă din secolul al III-lea, pînă în secolul al X-lea, pentru a o remodela în ceea ce va fi neoconfucianismul, triumfător începînd cu secolul al XIII-lea.

În China există deci două curenți paralele și imobilismul societății ține de anumite structuri politice, economice și sociale, precum și religioase, în timp ce în India supranaturalul joacă rolul primordial. Cum s-ar putea oare transforma, repune în cauză societatea oamenilor cînd organizarea ei se afirmă de esență divină?

## CHINA CLASICĂ

Această Chină clasică de la care trebuie să pornim, pentru că este departe de a fi dispărut în întregime, a avut nevoie de foarte multă vreme pentru a dobîndi și a exprima cu precizie trăsăturile sale originale. Imaginea sa se prezintă ca cea a unui ansamblu compact care scapă încercărilor obișnuite de periclitizare. De-a lungul atîtor secole, de-a lungul unei interminabile succesiuni de catastrofe și cuceriri, ea pare să prezinte un chip neschimbat.

Cu toate acestea, oricît de lentă ar fi evoluția enormei realități, aceasta nu este niciodată imobilă. Ca toate civilizațiile, și cea chineză acumulează experiențe, face o opțiune permanent înnoită între propriile sale bogății și tendințe; în sfîrșit, contrar aparențelor, ea nu este închisă spre lumea din afară. Sufluri exterioare ajung pînă la ea și își impun prezența.

### Dimensiunile religioase

Primele dimensiuni, cele mai importante, cele mai greu de stăpînit, sînt cele ale vieții sale religioase. Această viață religioasă nu are contururi clare. Ea admite mai multe sisteme, ca și religia occidentală, dar care nu se exclud unul pe celălalt. Pietatea unui credincios trece de la o formă la alta, admite în același timp misticismul și raționalismul. Imaginați-vă un european oscilînd, fără



a întâmpina nici cel mai mic obstacol intelectual sau religios, de la Reformă la biserica catolică și la ateism, simțindu-se pretutindeni ca la el acasă. „În chinezul cel mai agnostic sau cel mai conformist există un anarhist și un mistic latent... Chinezii sînt superstițioși sau pozitiviști, sau mai degrabă ambele deodată“ (Marcel Granet). Tocmai acest „deodată“ este adesea greu de înțeles pentru un occidental.

Aceste constatări, care sînt valabile chiar și pentru China recentă, sînt util de reamintit la începutul unei expuneri istorice. Ele explică dinainte acest adevăr fundamental și anume că, implantîndu-se pe pămîntul chinez, confucianismul (se spune foarte rar confuceismul) și taoismul (aproape în același moment), apoi mult mai tîrziu buddhismul, ele nu s-au eliminat reciproc în pofida disputelor și luptelor lor, nici nu s-au deosebit întotdeauna una de cealaltă. Ele se vor adăuga în realitate unei vieți religioase mult anterioare, primitive, puternice. Se afirmă că „cei trei mari“ au navigat pe aceste ape religioase străvechi. În realitate, au naufragiat pe aceste ape.

**● *Bazele vieții religioase în China, sînt mult anterioare celor trei mari curenți ale vieții sale spirituale. O moștenire multiformă, vie, se menține la baza tuturor practicilor religioase.***

Este vorba aici de o veche moștenire, existentă dinainte de primul mileniu care l-a precedat pe Christos, în zorii primei Chine coerente, și care nu va modifica nimic cu adevărat.

Apariția plugului permite stabilizarea unor populații mult mai dense, grupate în orașe, în moșii. Această primă Chină practică dublul *cult al strămoșilor și al divinităților pămîntului* nobiliar, ceea ce ne duce, după fantezia noastră, cu gîndul fie la Grecia arhaică, fie la originile îndepărtate ale Romei, în însuși climatul *cetății antice*.

Cultul strămoșilor acordă o importanță excepțională grupurilor familiale *patrilineare* (unde numele se transmite din tată în fiu). Peste aceste familii, grupul, mai

mare, al gintei (în chineză *xing*) îi reunește pe bărbații proveniți din același strămoș, purtînd din această cauză aceleași credințe. Astfel, pentru oamenii ji primul strămoș este suveranul Millet, pentru *ginta* sseu — Yu cel Mare, eroul legendar care a făcut să se retragă apele Potopului.

Această organizare și cultul pentru strămoși priveau, la origine, numai familiile patriciene. Mai târziu, familiile plebee vor imita acest model străvechi și își vor venera și ele strămoșii, ca tot atîția zei.

Alături de strămoși se plasează, pe un plan abia diferit, zeii locali ai moșiei nobiliare, de la zeii fiecărei case, ai colinelor, cursurilor de apă, diverse forțe naturale localizate într-un punct sau altul al teritoriului, pînă la zeul Domeniului nobiliar, *chö*, care îi domină pe toți. „Un prinț din Chen, învins în 548 (a.H.) care s-a predat cerînd clemență, s-a înfățișat învingătorului său în haine de doliu, ținînd în brațe zeul domeniului și fiind precedat de generalul său care purta vasele templului strămoșilor săi: el oferea astfel domeniul nobiliar“ (H. Maspero).

Cînd unitatea politică supune senioria autorității monarhice, un mare zeu al Domeniului Regal se impune tuturor zeilor: suveranul Pămîntului. A mai existat, absolut firesc, zeul morților: „îi ținea închiși în mormintele sale sumbre, în mijlocul celor Nouă Întunecimi, în apropiere de Izvoarele Galbene“. Au existat, de asemenea, Zeul Cerului (Zeul de Sus), zeii munților, ai Celor patru mări, ai fluviilor (Contele Fluviului este zeul teribilului Huanghe)... Practic, zeii sînt tot atît de numeroși precum miile de caractere ale chinezei clasice!

Acest politeism proliferant crede în supraviețuirea sufletului, fie la Izvoarele Galbene, loc infernal, fie în lumea celestă a Zeului de Sus, fie pe Pămînt, în templul strămoșilor. Această ierarhie a sălașelor vieții de apoi este adesea calchiată după ierarhiile sociale din această lume. Prinții, miniștrii, mai marii acestei lumi cunosc viața fericită a Cerului, unde cei mai importanți continuă să fie slujiți de servitorii lor. Marea masă a muritorilor vor merge la Izvoarele Galbene, în cele Nouă Întunecimi: pentru ei — infernul. Celor pe jumătate

norocoși — viața în mormîntul strămoșilor. Totul puțin cam vag, cu atît mai mult cu cît fiecare om are mai multe suflete și cu cît viața de dincolo nu este posibilă decît grație ofrandelor și jertfelor aduse muritorilor, la fel cu ofrandele și jertfele rezervate zeilor. Morții și zeii mănîncă: „Umplem cu ofrande cupele de lemn și cupele de pămînt, spune un cîntec ritual care se incantează în timpul aducerii jertfelor. Din momentul în care mirosul acesta urcă spre cer, Stăpînul Înaltului începe să mănînce.

Între zei și cei vii regula o reprezintă târguiala: la ofrande se răspunde cu protecții. Un zeu afirmă: „Dacă îmi veți aduce ofrande, vă voi da fericirea“. Un prinț spune: „Ofrandele mele sînt bogate și neprihănite. Cu siguranță că spiritele mă vor susține“. Un altul se plînge: „Ce crimă au comis astăzi oamenii pentru ca Cerul să trimită doliu și zizanie, lipsa cerealelor și a legumelor! Nu există zeu căruia să nu-i fi adus onoruri; nu m-am zgîrcit la ofrande!“.

● *Criza „statelor luptătoare“. Între secolele V—III a.H., China feudală se destramă, în perioada de tulburări denumită a „statelor luptătoare“.*

Senioriile dispar atunci în favoarea principatelor mai mult sau mai puțin importante, mai mult sau mai puțin stabile, într-o perioadă de războaie continue. Apoi se va realiza și se va impune pacea unificatoare a Imperiului Han.

Această criză lungă și violentă este însoțită de o neliniște morală foarte puternică și care îi incită pe gînditorii chinezi în cursul controverselor ideologice să reacționeze împotriva religiilor epocilor de început și formalismului lor. Destinul intelectual al Chinei este în întregime dominat de această perioadă care evocă, la o comparație, sau Grecia secolelor V—IV a.H., sau Italia Renașterii, cu dramele ei politice și sociale, în cursul cărora marea problemă, pentru stăpîni ca și pentru supușii lor, a fost de a trăi sau de a supraviețui.

Astfel, China secolelor V—VIII a avut politicienii (*legiștii* săi), preocupați să stabilească împlinirea și

norocul (*zhe*) pe care aceasta îl poate oferi Prințului sau Statului. Ea a avut de asemenea retorii săi, „sofiștii” săi, preocupați de binele public. Acești sofiști se alătură adesea vechii școli Modi (sau Mozi), *mohismul*.

Oare discipolii școlii Mozi reprezintă un fel de ordin cavaleresc în slujba celor oprimați, un fel de congregație a Fraților Predicatori? Aceste comparații arată destul de bine care este activitatea lor, „angajarea” lor. În ce privește denumirea pe care le-au dat-o istoricii ulterior, aceea de „sofiști”, și această vorbește despre pasiunea lor pentru perorație, pentru a convinge prin cuvânt, pentru o nesfârșită argumentație, fiecare conform liniei sale. O gândire relativistă, de asemenea raționalistă, detașată de comandamentele stricte ale religiei, apare pe fundalul acestor vii controverse.

Din aceste inovații filozofice, epoca Han nu va reține decât o parte, ceea ce va constitui în mare confucianismul, adică o tendință clar raționalistă, ca reacție la vechea religie și, totodată, ca reacție la excesele retorice ale sofiștilor, la numărul mare al doctrinelor și la consecințele politice și sociale pe care le pot implica. Confucianismul este în același timp o repunere în ordine pe plan intelectual, politic și social.

Nu este mai puțin adevărat că grație lui s-a perpetuat în China un pseudo-raționalism în fața presiunilor religioase ale taoismului și mai ales ale budhismului, foarte puternice pînă în secolul al X-lea. În secolul al XIII-lea, el se va reconstitui, solid, o dată cu neoconfucianismul.

**● *Confucianismul nu este numai o încercare raționalistă a lumii, el este o morală politică și socială; dacă nu este o adevărată religie, așa cum s-a spus, cel puțin o atitudine filozofică care se acomodează destul de bine cu o anumită religiozitate mai degrabă decât cu scepticismul sau chiar cu agnosticismul cel mai direct.***

Confucius (551–579 a.H., potrivit datelor tradiționale) este cel care i-a dat numele. Deși nu a lăsat nimic scris, iar doctrina i-a fost transmisă prin discipolii săi, el este

intemeietorul acestui sistem care va deveni apanajul în-  
săși clasei pe care o reprezenta, *intelectualitatea chi-  
neză*.

a) *Confucianismul este de fapt, înainte de toate, expresia  
unei caste, cea a știutorilor de carte, denumiți mandarinii,*  
reprezentanți ai noii ordini sociale și politice care se  
organizează încetul cu încetul după destrămarea feuda-  
lă, pe scurt — administratorii și „funcționarii” acestei  
Chine noi.

Expresie a autorității statului, funcționarii-știutori de  
carte se înmulțesc o dată cu apariția primelor mari  
principate și când a ști să scrii a devenit condiția menți-  
nerii ordinii și conducerii. Multă vreme ei vor fi ținuți  
numai în posturi de subalterni, funcțiile importante reven-  
ind marilor familii aristocratice, dar formarea primului  
mare imperiu, cel al dinastiei Han (206 a.H. — 220 p.H.)  
le va asigura triumful.

Dezvoltarea confucianismului este strâns legată de  
*învățământul* rezervat știutorilor de carte. Marea școală,  
întemeiată în 124 a.H. de către împăratul Wu, predă o  
doctrină deja complicată, care se bazează pe lectura și  
comentarea a cinci cărți clasice (*Mutații, Ode, Docu-  
mente, Primăveri și Toamne, Rituri*) care prin tradiție  
sînt atribuite epocii Confucius, dar care îi sînt în același  
timp anterioare și posterioare și al căror text este cu  
adevărat reconstituit și comentat într-un mod inteligibil  
de oameni de carte din secolele al IV-lea și al III-lea a.H.  
Un dascăl nu predă decît o singură carte, întotdeauna  
aceeași, și conform unei singure interpretări. Astfel, la  
Marea Școală există pentru fiecare carte tot atîtea  
catedre cîte interpretări posibile (circa 15 în secolul  
I p.H.). Un dascăl nu se adresează direct decît unui  
număr de circa 10 auditori, care, la rîndul lor, îi învață  
pe elevi. În anul 130 p.H. Școala avea 1 800 de studenți  
și 30 000 de auditori. Aceste studii se încheiau cu  
examene severe. Întrebările erau înscrise pe fișe de lemn  
pe care candidații, trăgînd cu arcul, le luau drept ținte:  
săgeata indica întrebarea la care ei trebuiau să răs-  
pundă.

În ansamblu, acest sistem va dura aproape pînă în zilele noastre, dar, firește, de-a lungul secolelor au avut loc schimbări, au fost elaborate comentarii și adevărate „compendii“, am spune manuale noi. Cea mai importantă dintre aceste schimbări s-a petrecut între secolele al VIII-lea și al XII-lea, cu cei Cinci Dascăli, întemeietorii a ceea ce s-a numit *neoconfucianismul*. Cel mai celebru dintre ei, Zhu ti (mort în 1200), va elabora doctrina care, pînă la căderea Imperiului Chinez (1912), va rămîne ghidul neschimbat și doctrina oficială a înțelepciunii chineze.

b) *Doctrină a spiritelor rafinate, confucianismul este o încercare de explicare a lumii care urmărește să elimine credințele populare primitive, respectînd în același timp sensul general al tradiției.*

De aici o detașare destul de sfidătoare și chiar disprețuitoare față de religia populară și un scepticism evident. Confucius nu vorbește niciodată de zei și, deși respectă spiritele, strămoșii, el preferă să-i țină la distanță: „Cel care nu știe să slujească oamenii, afirmă el, cum va putea sluji spiritele? Cel care nu îi cunoaște pe cei vii, cum îi va cunoaște pe cei morți?“.

Forțelor naturii, raporturilor oamenilor cu lumea supranaturală, confucianiștii le dau o explicație de ansamblu, care poate fi considerată ca o schiță a unei teorii științifice a Universului. Nu capriciile zeilor, mîniile sau binefacerile lor vor fi cele care vor conduce viața lumii, ci jocul forțelor impersonale, a căror interacțiune este răspunzătoare pentru toate fenomenele și mutațiile. Astfel, ei nu vor spune *Zeul de Sus*, ci *Cerul*... Cu toate acestea, pentru aceste explicații noi, confucianiștii au păstrat adesea cuvinte și noțiuni foarte vechi, de origine populară, chiar țărănească, pe care le-au încărcat cu un sens filozofic nou. Așa stau lucrurile cu *yin* și *yang*.

În limbajul și literatura populară, aceste două cuvinte evocă concret „un ansamblu de imagini opuse“: *yin* desemnează umbra, *yang* — soarele; *yin* — timpul rece și ploios, iarna, *yang* — căldura secetoasă, vara; *yin* — ceea ce este feminin, ceea ce este pasiv, *yang* — ceea ce este

masculin și activ... Confucianiștii au preluat două cuvinte pentru a face din ele simbolul a „două aspecte concrete și complementare ale Universului, care se opun în spațiu și alternează în timp“, două aspecte care, prin antagonismul lor, declanșează toate energiile Universului. Aceste două timpuri alternează la infinit, „un timp de repaus, denumit *yin*, un timp de activitate denumit *yang*; ele nu coexistă niciodată, ci se succed la infinit unul altuia și alternanța lor domină totul“. Și în special anotimpurile: *yin* toamnă—iarnă urmează după *yang* primăvară—vară; tot așa se explică alternanța zilei și a nopții, frigului și căldurii. În om, acest „duel“ se duce între dragoste și ură, bucurie și mânie...

Ritmul care organizează aceste schimbări succesive ale principiilor *yin* și *yang* este *dao*, principiul alternanței. Însăși și deci al unității oricărei ființe și oricărei evoluții. Proverbul spune: „o dată *yin*, o dată *yang*; și aceasta este unitatea — *dao*“.

Din nefericire, dacă în natură toate lucrurile își urmează calea lor dreaptă — *dao*, dacă *yang* cer și *yin* pământ alternează fără greș pentru a reglementa toate problemele naturii și oamenilor, omul este în Univers un element particular, perturbator, singurul care are libertatea de a nu-și urma *dao*, de a se abate de la calea sa. În acest caz, prin acțiunile sale necorespunzătoare, omul distruge armonia prestabilită.

Confucianiștii cred că, procedînd astfel, omul provoacă toate perturbările fie de natură fizică (eclipse, cutremure de pământ, inundații), fie de natură umană (revolte, calamități publice, lipsuri etc.). Neoconfucianiștii, dimpotrivă, vor reduce această putere perturbatoare a omului la omul însuși. Prin lipsa sa de virtute, omul se autocondamnă să fie de condiție joasă. După cum vom vedea acesta este principiul puterii imperiale: suveranii sînt în mod automat încoronați sau înlăturați, după cum urmează sau nu regula celestă.

c) Prin aceasta, confucianismul ajunge la o regulă de viață, la o morală care tinde să mențină ordinea și ierarhia în societate și în stat și care reacționează

*puternic împotriva anarhiei intelectuale și sociale a sofistilor și legiștilor.*

Pornind de la practici religioase vechi, confucianiștii au atribuit unei serii de *rituri*, de atitudini sociale și familiale, un important rol de echilibru moral, de stăpânire a sentimentelor. Riturile reglementează viața fiecăruia, rangul care îi revine, drepturile și îndatoririle. A urma calea sa, *dao*, înseamnă înainte de toate pentru fiecare a rămîne la locul care i se cuvine, sau mai curînd care este al lui, odată pentru totdeauna, în ierarhia socială. „Iată care este sensul profund al definiției celebre date de Confucius unei bune guvernări: «Prințul să fie prinț, supusul supus, tatăl tată, fiul fiu!»

Firește, supunerea și respectul care sînt datorate prințului sau mandarinului vin din superioritatea acestora: „Virtutea prințului este ca vîntul, cea a oamenilor mici ca iarba. La adierea vîntului, iarba se apleacă întotdeauna“. Virtutea cardinală a supușilor va fi întotdeauna supunerea absolută, condiție a armoniei comunității. De aici importanța, pe care confucianismul o menține, a „cultului pentru strămoși, lipsit de orice religiozitate, dar necesar ca liant al ierarhiei“ (E. Balazs), căci cultul strămoșilor menține chiar în familie ierarhia și supunerea absolute.

Este evident că „virtuțile propovăduite de confucianiști, respectul, umilința... supunerea și subordonarea față de superiori, în rang și ca vîrstă“ întăresc în mare măsură autoritatea politică și socială a castei știutorilor de carte, adică a propriei lor clase. Această morală formalistă și tradițională a contat mult în continuitatea și imobilismul social din China.

● *Aproape contemporan cu confucianismul și apărut ca urmare a crizei prelungite, taoismul este, în ceea ce-l privește, o căutare mistică și o religie individuală de salvare. În forma sa populară, el este legat de viața, atît de importantă în China, a societăților secrete.*

Originea sa este legată în mod teoretic de învățătura lui Lao zi („Învățătorul“), personaj mitic din secolul al VII-lea a.H. Dar cartea care i se atribuie și care conține



doctrina sa datează doar din secolul al IV-lea sau al III-lea a.H.

a) *Daoismul este căutarea mistică a absolutului și nemuririi.*

La fel ca și confucianiștii, taoiștii au reinterpretat în folosul lor noțiunile generale de *yin*, *yang* și *dao*. Pentru ei, *dao* este un absolut mistic, este puterea primară a vieții, „cea care face ca totul să fie în devenire“.

Nu este posibil de definit acest absolut. Să vedem ce spune despre aceasta un text vechi, atribuit lui Lao zi: „Acel *dao* care se încearcă a fi exprimat nu este *dao* însuși; numele care se vrea a i se da nu este numele său adecvat. — Fără nume, el reprezintă originea Universului; cu un nume, el constituie Mama tuturor ființelor. — Prin Nonființă înțelegem secretul său; prin Ființă, abordăm accesul la el. — Nonființa și Ființa provenite dintr-un fond unic nu se deosebesc decât prin numele lor. — Acest fond unic se numește Întunecime. — A întuneca această Întunecime — iată poarta oricărei minuni“.

Perfecțiunea, sfințenia căutate de taoiști înseamnă uniunea mistică cu *dao* etern; înseamnă „a dispărea viu în această prezență originală și suverană care învăluie totul fără a fi vreodată învăluit“, în „lipsa de formă care zămislește toate formele, în *dao* care posedă o viață eternă“. Și înseamnă să atingi, în același timp, nemurirea.

Este vorba aici de o experiență mistică, greu de înțeles în ea însăși, și care nu poate fi atinsă decât prin asceză și meditație. „Nu ascultați cu urechea, ci ascultați cu Inima (Inima înseamnă Spiritul pentru un chinez); nu ascultați cu Inima, ci ascultați cu Suflul (respirația)... Suflul este cel care atunci când este văd percepe realitatea. Uniunea cu *dao* nu se obține decât prin Văd; acest Văd înseamnă abținerea Inimii“.

Scopul este de a atinge prin ani îndelungați de meditație și purificare, prin repetate fapte bune, ceea ce un privilegiat obține, am spune noi, în câteva zile: „La capătul a trei zile, el se poate detașa de lumea exterioară; la capătul a șapte zile, se poate detașa de

lucrurile apropiate; după nouă zile se poate detașa de propria-i existență. Apoi... obține penetrarea (înțelepciunea) clară, înțelege ce este Universul; după ce a văzut ceea ce este unic, el poate ajunge la starea în care nu mai este nici prezent, nici trecut; în sfârșit, atinge starea în care nu mai există nici viață, nici moarte“.

Prin aceasta, daoismul se alătură tuturor marilor experiențe mistice, indiferent că sînt creștine, islamice sau buddhiste.

*b) Dar nemurirea pe care o caută daoiștii nu înseamnă numai salvarea sufletului; ea este nemurirea corpului, grație unor formule de viață lungă, de purificări, „ușurare“ a trupului.*

Practicile sînt de fapt nenumărate: gimnastică respiratorie, care permite libera circulație a suflului și sîngelui și evită „obturațiile, coagulările sau nodozitățile“; un regim atent, care respinge mîncărurile obișnuite (în special cerealele) și le înlocuiește cu leacuri, fie vegetale, fie minerale; în sfârșit, practici alchimiste. La acest ultim capitol, imaginați-vă vesela de aur care purifică toate alimentele, aur dizolvat (lichior de aur) și mai ales cinabru (sulfură de mercur), cînd de nouă ori consecutiv cinabrul este transformat în mercur și mercurul în cinabru pentru a face „pilula roșie a nemuririi“. La capătul acestor diverse practici, „oasele devin de aur, carnea de jad și trupul inalterabil“; ușor ca un fulg, el se poate ridica într-o apoteoză care îl duce pe adept, devenit nemuritor, spre sălașul zeilor. Pentru a nu tulbura lumea celor vii, el se va preface că moare ca toți ceilalți lăsînd în urma lui un baston sau o sabie, căreia îi va da toate aparențele unui cadavru.

Aceste cercetări de alchimie pentru a găsi elixirul vieții îndelungate dau sens poveștii lui Chang-chuen (*Primăvara eternă*), călugărul daoist care avea 73 de ani (dar se spunea că are 200) cînd Genghis Khan l-a obligat să părăsească mănăstirea în care trăia pentru a merge să se alăture în Mongolia și să-i aducă formula vieții îndelungate. Cînd bătrînul călugăr a ajuns la capătul călătoriei sale, la 9 decembrie 1221,

împăratul l-a întrebat: „Ce leac mi-ai adus?” Chinezul i-a răspuns: „Niciunul. Nu am cu mine decît *dao* pentru a garanta viața”. Împăratul și călugărul au murit la un interval de cîteva zile unul de altul, în 1227.

c) *Există, în sfîrșit, o religie populară daoistă care ignoră și sfințenia dascălilor, și practicile complicate ale căutării vieții îndelungate.*

Limba chineză însăși opune mulțimea *daoistă* — *dao-min*, adevăraților adepți — *dao-shi*.

Mulțimea *dao-min* se mulțumește să participe la numeroase slujbe, să aducă tot mai multe ofrande, să facă acte de penitență. Acești fideli nu pot aspira la nemurire, dar cei care duc o viață pură au asigurată o existență mai bună în lumea cealaltă. Ei nu vor scăpa de Izvoarele Galbene, dar vor servi ca slujitori ai Zeului Pămîntului și vor domni peste lumea vrednică de milă a morților. Aceste ultime detalii arată clar că daoismul a trebuit, pentru mulțime, să se împace, în acest punct ca și în altele, cu vechile credințe.

Acest daoism popular s-a organizat, în mai multe rînduri, în biserici foarte ierarhizate și într-o serie de secte mai mult sau mai puțin secrete, cu tendințe anarhiste și mistice. În fața confucianismului tradiționalist și adept al ordinii sociale, daoismul a fost practic întotdeauna simbolul individualismului, al libertății personale, al revoltei.

● *Buddhismul, ultimul venit dintre „Cei trei mari”, este o religie importantă de misionari din India și din Asia centrală. Dar și el s-a contaminat de la fondul comun al gândirii chineze și s-a transformat profund în urma contactului cu acesta.*

a) *Buddhismul s-a format în India, între secolele VI și V a.H.; a cunoscut o perioadă de înflorire în timpul împăratului Aśoka (273—236 a.H.). Respins încetul cu încetul, asimilat de hinduism, mai păstrează o anumită poziție în nordul și nord-vestul Indiei, grație suveranilor*

greci rămași în urma cuceririi lui Alexandru, apoi ajunge în Asia centrală, Bactriana și bazinul Tarimului.

Aici îl întâlnește cucerirea chineză, spre secolul al II-lea *a.H.* Îi vor trebui trei secole pentru a începe să pătrundă în Imperiul dinastiei Han, în secolul I *p.H.*, pe drumurile Asiei centrale, dar și pe mare și pe cele ale Yunnanului. Și numai în secolul al III-lea, deci cu o foarte mare întârziere, se va răspîndi cu adevărat în masa societății chineze, elite și mase populare. El va exercita o influență preponderentă pînă în secolul al X-lea.

Buddhismul susține că după moarte oamenii renasc într-un alt trup pentru o existență mai mult sau mai puțin fericită (în funcție de actele săvîrșite în existențele anterioare), dar care înseamnă întotdeauna suferință. Singura cale pentru a scăpa de această durere este cea pe care ne-o arată Buddha și care permite să ajungi în Nirvana, cu alte cuvinte să te afunzi în viața eternă necondiționată și să te lași pradă „roșii” reîncarnării. Această cale este dificilă căci ceea ce face să renască ființele după moartea lor este setea lor de a trăi. Această sete trebuie stinsă prin detașare și renunțare. Pentru asta, trebuie să înțelegi că nici Eul, nici ceea ce îl înconjoară, nu au existență reală: ele nu sînt decît iluzie. Această înțelegere nu este o cunoaștere logică, ci o intuiție, o iluminare pe care înțeleptul nu o poate dobîndi decît prin contemplare și exerciții spirituale repetate întrună, adesea în mai multe existențe.

b) *Succesul inițial al acestei religii foarte străine spiritului chinez se explică printr-o neînțelegere de durată.* Această religie nu s-a prezentat chinezilor sub chipul ei adevărat. Primii adepți ai buddhismului sînt toți proveniți din cercuri daoiste: ei au considerat buddhismul drept o variantă abia diferită de propria lor religie. De fapt, ambele sînt religii de salvare și la exterior practicile contemplației se aseamănă și la una și la alta, deși cele ale buddhismului, mai puțin dificile fizic, au părut mai atrăgătoare. Cît despre textele sanscrite care ar fi putut clarifica dezbateră, ele nu au fost cunoscute decît într-un

ritm foarte lent. Foarte greu de tradus în chineză, ele au fost traduse în general prin colaborarea misionarilor indieni și a primilor adepți daoiști și deci, în mod firesc, folosindu-se vocabularul daoismului, ceea ce va spori și mai mult confuzia. Astfel, iluminarea buddhistă devine uniunea cu *dao*, Nirvana traducându-se prin cuvîntul chinez care desemnează Tărîmul celor nemuritori etc. Acest buddhism desfigurat se va propaga rapid, grație unei vaste rețele de comunități monastice de bărbați și femei.

Ca și daoismul, o religie populară îi reunea pe fideli ce se mulțumeau să participe la sărbători foarte simple de cult, de incantare a rugilor, de creștere a numărului milosteniilor, pentru evitarea celor cinci păcate capitale, să participe la ședințe spectaculoase în care bonzul era însărcinat cu salvarea, cu rechemarea sufletelor străbunilor din tărîmurile infernului. Grație cărora fideli puteau spera ei înșiși să ajungă după moarte în cerul din vest, prin mijlocirea sfinților, eliberatori de suflete damnate.

*c) Neînțelegerea nu se va spulbera decît o dată cu înmulțirea traducerilor de texte sanscrite, adică foarte tîrziu, nu înainte de secolele VI—VII.*

De fapt, daoismul și buddhismul se opun profund. Unul caută „leacul nemuririi“, nedistrugerea trupului, celălalt consideră trupul ca un lanț impus oamenilor de imperfecțiunea lor și care nici măcar nu are existență reală. Însuși Eul nu există pentru buddhiști: în Nirvana, orice personalitate se dizolvă, în timp ce în Paradisul nemuritorilor, sfîntul daoist o va păstra pe a sa pentru totdeauna.

Numai cîțiva mari gînditori chinezi vor fi tulburați de descoperirea tardivă a acestor diferențe și de imposibilitatea „de a te servi de sistemul lui Buddha pentru a atinge sensul lui *dao*“, cum scria unul dintre ei în secolul al VII-lea. De acum înainte, buddhismul a devenit „chinez“. Favorizat și persecutat pe rînd, lovit greu de represiunea din 845 care va închide toate mănăstirile, buddhismul va perpetua cu toate acestea un anumit număr de „credințe

bine alese, pe care China le-a admis în patrimoniul său propriu, fără a le modifica spre folosul ei" (Demiéville). În acest mod credința în transmigrarea sufletului cuprinde întreaga Chină, inclusiv structurile daoismului. Tot la fel, metafizica buddhistă va penetra puternic neoconfucianismul, începînd din secolul al XIII-lea...

Nu se poate spune deci că buddhismul a fost distrus de civilizația chineză. *El s-a adăugat acesteia*, a marcat-o cu o pecete de neșters (să ne gîndim la numeroasele sale opere de artă) lăsîndu-se în același timp el însuși contaminat într-un mod iremediabil. Dar aceasta a fost soarta tuturor religiilor în China.

● *Atunci, ce înseamnă religia pentru majoritatea chinezilor, dincolo de marile transformări neoconfucianiste din secolul al XIII-lea și chiar și de astăzi?*

Cu alte cuvînte, ce reprezintă pentru această majoritate templele de cărămidă, vopsite în culori vii, care depășesc casele obișnuite, maronii sau gri, cu pereți de lemn sau de argilă? Nici o religie anume și toate la un loc.

Fiecare credincios se adresează cînd bonzilor buddhiști, cînd daoiștilor. Într-unul și același templu vor oficia și unii și alții; aici se va ridica statuia lui Buddha tot atît de bine ca și altarul zeului local sau ca statuia lui Confucius, aproape zeificat. Jertfele vor fi aduse și unora și altora. În cursul ultimului război, într-un templu chinez, o rugă în comun a fost adresată unei liste de 687 de divinități... între care și Christos. Este interesant de notat că această mulțime de zei vin de foarte departe și că nici una dintre disputele religioase vechi nu a dat avantaj unei forme de credință asupra alteia.

În vremea lui Marco Polo, la curtea Mareii Han care conducea atunci China și Imperiul Mongol, un val religios părea să spulbere totul. Mongolul i-a îndepărtat pe confucianiști (chit că i-a păstrat în serviciul său ca funcționari); el i-a persecutat de moarte pe daoiști, i-a favorizat pe șamanii mongoli (animiști) și mai mult încă,

pe buddhiștii — de rit tibetan însă, primind la curtea sa *lama* taumaturgi și magicieni. O sectă creștină, nestorienii, a profitat de asemenea, de conjunctură. Și puțin după plecarea lui Marco Polo, un călugăr din Occident, Fra Giovanni de Montecorvino, a reușit chiar să construiască prima biserică catolică la Cambaluc (Beijing) atît de aproape de palat încît împăratul nu putea să nu-i audă clopotele. „Iar acest fapt extraordinar s-a răspîndit printre oameni“, scria Fra Giovanni. Dar nici speranțele sale, nici cele de mai târziu ale iezuiților nu se vor realiza. Pot fi convertiți chinezii la o singură religie? Și mai ales la o religie străină?

## Dimensiunile politice

Sub acest titlu va trebui să urmărim o evoluție lentă, multiplă. Și nu numai să aruncăm o privire asupra ansamblurilor obiceiurilor și riturilor care înseamnă monumentală instituție imperială, ci și să explicăm cum forța sa s-a bizuit pe un corp de înalți funcționari știutori de carte, mandarini; pînă mai ieri una dintre originalitățile cele mai pregnante ale societății și civilizației chineze; în sfîrșit, să arătăm că aceste instituții se justifică prin rezultatele lor: echilibrul unei vaste societăți, menținerea unei unități într-un enorm spațiu politic. Această unitate politică a fost rațiunea de a fi a monarhiei imperiale.

● *Monarhia imperială ilustrează „continuitatea chineză“.*

Monarhiei imperiale chineze i se poate atribui, conform cronicarilor și istoricilor chinezi, 4 000 de ani de istorie, cu 22 de dinastii succesive pe care cronologia oficială le-a pus una după alta, fără a marca între ele cea mai mică întrerupere. Dar acest aranjament nu trebuie să creeze iluzii. În primul rînd, acest lanț a cunoscut întreruperi, perturbări, imposturi. Apoi, nu există

instituție imperială decît începînd de 'la unitatea chineză pe care a creat-o „Primul Împărat“ din dinastia Qin, Shi Huangdi (221—206), continuată și stabilizată de dinastia Han (206 *a.H.* — 220 *p.H.*).

Dacă acceptăm acest punct de plecare rezonabil, instituția imperială datează din 221 *a.H.* pînă în anul 1911—1912, cînd cade dinastia manciuriană, denumită de asemenea dinastia Qing (1644—1911). Este vorba deci de o caracteristică de *lungă durată*, de o axă în jurul căreia istoria Chinei s-a învîrtit lent timp de secole. De aici, este de înțeles preocuparea filozofilor și istoricilor chinezi: ei s-au străduit să sublinieze durata, legitimitatea instituției monarhice, la nevoie făcînd retrospectiv ordine acolo unde istoria uitase să facă destulă. Cu atît mai mult cu cît această ordine imperială nu este în China numai o ordine umană, ea este de asemenea o ordine religioasă, întemeiată pe valori supranaturale.

Ordinea socială, ordinea supranaturală sînt fața și dosul aceleiași stoffe; *ceea ce face împăratul ține în același timp de ceea ce este pămîntesc și sacru*; nicideată actele sale nu au un caracter clar laic. Practic, împăratul supraveghează în același timp ordinea supranaturală și ordinea naturală a lumii, menține în liniște această lume dublă, rolul său fiind atît de a numi funcționari care să decidă ierarhia templelor, sau să atribuie un nume „unui vechi înțelept divinizat“, sau să prezideze deschiderea rituală a lucrărilor agricole prin prima brazdă pe care el o trage cu plugul, cu prilejul Sărbătorii Primăverii.

Sinologii afirmă adesea: *Această monarhie nu este de drept divin*. Fără îndoială, dacă ne gîndim la monarhia occidentală din Evul Mediu și din epoca modernă primitivă. Dar între monarhia imperială chineză și monarhia imperială așa cum a conceput-o Roma, de exemplu, vom găsi mai mult decît o trăsătură comună. „Filozofia politică chineză nu a propovăduit nicideată nimic care să semene cu doctrina occidentală a dreptului divin al regilor“; dar este oare acest lucru necesar dacă împăratul este cu adevărat „Fiul Cerului“, dacă el guvernează în virtutea unui *mandat al Cerului*,



a unui contract care, după cum afirma un filozof chinez, „nu recompensează decît virtutea“? Acest rol al virtuții este necesar dacă vrem să explicăm catastrofele pe care prințul nu a putut întotdeauna să le evite pentru imperiul său sau pentru el însuși. Inundații, secete catastrofale, refuzul plății impozitelor, înfrîngeri la frontiere în fața barbarilor, revolte țărănești — și Dumnezeu știe că au fost destule! —, toate aceste dezordini se datorează rupturii contractului fundamental, unei lipse de virtuți din partea împăratului care încetează atunci să mai fie mandatarul Cerului. Asemenea prevestiri nu înșală, ele anunță o schimbare de dinastie, fără de care generații de oameni ar risca să dispară, din cauza unui împărat nedemn, în prăpastia care s-a deschis brusc. Revoltele populare, cel puțin în vechea Chină, sînt considerate ca semnul prevestitor al unei decăderi imperiale. Un vechi dicton afirmă (întrucîtva ca „*vox populi, vox Dei*“ al Occidentului): „Cerul vede la fel ca poporul“!

Astfel, mandatul celest va trece în mod legitim de la o familie care nu mai are merite la o dinastie nouă, care le posedă în mod necesar pentru a putea primi mandatul. „Expresia chineză *geming*, care traduce cuvîntul «revoluție» și pe care China republicană a adoptat-o, înseamnă literalmente retragerea mandatului. Practic, este necesar ca suveranul care a pierdut această protecție indispensabilă să cedeze locul.“ Pentru a salva continuitatea imperială și unitatea Chinei există deci necesitatea de a ajusta exact în cronologia lor dinastiile succesive, înlăturînd cu grijă „pe cei care se intercalează“, (*run*), am spune azi nelegitimi sau intruși. Cînd se termină una, o alta primește în mod necesar mandatul Cerului. Încurcătura istoricului începe atunci cînd, într-o perioadă tulbure, puterea este contestată, împărțită între mai mulți. Atunci istoricului chinez îi este dificil să spună care au fost adevărații depozitari ai mandatului, ai „continuității“ (*Zhang tong*); noi, în Occident, i-am spune legitimitate. În lipsă de altceva mai bun, el îi alege pe cei care par „cei mai demni“ și acordă acestor aleși, cu titlu retrospectiv, „toată considerația datorată fiilor Cerului“.

Această legitimitate recunoscută de drept celui care a avut forța să preia puterea (pentru că această forță el o are neapărat de la Cer) explică continuitatea chineză în pofida dramaticelor sale avataruri politice.

Ceremonialul acestei monarhii imuabile este extraordinar, cu toate splendorile sale — cele ale curții, palate populate cu miniștri, învățați, eunuci, curtezane, concubine, cele ale sărbătorilor magnific ordonate. Când împăratul Song merge, la sud de capitala sa, Hangzhon, să aducă ofranda Cerului și propriilor săi strămoși în templul de la periferia sudică, marea arteră care duce din oraș spre templu a fost mai întâi nivelată și acoperită cu nisip. Soldații au format cordon de o parte și de alta a drumului, elefanți bogat împodobiți precedau trăsura imperială, iar când aceasta a pornit, țările aprinse la căderea serii de-a lungul drumului au fost stinse toate deodată. Spectacol grandios și care se desfășoară într-o atmosferă de emoție populară. Fără îndoială, nu există monarh în lume care să nu fi calculat efectul unui ceremonial complicat și cu siguranță și „intrările” regilor Franței în orașele lor, de exemplu, au avut fastul lor. Pompa monarhiei chineze ține de rațiuni nu mai puțin profunde și ceremonialul ei are un caracter și mai fastuos încă, și mai autentic religios. Imaginați-vă, pentru a face o comparație, ce ar fi însemnat, în Europa, o serie de dinastii imperiale care să nu-și fi pierdut nimic din pompa lor, nici din semnificația lor de la Augustus pînă la primul război mondial.

● *Această monarhie, primitivă în esența sa, coexistă cu „modernitatea” unui corp de „funcționari știutori de carte”, mandarinii.*

Occidentul a fost uimit de prezența lor, înțelegînd greu adevărata lor poziție, căutînd în van în China dinastiilor Ming sau Mañzhou un orizont social care să amintească mai mult sau mai puțin de Europa care, alături de monarhie, avea un cler, o nobilime, o stare a treia. Importanța mandarinilor le-a conferit acestora, în ochii

occidentalilor, poziții de noblețe.

De fapt, era vorba de *înalți* funcționari, puțin numeroși, recrutați în urma unor concursuri complicate. Însăși cultura lor, ca și funcțiile lor (ocupate nu prin naștere), fac din ei o castă restrânsă (poate 10 000 de familii în total în secolul al XIII-lea). O castă care, fără îndoială, nu este închisă din punct de vedere social, dar în care nici nu este ușor să pătrunzi pentru că este rezervată numai intelectualilor, oamenilor ale căror cunoștințe, al căror limbaj, preocupări, idei, manieră de a vedea lucrurile îi apropie într-un fel de complicitate și îi izolează în același timp de restul oamenilor.

Insistăm asupra faptului că ei nu sînt nicidecum definiți ca nobili, sau seniori, sau oameni bogați (ceea ce, de altfel, sînt). Dacă trebuie să căutăm o comparație, o vom găsi în lumea de astăzi, afirma Etienne Balazs, care susține că nimic nu seamănă mai mult cu mandarinii decît „tehnocrații” societăților noastre industriale. Acești tehnocrați de astăzi, reprezentanți ai unui stat puternic, sînt intervenționiști extraordinari, preocupați de eficacitate, de productivitate, fideli unui raționalism fără cusur.

Prin ce li se aseamănă mandarinii:

1) Ca și ei, profită de titlurile intelectuale, de facilitățile pe care acestea le oferă, de drepturi sociale și de un prestigiu excepțional.

2) Ca și ei, „sînt o pătură infimă ca număr, omnipotentă în ce privește forța, influența, poziția și prestigiul.”

3) Ca și ei, „mandarinii nu cunosc decît o singură meserie — să guverneze, să conducă”.

Un pasaj celebru din Mencius (mort în anul 314 a.H.) în legătură cu deosebirea dintre cei care gîndesc și cei care trudesce exprimă idealul lor: „Ocupațiile oamenilor de calitate nu sînt cele ale oamenilor simpli. Unii fac lucruri ce țin de inteligență, alții munci fizice. Cei care se dedică unor lucrări ce țin de inteligență îi *guvernează pe ceilalți*; cei care lucrează folosindu-și forța sînt guvernați de ceilalți. Cei care sînt guvernați îi întrețin pe ceilalți; cei care guvernează sînt întreținuți de ceilalți”. Groaza de munca manuală este un titlu onorific; mîna

cărturarului, cu unghii pe care le lasă să crească fără măsură, nu poate îndeplini decît o singură muncă — mînuirea pensulei, care îi serveşte la trasarea caracterelor.

Dar ce înseamnă a guverna în China antică? Aproape la fel ca într-un stat de astăzi — a-ţi asuma toate sarcinile administraţiei şi justiţiei. Mandarinii strîng impozitele, fac dreptate, asigură menţinerea ordinii, conduc eventual operaţiuni militare, întocmesc calendarul lucrărilor, construiesc, întreţin drumurile, canalele, barajele, sistemele de irigaţie. Rolul lor? „De a corija natura crudă“, de a preveni seceta şi inundaţiile, de a constitui rezervele de produse alimentare... Pe scurt, de a asigura buna funcţionare a unei societăţi agricole complexe şi care cere (vom regăsi aici explicaţiile lui K.A. Wittfogel) o disciplină strictă, în special pentru a supraveghea regimul fluviilor şi buna funcţionare a irigaţiilor.

Mandarinii reprezintă această disciplină, această stabilitate a societăţii, a economiei, a statului, a civilizaţiei. Ei reprezintă ordinea în faţa dezordinii. Şi este neîndoielnic că această ordine nu a avut decît consecinţe fericite. Doar „astfel au fost realizate omogenitatea, durata, vitalitatea civilizaţiei chineze“. Singură mîna de fier a mandarinilor a fost capabilă să menţină unitatea unui imperiu imens, pe de o parte în faţa feudalilor, pe de altă parte în faţa unei societăţi ţărăneşti care întotdeauna (regula este fără excepţie) ajunge în stare de anarhie atunci cînd este lăsată de capul ei. Tot aşa cum în faţa daoismului, duşmanul oricărei constrîngerii colective, partizan al revenirii la natură, cărturarii au propovăduit virtuţile ierarhiei, ordinii publice, moralei confucianiste.

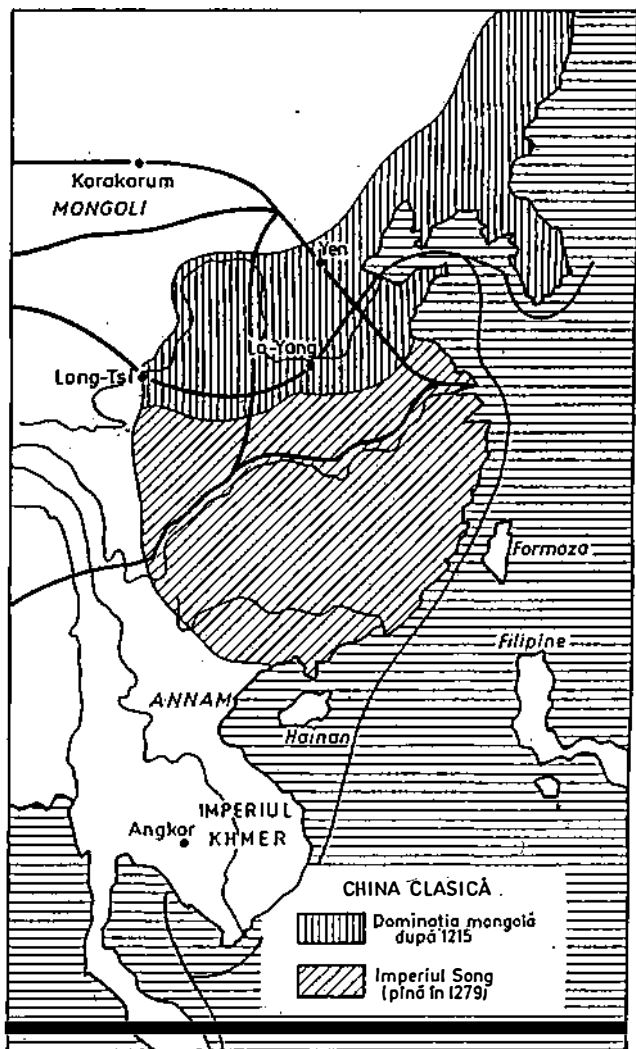
În acest sens, ei sînt în mare măsură răspunzători pentru imobilismul social al Chinei; ei au menţinut un echilibru între marii proprietari, moşierii, ţinuţi la locul lor, şi ţăranii săraci, dar care posedau totuşi pămînturi sărăcăcioase; ei i-au supravegheat pe eventualii capitalişti, comercianţi, cămătari, noii îmbogăţiţi. Iar aceştia, mai mult decît de acest control, au fost subjugăţi de prestigiul mandarinilor: în mod regulat, zi de zi, descendenţii negustorilor îmbogăţiţi se lăsau tentaţi de viaţa literelor şi atracţia puterii, de faimoasele concursuri...

Astfel se explică, cel puțin în parte, faptul că societatea chineză nu a evoluat, ca cea occidentală, spre un sistem capitalist. În această privință, ea a rămas la stadiul de paternalism și tradiționalism.

● *Unitatea chineză, sau Nordul plus Sudul. Spațiul chinez nu se unifică cu adevărat decât o dată cu secolul al XIII-lea, în momentul în care cataclismele lovesc întreaga Chină.*

Cucerirea mongolă (1211—1279) se încheie prin cucerirea Chinei dinastiei Song de Sud și a capitalei ei, Hangzhou, pe care Marco Polo o va vizita la puțin timp după aceea și o va mai apuca în toată înflorirea și frumusețea ei. Noii stăpîni ai Chinei nu numai că au împins cît au putut de departe limitele dominației chineze, ci au dat forță și viață acestui ansamblu de spații diferite. Acestea s-au unit adesea în vremea dinastiilor Han, Tang sau Song, dar acum se desăvîrșește evoluția începută de multă vreme și care va consacra bogăția și supremația Chinei meridionale; această bogăție se răspîndește atunci în întreaga Chină imperială.

De secole întregi, sudul fusese un „Far-West“, un „Mezzogiorno semibarbar“, puțin populat, iar cînd era — aceasta însemna triburi autohtone pe care trebuia să le respingă, nu fără dificultăți. Totuși, sudul se trezește din somnul său semicolonial cel puțin începînd din secolul al XI-lea, cînd specii de orez timpuriu îi permit minunea unor recolte duble. De atunci, el este grînarul Chinei. Dacă *primele două milenii* (anterioare secolului al XI-lea) au fost dominate de oamenii Fluviului Galben, al treilea mileniu (din secolul al XI-lea pînă în zilele noastre) devine, sau aproape, fieful fortificat al oamenilor Yangzijiangului și de dincolo de acesta, spre sud, pînă la Guangzhou, deși Hangzhou și Nanjing, capitalele regiunilor Fluviului Albastru, fuseseră înlăturate una cîte una în avantajul Beijingului, capitala plantată în nord din evidente rațiuni de geopolitică: trebuia înfruntat pericolul barbarilor și nomazilor din nord și împotriva lor trebuia menținută apărarea.



### 10. Drumuri și fluvii ale Chinei clasice.

Principalele drumuri sînt indicate printr-o linie groasă,  
iar fluviile printr-o linie subțire.

Superioritatea sudului devine repede superioritatea numărului: în secolul al XIII-lea, la un chinez nordic existau 10 chinezi sudici; devine, de asemenea, superioritatea calității, a eficacității, și aceasta pînă în zilele noastre. Majoritatea enormă a intelectualilor din ultimele trei secole sînt originari din provinciile Jiang Su și Zhejiang, iar cea mai mare parte a conducătorilor revoluției din secolul al XX-lea vor proveni din Hunan. Iată tot atîtea consecințe, pentru a spune lucrurilor pe nume, ale acestei deplasări (în curînd veche de circa zece secole) a centrului de greutate al Chinei. Între secolele al XI-lea și al XIII-lea enorma clepsidră chineză s-a răsturnat definitiv în favoarea Chinei orezului, în detrimentul Chinei meiului și grîului. Dar această Chină nouă rămîne China cea veche, o prelungește, o îmbogățește. Sudul este într-un fel America Chinei (așa cum va fi, la rîndul său, Manciuria, mult mai tîrziu, începînd cu secolul al XX-lea).

## **Dimensiunile sociale și economice**

Dincolo de semiimobilismul Chinei clasice, se constată, de asemenea, semiimobilismul structurilor sale economice și sociale. Ele constituie temeliile uriașei case.

*● Ca orice societate globală, societatea chineză se prezintă ca un complex de societăți, ca o îmbinare de forme — unele vetuste, altele progresiste și a căror devenire (atunci cînd există devenire) depinde de o evoluție lentă și imperceptibilă.*

La bază, această societate este în mare măsură agricolă și proletară din cauza unei imense mase de țărani săraci și de orășeni nevoiași. Această societate de săraci abia își cunoaște stăpînii: ea nu-i vede decît foarte rar pe împărat sau pe prinții de sînge, foarte bogați dar puțin numeroși, sau pe marii proprietari — reprezentați de vechili, pe care îi urăște, ei suprave-

ghindu-i cu vigilență și punându-i la muncă, sau pe înalții funcționari de care se teme și care guvernează țara de departe, „cu nuiaua de bambus“, cum spune P. de las Cortes. În ce-i privește pe micii funcționari, dimpotrivă, îi simpatizează pe toți. În sfârșit, toți doresc o moarte groaznică cămătarilor și celor care dau cu împrumut bani.

În orice caz, așa spun, începînd din epoca Song, poveștile populare.

Despre o asemenea societate s-ar putea spune în același timp că este patriarhală, sclavagistă, țărăneasă și modernă, foarte îndepărtată, firește, de „modelul“ societăților occidentale.

Este *patriarhală* datorită puternicelor ei ascendențe, șiruri lungi și neîntrerupte ale cultului strămoșilor. „Solidaritatea familială merge pînă la verii cei mai îndepărtați și chiar pînă la prietenii din copilărie. Nu este vorba aici de caritate, ci de dreptate: privilegiatul care reușește să facă carieră exploatează virtuțile celulei familiale, atrage asupra lui binecuvîntările strămoșilor comuni; este drept ca cel care folosește șansele familiei să reverse asupra tuturor rudelor sale prosperitatea pe care le-o datorează“.

Aceeași societate este *sclavagistă*, sclavia fiind aici adesea prezentă, deși nu este niciodată articulația majoră. Sclavia este formă spontană a unei sărăcii fără leac și a unei inexorabile suprapopulări. Nefericiții se vînd ei înșiși cînd vremurile sînt grele. Și, ca în tot Extremul Orient, părinții își vînd copiii. În China, această practică a continuat pînă la ordonanța din 1908 care, la sfîrșitul sau aproape de sfîrșitul dinastiei manciuriene, a suprimat sclavia și a interzis vînzarea copiilor. Cu toate acestea, ea îi autoriza pe părinți ca, „în vreme de foamete, să semneze contracte de muncă pe termen lung, care îi angajau pe copiii lor pînă la 25 de ani“.

Societatea chineză, țărăneasă în ansamblu, nu era în adevăratul sens *feudală*. Nu existau *domenii* cu investitură, *proprietăți* țărănești, *șerbi* țărani. Numeroși țărani sînt proprietarii minusculelor lor bucăți de pămînt. Cu toate acestea, deasupra lor există „notabili-



țățile rurale“ (*shenshi*), arendîndu-și pămînturile, eventual cămătari, cerînd țăranilor să facă corvoade, prestații pentru folosirea cuptorului sau a morii, cel mai adesea în natură, dări de grîne sau grăsimi... Dar aceste notabilități sînt în același timp legate de știutorii de carte (aceștia din urmă uneori mari proprietari) care, așa cum am spus-o, reprezintă în primul rînd interesul statului și, din acest motiv, tind să împiedice orice supremație excesivă a unei clase asupra alteia, și mai ales a unei clase de feudali capabili să concureze autoritatea centrală.

Această multiplă tramă socială menține ordinea între cele patru grupuri ale vechii ierarhii: în frunte — știutorii de carte (*che*); țăranii (*ñong*); meșteșugarii (*gong*); negustorii (*shang*). Ultimele două categorii care ar fi putut juca un rol motor vor fi ținute în lesă, ca și celelalte, de un guvern vigilent. Rolul lor nu se putea dezvolta de altfel decît o dată cu perioadele de avînt economic, iar acestea nu au fost decît intermitente.

● *Economii puțin evaluate, am îndrăzni să spunem, rămase în urmă față de Occident, indiferent ce cred despre acest lucru specialiști și istorici îndrăgostiți de China.*

Bineînțeles, nu este vorba nici măcar o secundă de a pune diagnosticul unei inferiorități globale a Chinei în raport cu Europa. Inferioritatea privește structurile, deschiderile comerciale, cadrele unui capitalism de piață, aici mult mai puțin conturat decît în lumea islamică sau în Occident. În primul rînd, nu există orașe libere, iar aceasta este o inferioritate importantă. Nu există nici clase de negustori dominate de acea dorință nemăsurată de cîștig care, detestabilă sau nu, a fost în Occident un ferment de progres. Începînd din secolul al XIII-lea, comercianții chinezi sînt gata să sacrifice orgoliului și vanității cheltuielile fastului — fapt prin care se aseamănă cu negustorii noștri —, dar mai mult decît aceștia, ei au gustul și pasiunea literaturii. Fiul unui negustor știe să compună poeme de orice gen. „Toate descrierile

vieții negustorilor (după poveștile populare din timpul dinastiei Song) dovedesc că scopul pe care ei îl urmăresc este de a câștiga destui bani pentru a putea duce o viață confortabilă, pentru a-și îndeplini îndatoririle morale și sociale și mai ales pentru a se achita de ceea ce datorau părinților și întregii lor familii“. Apoi, pentru cei foarte bogați, scopul era de a da unora dintre rudele lor posibilitatea de a intra în clasa prestigioasă a mandarinilor.

Altfel spus, ei sînt numai pe jumătate angajați într-o mentalitate capitalistă de tip occidental. Mai mult încă, sîntem în prezența, nelimitată, a negustorilor, a meșteșugarilor itineranți și această peregrinare, singură chiar, este semnul unei economii încă necoapte. Exact în secolul al XIII-lea, Europa se degajează în parte de un comerț itinerant care a marcat primele secole ale Evului său Mediu, iar casele de comerț cu sediu fix se înmulțesc. Este negustor sărac cel care își poartă propriile mărfuri, care nu are sucursale sau reprezentanți și căruia îi lipsește posibilitatea de a regla totul prin scrisori. Este meșteșugar sărac cel care își poartă în spinare ustensilele și care străbate orașele și satele în căutare de lucru. Chiar și în secolul al XVIII-lea, să ni-i imaginăm pe acei muncitori producători de zahăr care în China veneau cu uneltele lor la proprietarii culturilor de trestie de zahăr și care, prin forța brațelor, zdrobeau trestia, fabricau siropul și zahărul nerafinat.. La fel, concentrațiile industriale sînt rare: cîteva mine de cărbune (și încă artizanale) în nord; în sud, celebrele cuptoare ale fabricanților de porțelan.

Nu existau nici credite. Pentru aceasta va trebui să așteptăm secolul al XVIII-lea și, cel mai adesea, al XIX-lea. De aici importanța cămătarului, înfipt ca un ghimpe dureros în această veche societate chineză, dovadă, el singur, a unei economii înapoiate și care respiră greu.

Apoi, în pofida fluviilor sale, a joncilor, sampanelor, plutelor, scutirilor de taxe între provincii, călăuzelor, caravelor de cămile în nord, China clasică are legături proaste între diferitele părți ale sale și o și mai

proastă deschidere încă spre lumea din afară. În sfârșit, și mai ales, este prea populată, mult prea populată.

● *Slab deschisă spre exterior, China va trăi mai ales bazându-se pe ea însăși. Practic, ea nu are legătură cu exteriorul decât prin singurele ei două mari căi — marea și deșertul. Dar mai este necesar și ca circumstanțele să-i permită să le folosească și să găsească, la capătul drumului, partenerul apt să facă comerț cu ea.*

În epoca mongolă (1215—1368), timp de un secol aproape (1240—1340), cele două porți s-au deschis în același timp. Kubilai han (1260—1294), împăratul prieten și protector al lui Marco Polo, s-a străduit să creeze o marină, deci să se elibereze de navele musulmane, să se protejeze împotriva concurenței și pirateriei japonezilor. În același timp, el a menținut liberă de obstacole marea rută mongolă care, peste Marea Caspică, ajungea la Marea Neagră și la coloniile prospere ale genovezilor și venețienilor (Caffa, La Tana).

Această *Chină deschisă* a fost fără îndoială prosperă, aprovizionată de negustorii din Occident contra monede de argint. Ea va cunoaște de asemenea, minunea minunilor, transformarea monedei în bancnotă. Dar aceasta nu va dura decât un timp.

În orice caz, marea revoluție națională a dinastiei Ming, care îi respinge pe mongoli spre deșert (1368) și curăță spațiul chinez de acești străini neasimilați, va vedea aproape în același timp închizându-se cele două porți. În ce privește deșertul — îi va fi imposibil noii Chine să treacă acest imens obstacol. În ce privește marea: dinastia Ming va încerca în zadar să deschidă aceste căi importante. Din 1405 pînă în 1431—1432 s-au desfășurat nu mai puțin de șapte expediții maritime succesive sub comandamentul amiralului Zheng He. Una dintre acestea a reunit 62 de jonci mari, avînd la bord 17 800 de soldați.

Aceste flote vor părăsi toate Nanjingul pentru a

restabili protecția chineză pe Insulele Sonde (care furnizau Chinei praf de aur, piper, mirodenii); ele vor ajunge pînă în Ceylon, vor lăsa aici o garnizoană, vor ajunge în Golful Persic, Marea Roșie, în sfîrșit pe coasta Africii, de unde au fost aduse, spre uimirea locuitorilor, minunatele girafe.

Episodul a părut straniu sinologilor, și cu atît mai demn de interes. Un vînt bun și navele chineze ar fi ajuns la Capul Bunei Speranțe cu o jumătate de secol înaintea portughezilor, ar fi descoperit Europa, chiar America. În 1431—1432, aventura se termină totuși; ea nu va avea urmări. Enorma Chină a trebuit să-și adune forțele în fața nordului, împotriva adversarilor săi eterni. În 1421, capitala Nanjing era abandonată pentru Beijing.

Mai tîrziu, împărații manciurieni vor deschide din nou poarta deșertului în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Ei vor ocupa atunci vaste teritorii pînă la Marea Caspică și pînă în Tibet, se vor apăra împotriva nomazilor, respingîndu-i departe, spre vest. Aceste cuceriri vor asigura pacea Chinei de Nord și îi vor permite cucerirea, dincolo de Manciuria, a Siberiei pînă la Amur (tratatul de la Nertcinsk, 1689). Un alt rezultat, deschiderea la sud de Irkuțk, începînd din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a marilor tîrguri de la Kiatka (blănuri din Marele Nord contra bumbacuri, mătăsuri și ceai din China). În ce privește deschiderea la mare, europenii vor încerca să o facă în secolele al XVI-lea, al XVII-lea, al XVIII-lea; ei vor forța această deschidere în secolul al XIX-lea, în avantajul lor.

● *Prea populată: încă din secolul al XIII-lea, existau probabil 100 milioane de chinezi (90 milioane în Sud, 10 în Nord).*

Această cifră scade o dată cu sfîrșitul dominației mongole și revoluției naționale care va instala dinastia Ming (1368); în 1384, populația a scăzut la 60 milioane (cifră sigură), dar odată pacea instaurată, vechiul nivel pare să se refacă în curînd. Un nou recul, o dată cu

cucerirea manciuriană (1644—1683), urmînd o creștere a populației după reînstituirea păcii și înregistrîndu-se o enormă expansiune începînd cu secolul al XVIII-lea. Creșterea demografică își pierde atunci orice control.

Această prea mare bogăție de oameni își are reversul. Ea a împiedicat probabil posibile progrese tehnice. Omul mișunînd pretutindeni face inutilă folosirea mașinilor, la fel ca sclavul, altădată, în lumea Greciei și a Romei antice.

Căci omul poate să facă totul. În 1793, un călător englez admiră cum, cu ajutorul brațelor umane, o navă este trecută dintr-un bief în altul, fără ecluză. Părintele de las Cortes (1626) îi admira deja — și el a desenat scena — pe hamalii chinezi care ridicau un enorm trunchi de pom. Pe scurt, nu există sarcină pe care omul să nu o poată îndeplini. Iar omul valorează atît de puțin în China!

Această supraabundență va stînjiți viața chinezilor, o va imobiliza sub carcasa de fier a unei administrații neprogresiste și mai ales va bloca avîntul tehnicilor. De fapt, știința chineză există, o știință căreia erudiții îi descoperă în fiecare zi bogăția, precocitatea, ingeniozitatea și chiar modernitatea. Joseph Needham, care a fost un istoric meticulos, constată că această concepție „organică” despre lume este tocmai cea spre care tinde știința actuală, în opoziție cu concepția mecanicistă care, de la Newton și pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea, a stat la baza științei occidentale. Dar în mod curios, în China tehnica nu a urmat știința. Ea a bătut pasul pe loc. Motivul principal este, fără îndoială, această supraabundență de mînă de lucru. China nu a fost nevoită să-și imagineze mașini pentru a cruța truda oamenilor. Ea a fost permanent victimă a slăbiciunii pe care o antrena această suprapopulare endemică.

## CHINA DE IERI ȘI DE AZI

China clasică nu a dispărut de azi pe mâine. Ea va apune încetul cu încetul și nu înainte de plin secol al XIX-lea. Atunci, evenimentele s-au precipitat. China veche a fost luată cu forța, iar pentru ea a urmat o lungă perioadă de umilire. Îi va trebui mult timp pentru a-și da seama de decăderea sa. Și mai mult timp încă pentru a găsi mijloacele de a pune în aplicare remediul. Ea a ieșit din această stare astăzi numai cu prețul unui efort fabulos, pentru care nici un precedent istoric nu oferă o imagine, fie ea și apropiată.

### **În timpul tratatelor inegale: China umilită și suferindă (1839—1949)**

China nu a fost ocupată ca India, și nici nu a fost redusă, ca aceasta, la starea de țară colonizată. Dar casa chineză a fost forțată, jefuită, îngenuncheată. Toate marile puteri au avut rolul lor. China nu va ieși din acest infern decît o dată cu constituirea Chinei populare, în 1949.

● *Din secolul al XVI-lea, China a intrat în comerțul european. Dar întîmplarea, importantă în sine, nu a adus Chinei decît urmări foarte limitate. Numai după aceea a venit momentul tratatelor inegale.*

În 1557, portughezii s-au instalat la Macao, față-n față cu Guangzhou-ul, și au jucat un rol considerabil, mai ales între China și Japonia. În secolul al XVII-lea, olandezii și englezii își adjudecă primele locuri. În sfârșit, cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea începe epoca de aur a unui comerț de tip chinez, limitat totuși numai la portul Canton.

Este vorba, pentru China, de un trafic important, dar care nu se repercutează deloc asupra întregii sale mase. Negustorii europeni, mai ales englezi, au legături cu o companie privilegiată de negustori chinezi care au monopolul achizițiilor și furnizărilor (ei formează ceea ce se numește *guohong*). În măsura în care sînt avantajoase pentru cele două părți, schimburile nu încetează să crească. Este vorba despre aur (care în China este ieftin din cauza rarității și prețului ridicat al argintului: raportul este de 8 la 1 în comparație cu 15 la 1 și mai mult în Europa), ceai, a cărui cerere crește în Occident în mod vertiginos, despre bumbac și țesături din bumbac, importate mai ales din India, în sfârșit, despre jocurile creditului: negustorii europeni avansează bani celor chinezi care îi repartizează și îi dau la rîndul lor cu împrumut, drenînd astfel, în schimb, produsele din provinciile îndepărtate chiar ale Imperiului, creînd în acest scop rețele financiare deja moderne. Este procedeul obișnuit al Europei pentru penetrațiile sale comerciale: a da cu împrumut unui negustor local, la fiecare călătorie, ceea ce îi trebuie acestuia pentru a strînge înapoi călătoriei următoare și a cumpăra cu prioritate pe piață.

Categoric, comerțul de tip chinez entuziasmează Europa, rezervîndu-i adesea, dacă nu întotdeauna, beneficii foarte mari și pentru China, beneficiile sînt, de asemenea, reale; în special, ea nu resimte ca o dificultate această intruziune de metode și de mărfuri străine: la scara imensei țări, acest șoc economic, limitat la un cerc restrîns, rămîne prin forța lucrurilor moderat.

Dar începînd cu secolul al XIX-lea, totul se schimbă, Europa a devenit mult mai puternică și mai exigentă. Ea se sprijină, în plus, pe forța cîștigată de imensa Indie

britanică, care servește de releu. De aici, brutalitatea intervențiilor occidentale și ravagiile lor.

Războiul opiumului (1840—1842) deschide occidentalilor cinci porturi, între care Canton și Shanghai (tratatul de la Nanjing). Răscoala taiping permite occidentalilor o nouă intruziune, în 1860, și deschiderea a încă șapte porturi. Apoi, rușii obțin cedarea Provinciei Maritime, unde vor construi Vladivostokul. Nenorocirile Chinei sînt de-abia la început. Primul război chino-japonez (1894—1895) o privează de Coreea și marile puteri profită din nou pentru „a fărîmița” China. Rușii se instalează în Manciuria. Mișcarea națională a boxerilor precipită evoluția (1900). Războiul ruso-japonez din 1904—1905 aduce Japoniei anumite avantaje smulse Chinei de către ruși. Primul război mondial dă aceleiași Japonii o parte din avantajele obținute de Germania, în special în Shandong.

China din 1919 apare deci deposestată de părți importante ale teritoriului său. Chiar în interiorul frontierelor sale, occidentalii și japonezii dispun de libertăți, de privilegii și de „concesiuni”, dintre care cea mai cunoscută este concesiunea internațională a Shanghaiului; ei controlează o parte din căile ferate și vămi; acestea servesc de garanții pentru plata dobînzilor la împrumuturile internaționale; ei au stabilit, ici și colo, oficii poștale proprii, propriile jurisdicții consulare, și-au implantat bănci, sucursale, întreprinderi comerciale, industriale sau miniere. Investițiile lor se ridică, în 1914, la 1610 milioane dolari (dintre care 219 revin japonezilor).

De la expediția celor opt puteri și cucerirea capitalei imperiale (1901), cartierul ambasadelor la Beijing se află sub ocupație militară „și înconjurat de o zonă în care este interzisă orice construcție chinezilor”. „Corpul diplomatic de la Beijing exercită în fapt, dacă nu în drept, o tutelă strictă asupra afacerilor chineze sau cel puțin asupra a ceea ce controlează efectiv guvernul de la Beijing”.

În această țară dezmembrată economic se produce de asemenea o mare invazie culturală și religioasă. În



timpul acestor tratate pe care ea le-a numit nu fără motiv „tratatele inegale“, China este copleșită fizic și spiritual.

● *Scuturarea jugului occidentalilor presupune, pentru China, „o anumită occidentalizare“ prealabilă, o modernizare. A se reformă și a se elibera — aceste două sarcini sînt adesea contradictorii și în același timp ambele sînt necesare.*

Ele vor necesita mult timp și efort, vor impune încercări și stagnări înainte de a se degaja clar sensul luptei pe care trebuie să o ducă. China nu a putut asimila de azi pe mîine lecția Occidentului, ca Japonia în momentul revoluției Meiji. Dubla sa ucenicie a fost dificilă.

Astfel, răscoala puternică, complexă — țărănească și din această cauză „clasică“ — a *taipingilor* (1850 — 1864), care va instala pentru o vreme un guvern separatist la Nanjing, a fost naționalistă, xenofobă; în același timp, ea a vrut să atace vechile tradiții chineze, sociale și politice. În timpul scurtei lor reușite, taipingii au abolit sclavia, au emancipat femeia, au suprimat poligamia și obiceiul strîngerii picioarelor în feșe, au admis femeile la concursuri și în funcții publice. Ei s-au gîndit de asemenea la o modernizare tehnică și industrială, deși în mod superficial. Cu toate acestea, în esență, este vorba de o revoluție agrară cum au avut loc atîtea în China veche și cu regularitate în preajma schimbării de dinastii. În acest sens, răscoala taipingilor va căuta să-i elimine pe proprietarii de pămînturi, procedînd la o colectivizare a terenurilor. În cele din urmă, ea va eșua, în primul rînd din cauza ajutorului pe care Occidentul l-a dat dinastiei manciuriene pentru a-și salva avantajele comerciale — și în parte pentru că proiectele de modernizare erau imprecise, deoarece nimic în China nu era încă gata spre a le primi.

În ce privește *mișcarea Boxerilor*, o societate secretă dedicată unor rituri misterioase și terifiante, aceasta nu a fost animată decît de xenofobie, o xenofobie care era

atunci a întregii Chine, începînd cu teribila împărăteasă Ci Xi care, dînd semnalul acţiunii împotriva străinilor (probabil în acord cu boxerii), a provocat imediat zdrobirea acestora şi a Chinei, în 1901. De altfel, Ci Xi era în acelaşi timp o inamică înverşunată a oricărui progres, făcînd să eşueze, cu inteligenţă şi abilitate, tentativa de reformă luminată din 1898, cunoscută sub numele de „O sută de zile” şi care, cel puţin pe hîrtie, pusese bazele unei adevărate revoluţii a instituţiilor şi economiei chineze.

Pe scurt, ora reformatorilor nu a sosit încă la acest început al secolului al XX-lea. Ei se loveau de „surditatea organică a mândarinilor, ale căror urechi erau mai greu de deschis decît porturile chineze” (E. Balazs), de indiferenţa populară care tatonă singură „calea fără ieşire a xenofobiei”. În plus, doreau să înveţe de la străini „şiretlicurile” acestora, reţetele lor de eficacitate.

Problema rămîne greu de rezolvat sub dublul ei aspect; barbarii Occidentului trebuie eliminaţi fără îndoială, dar pentru a ajunge aici trebuie făcută mai întîi ucenicia în ştiinţa şi tehnicile Occidentului. Această ucenie foarte lentă a fost apanajul cîtorva tineri intelectuali ataşaţi acestei burghezii a afacerilor, avînd legătură cu occidentalii şi circulînd în străinătate şi, mai mult încă, al studenţilor, foarte curînd numeroşi şi săraci care frecventau şcolile şi universităţile moderne create de guvern în ultimii ani ai dinastiei manciuriene. Atunci s-au format o serie de societăţi secrete, unele deschis republicane, altele încă monarhistice, toate dorind „redresarea” Chinei şi reforme radicale.

● *Astfel s-a format prima mişcare cu adevărat revoluţionară a Chinei, strîns legată de numele lui Sun Yat-sen.*

*Sun Yat-sen (1866—1925), medic originar dintr-un sat din provincia Guandun, care a trăit multă vreme în afara Chinei şi a fost amestecat în mai multe mişcări revoluţionare, devine în 1905, la Tokio, preşedintele unei*

ligi republicane care a căpătat cu repeziciune o mare importanță în întreaga Chină și a pregătit un program gîndit. Această mișcare a fost direct legată de revoluția care, în 1911, a răsturnat dinastia manciuriană și l-a adus pe Sun Yat-sen în fruntea primului guvern republican. Dar această revoluție eșuează imediat. Sun Yat-sen abandonează fără întîrziere funcțiile sale prezidențiale în favoarea generalului Yuan Shi-Kai (mort în 1916), care a încercat să restabilească în avantajul său vechiul regim.

Constituția liberală din 1912 este suspendată și China este cuprinsă de anarhie. Guvernatorii militari ai provinciilor, care în curînd vor fi numiți *seniorii războiului*, se aliază cu notabilitățile rurale pentru a profita la maximum de funcțiile lor. Ei devin stăpîinii nemiloși ai Chinei. Sun Yat-sen care a reluat calea exilului, întemeiază un nou partid pe care îl numește Guomindang („Partidul Revoluției”) pentru a arăta, printr-un joc de cuvinte (geming — revoluție și Guomin — națiune) că Guomindang-ul, marele „partid al națiunii”, întemeiat în 1912, în euforia primelor luni ale Republicii, nu și-a îndeplinit misiunea: Revoluția trebuie luată de la capăt.

China nu va ajunge la aceasta fără să fi trecut din nou prin accidente și drame repetate, teribile, și care nu se vor încheia printr-o hotărîre clară decît în 1949, o dată cu victoria comuniștilor și a constituției Chinei populare. În acest caz, datele sînt semnificative: de la războiul opiumului (1840—1842) pînă în acest an 1949, a fost necesar un secol de eforturi și suferințe pentru ca China să-și recîștige independența și mîndria. „De acum înainte, putem fi din nou mîndri că sîntem chinezi”, afirma un profesor în 1951.

În cursul acestui secol de așteptare și eforturi, vechiul regim s-a deteriorat în tot ce avea tradițional și conservator. Au dispărut atunci „ierarhia mandarinilor cu nasturi de sidex sau de cristal, ritualul Memoriilor înscrise pe tronul imperial cu pensulă aurită de Fiul Cerului, audiențele în robe de brocart”, precum și privilegiile exorbitante ale occidentalilor și japonezilor.

Pe scurt, la capătul unei lungi perioade de încercări, China abordează unul dintre acele momente rare în care civilizația se reînnoiește distrugînd, sacrificînd unele dintre structurile care i-au fost pînă atunci esențiale. Pentru China, criza este cu atît mai extraordinară cu cît structurile în cauză erau milenare. Nu este mai puțin adevărat că această distrugere nu va fi, nu poate să fie totală și mai ales că, reconstruind, China va rămîne fidelă propriei gîndiri și sensibilități. Vor fi necesare, fără îndoială, cîteva decenii încă pentru a vedea degajîndu-se clar noua civilizație chineză în gestație.

Nu putem pentru moment decît să încercăm să discernem sensul experiențelor în curs, care de-abia încep.

## China nouă

Nu este vorba aici de a face elogiul — ceea ce este posibil, sau procesul — ceea ce nu este mai puțin posibil, al Chinei populare, ci de a remarca ceea ce a făcut sau a vrut ea să facă și apoi de a vedea sau de a încerca să vedem ce devine din acest moment civilizația chineză în luptă cu cea mai formidabilă și violentă experiență umană pe care a cunoscut-o în cursul foarte îndelungatei sale istorii. Această experiență este o multiplă punere în ordine — socială, economică, politică, intelectuală, morală.

Este vorba de a supune lucrurile, oamenii, clasele și, dacă este posibil, lumea exterioară unei noi situații, create prin voința chineză. Orgoliul își are aici rolul său, un orgoliu care este cel puțin un mod de a reînnoi legăturile cu o foarte veche Chină, sigură că ocupă centrul, mijlocul Universului.

● *China populară este o enormă masă de oameni și bogății, unele reale, altele virtuale, care urmează să fie create. Și de unele și de celelalte depinde creșterea ei economică.*

Populația ei nu încetează să crească: în 1952 — 572 milioane; în 1953 — 582; 1954 — 594; 1955 — 605; 1956 — 620; 1957 — 635; 1958 — 650; 1959 — 665; 1960 — 680; 1961 — 695. Precizăm că nu este vorba aici de recensăminte exacte (cu excepția celui din 1953, în legătură cu care trebuie menționate rezerve exprese), ci de evaluări, de altfel probabile. Ca în toate țările subdezvoltate (iar China, în 1949, este cea mai mare dintre țările subdezvoltate), creșterea populației, datorită unei rate ridicate a natalității, de circa 40 la mie, și unei mortalități scăzute, ridică mari probleme. Această creștere a populației limitează dinainte și amenință serios creșterea efectivă a nivelului de trai.

Cu toate acestea, ratele creșterii economice, din 1949 pînă în 1962, sporesc prodigios, fără echivalente istorice sau actuale. Nici măcar primul plan cincinal rus nu a avut rezultate mai bune decît primul plan de cinci ani chinez (1953—1957). Acest ritm este cel al unei economii care, în ansamblu, pornește de la zero. Or, este privilegiul celor rămași în urmă de a avansa mai repede. Puțin bogați la pornire, ei își dublează averea fără a fi cu toate acestea bogați. Nimic nu denotă că, la un anumit nivel de dezvoltare, legea randamentelor descrescînde, căreia nu-i scapă lumea capitalistă, nu va afecta și lumea țărilor socialiste.

Trebuie să ținem, de asemenea, cont, pentru a aprecia dezvoltarea ei extraordinară, că este prețul unei voințe inexorabile, al efortului celei mai mari mase de oameni grupați din lume. Și de faptul că economia *planificată* este o știință deja rodată prin experiența trecută a sovietelor, și chiar de către capitalismul contemporan.

Nu se pune problema aici de a face un bilanț strîns. Dacă urmărim cifrele *oficiale* și dacă luăm în considerare venitul național global calculat începînd din 1952, fără a căuta să analizăm în amănunțime o documentație greu de controlat, creșterea ar fi următoarea: 1952 — 100; 1953 — 114; 1954 — 128; 1955 — 128; 1956 — 145; 1957 — 153; 1958 — 206; 1959 — 249. Ratele de creștere din 1958 și 1959 ar fi de 34% și, respectiv, de 22%, ceea ce este pur și simplu fabulos. Cu

toate rezervele menționate (în special în ce privește dificultatea de a calcula un venit global pentru un ansamblu atât de vast și diferențiat), economiștii nu-și pot ascunde nici uimirea, nici admirația. A fost realizat un uriaș salt înainte.

Cel care nu este economist de profesie va aprecia cu și mai multă ușurință încă aceste progrese pornind de la cifre concrete. Producția de oțel în milioane de tone: 1949 — 0,16; 1952 — 1,3; 1960 — 18,4. Cărbune: 1949 — 32; 1960 — 425. Fontă: 1949 — 0,25; 1960 — 27,5. Electricitate în miliarde de kWh: 1949 — 4,2; 1960 — 58. Bumbac (milioane de metri): 1949 — 1,9; 1960 — 7600. Cereale, plus cartofi dulci și cartofi, luate în considerare la un sfert din greutatea lor netă (în tone): 1957 — 185 milioane; 1958 — 250; 1959 — 270. Mărturiile cele mai recente: harta (triplă) a căilor ferate — cele care existau în 1949, cele care au fost construite înainte de 1969, cele în curs de construcție: de asemenea, tripla hartă a hidrocentralelor electrice (vechi, noi, în curs de construcție) sau a centralelor termice; sau formidabilele lucrări prevăzute pentru a controla Fluviul Yang Zijiang, la ieșirea din bazinul din Sichuan, în zona cascadelor și cheilor Xi Ling. Aceste lucrări foarte îndrăznețe vor pune sub control o enormă rezervă de energie, vor permite vaste irigații spre nord, vor regulariza cursul Fluviului Albastru, deschis pe mii de kilometri navelor maritime, vor favoriza amplasarea chiar în zona cheilor a unor uzine ultramoderne.

● *Aceste rezultate au fost obținute cu prețul unor eforturi supraumane, prin convingerea enormei societăți chineze că nu este vorba numai de entuziasm politic și muncă îndârjită, ci că este vorba de a remodela.*

Această sarcină nu este numai un mijloc — și un mijloc de o eficacitate excepțională, ea este de asemenea un scop și o miză. Regimul își joacă cu adevărat existența în această acțiune continuată fără răgaz. Și dacă nu

ezită să-și joace cu duritate rolul, este pentru că se bucură, din partea masei chinezilor, de o apreciere anticipat favorabilă datorită fie și numai faptului că a eliminat teribila corupție a regimului anterior, în cursul ultimilor ani ai lui Jiang Jieshi.

Întreaga societate a fost luată sub control: țărani, muncitorii, intelectualii, membrii de partid. *Cît despre burghezia* cea mai de văză — burghezia „còmpra-doră“ —, cea a intermediarilor între negustorii chinezi și europeni, ea a dispărut din 1949 în bagajele lui Jiang Jieshi; burghezia industrială a fost resorbită în cursul transformării întreprinderilor particulare în întreprinderi mixte (particulare și publice), în 1956; nu mai există decît o burghezie a afacerilor, și numai într-o singură parte, a sectorului comercial, unde situația ei este evident precară.

*În lumea rurală*, reforma a fost rapidă și progresivă. Ea a început prin legea agrară din 30 iunie 1950, care i-a eliminat cu brutalitate pe proprietarii de pămînt și pe țărani bogați. Țărani mijlocași care mai rămîn își pierd o parte din bunuri; în cele din urmă, fiecare țăran primește un lot minuscul de pămînt (15 ari), care prin el însuși indică masa enormă a celor care capătă pămînt (din 600 milioane chinezi, peste 500 milioane țărani). Acest mic lot de pămînt nu este decît precursorul de moment al unei microproprietăți egalitare.

În octombrie 1956, începe practic colectivizarea, prin crearea unor *ferme colective*. Un nou pas înainte este făcut o dată cu crearea, în 1958, a *comunelor rurale*, care regrupează pînă la 20 000 de țărani, în timp de ferma colectivă reunea numai cîteva sute. Este vorba aici de o organizare originală, poate prea îndrăzneată — politică, agricolă, industrială și militară în același timp. Țăranul este în același timp soldat și unii țărani sînt înarmați, ceea ce dă regimului garanția suplimentară că dispune de o forță armată gata oricînd să intervină. La 20 noiembrie 1960 însă comunele par să fi fost private de prerogativele și de sarcinile lor în avantajul *brigăzilor de producție*, dar este prea devreme pentru a vorbi de succesul sau eșecul acestora. Este cert numai faptul că

regimul ezită, nu în mod evident în legătură cu scopul ce trebuie atins, cât în legătură cu soluțiile, dat fiind faptul că creșterea agricolă este singura care bate pasul pe loc.

Se află sub control *chiar și înregimentarea muncitorilor*, al căror număr nu încetează să crească și pe care sindicatele, împreună cu partidul, îi țin în mână. Guvernul le-a cerut, ca și țăranilor, un efort supraomenesc. După al doilea plan cincinal, a început desfășurarea unei propagande active pentru a obține salturi înainte pe care planul nu le prevedea. De aici, emulații spectaculoase și lozinci: „Mai mult, mai bine, mai repede, mai economic!"; „O zi face cât 20 de ani și un an cât un mileniu“, „1958 va fi primul dintre cei trei ani de luptă grea pentru un mileniu...“.

Ar fi ușor de menționat mii de exemple de devotament eroic. Și toate acestea în pofida proastelor condiții de muncă, salariilor mici, hranei insuficiente, lipsei de locuințe. Să ne gândim la acel muncitor model — în această calitate avînd avantaje, dar mai mult încă îndatoriri suplimentare — care, pentru a rămîne treaz la uzină, își dă noaptea cu apă rece pe față.

*În ce-i privește pe intelectuali*, pe studenți, membrii de partid, eroismul lor este oare mai puțin cunoscut sau programul care li se propune este mai puțin clar? Este sigur că modul de a-i convinge a fost mai complicat, mai sinuos, mai tragic.

Membrii de partid nu sînt niciodată feriți de epurări sau de autocritici. A avut loc, de asemenea, campania celor trei, și apoi a celor cinci „anti“. Prima, în ianuarie și februarie 1952, „împotriva corupției, risipei și birocratismului“ funcționarilor, a dezvăluit scandaluri mari, amplificate apoi în mod intenționat și care sătenilor deveniți în orașe „cadre de partid“ le-a adus dezagreabila surpriză de a pierde peste noapte o situație cu care se adaptaseră cu prea mare ușurință. Tot în același an, campania celor cinci „anti“ (corupție, evaziune fiscală, fraudă, vînzarea din bunurile statului, furtul secretelor economice) determină mari agitații,



sinucideri, condamnări multiple și severe. Vor urma alte epurări, alte autocritici, alte sinucideri.

Pentru studenți, al căror număr nu încetează să crească, nu există aproape moment în care mîna care îi ține să nu îi zgîlțîie, să nu-i umilească, să nu-i disciplineze, să nu-i constrîngă de asemenea la munci manuale grele, la sate sau în uzine.

În ce-i privește pe intelectuali sau profesori, nici ei nu au fost scutiți de vexațiuni. Dreptul de a critica le-a fost îngăduit, pentru o vreme în urma evenimentelor din Ungaria. A fost așa-zisa perioadă a „celor 100 de flori”: ca florile, gîndirea să înflorească sub 100 de forme diferite. Somați să-și explice propria gîndire, ezitînd să o facă, intelectualii au fost puși atunci într-o stranie situație, cu atît mai mult cu cît declarațiile lor erau reproduse imediat în presă. „Marxism-leninismul, afirma unul, este o teorie veche, demodată, improprie Chinei. El trebuie să fie revizuit”. Un profesor se deroba în termenii următori: „Mi-e teamă de libertatea actuală. Esențialul acestei libertăți este că trebuie să vorbești. Presiunea este penibilă. Să ne destindem pentru moment. Vom vedea mai tîrziu ce va urma”. Un alt profesor constata: „Poporul nu reușește să se hrănească, iar unii afirmă că nivelul de trai a crescut”. Un mic vacarm, s-ar putea crede; o mică recreație pentru bătrînii intelectuali care au suportat greu cursurile reeducării marxiste. Dimpotrivă, totul a fost foarte serios. „Cele 100 de flori” nu au durat nici măcar o primăvară; ele vor înflori „violent timp de o lună”, de la 8 mai la 8 iunie 1957. Au fost urmate imediat de represiuni. Mulți imprudenți, în urma declarațiilor făcute, își vor pierde definitiv locul.

Aceasta pentru a ne reaminti că în China nu este vorba de o dezbatere deschisă, ci de o luptă pentru viață. Problema este de a remodela o societate, un suflet colectiv, de a epura China de greșelile ei, de moștenirile, de regretele ei posibile. De a o îmbăta de orgoliu, de muncă, de satisfacția de sine și mai ales de a reduce spiritele la supunere.

„Dacă îi vom constrînge pe cei 650 milioane de chinezi să gîndească corect, ei vor acţiona corect, conform normelor pe care Partidul Comunist Chinez le consideră esenţiale mersului său către o Chină socialistă“. În acest scop se exercită prin radio, prin presă, prin discursuri, o permanentă propagandă care nu îşi are echivalent în nici o experienţă „socialistă“ sau „totalitară“. Arma acestei propagande este critica, organizată zilnic la toate locurile de muncă în cursul discuţiilor obligatorii. Este mijlocul de a stabili în grup, pe cei a căror atitudine este bună, pe cei ce pot fi cîştigaţi şi pe cei de neclintit. Împotriva acestora din urmă va lupta fiecare. „Atacul verbal“ (du sheng) este un „amestec uimitor de critici violente îmbinate cu sarcasme, apostrofări şi — foarte rar — cu violenţe minore“.

Această acţiune ideologică este concepută ca o operaţiune „de largă respiraţie, complexă şi gigantică“ (Mao Zedong), mai mult sau mai puţin severă, în funcţie de cercurile sociale, destul de laxă în ceea ce-i priveşte pe ţărani; foarte puternică, dimpotrivă, în grupurile definite — uzine, birouri, universităţi, şcoli, unităţi armate. Această îndoctrinare nu se va desfăşura fără să întîmpine rezistenţă şi fără sancţiuni. Acestea din urmă nu mai sînt sîngeroase ca la începutul Revoluţiei, dar ele rămîn severe.

Astfel, în domeniul culturii şi artei există un comisar „cultural“ al partidului, însărcinat cu disciplina şi lupta împotriva infiltrărilor burgheze şi reacţionare, care pot pătrunde în mod insidios pe această cale. Fiecare scriitor trebuie să fie exemplar şi nu numai în cuvinte. Este citat cutare autor care, locuind la ţară, scrie în fiecare dimineaţă în sensul unei „literaturi colective“, cultivă un teren cu cartofi dulci, creşte porci... Scriitorii vinovaţi de „deviaţionism de dreapta“ sînt expuşi unor sancţiuni, ca celebrul romancier Ding Ling, trimis „pentru reeducare prin muncă“ într-o regiune pustie din nordul Manciuriei, unde va trebui să rămînă cîoi ani.

Evident, aceste sancţiuni sînt neînsemnate faţă de groaznicele execuţii sumare din primele luni ale

revoluției țărănești. Evident, de asemenea, aceste rezistențe, aceste sabotaje pe care le semnalează chiar documentele oficiale nu reprezintă majoritatea. Alinierile sincere și entuziaste sînt mult mai numeroase și multe adeviziuni noi sînt exprimate în termeni emoționanți. A te alătura ideologiei triumfătoare înseamnă a te alătura unei patrii, unei națiuni, înseamnă a crede în viitor, a crede în China.

● *Experiența agricolă este singurul veritabil eșec al Chinei comuniste. Recoltele record, umflările naive ale statisticilor, optimismul oficial au putut, pînă în 1958, să ascundă datele reale. Articole și cărți entuziaste au ajutat, în Occident, la propagarea acestor iluzii. Recoltele catastrofale din 1959, 1960, 1961 au dat o lovitură teribilă și, în parte, nedreaptă acestui optimism.*

De ce nedreaptă? Pentru că aceste rezultate catastrofale s-au datorat, în principal, unor cauze de ordin natural. China este supusă, dintotdeauna unei alternanțe sau unei simultaneități de flagele contradictorii, secetă sau inundații, în special în marile provincii din nord. În 1961, mai mult de jumătate din recoltă a fost astfel distrusă. Furtuni și inundații au făcut milioane de victime, în timp ce, din martie pînă în iunie același an, a putut fi traversat cu piciorul, în aval de Juan, însuși Huanghe, redus la un ridicol firicel de apă. Secete, taifunuri ieșite din comun, inundații, insecte dăunătoare — acești vechi inamici nu au dezarmat în fața Chinei noi.

Se poate spune oare că, astfel, China plătește, ca toate republicile socialiste, succesele sale industriale? Ea a mizat poate prea mult pe industrializare și a neglijat agricultura. Presa oficială, îi acuză, alături de „calamități naturale, fără asemănare de un secol“, și pe oameni și vorbește de sabotaje. „O parte dintre numeroasele cadre și muncitorii de sprijin care, în august 1960, au fost trimiși la sate pentru a ajuta comunele

populare să salveze recoltele nu și-au făcut datoria și au trădat dispozițiile guvernului și partidului“, adesea de „conivență cu elemente retrograde ale populației“. Nu credem peste măsură în „această explicație a Țapului ispășitor“. Este probabil că colectivizarea, aici ca și în altă parte, a rănit țărănimea, în general mai tradiționalistă decât restul populației, și anumite măsuri par de altfel să anunțe concesii (cum este accentul pus pe *micile* brigăzi de producție, și nu pe brigăzile *mari*, ca înainte).

Pentru moment, aceste rezultate catastrofale antrenează numeroase consecințe. Ele încetinesc creșterea, obligă China populară să-și diminueze exporturile alimentare spre Rusia, care serveau de contrapartidă pentru produse și servicii rusești. Ele o obligă chiar să apeleze la țările capitaliste pentru a obține de la ele livrări de cereale: 9 pînă la 10 milioane tone cerute Canadei, Australiei, Statelor Unite, Franței, Birmaniei și chiar Taiwanului. La Londra, unde se organizează transportul maritim al acestui uriaș transfer, se apreciază, că China va trebui să plătească 80 de milioane de lire sterline pe an în următorii trei ani. Cum? Probabil prin mercur și metale prețioase, aur și argint.

Este fără îndoială o lovitură dură pentru o economie în dezvoltare. Un semn de întrebare pentru viitorul Chinei. În orice caz, marea zonă de umbră a unei reușite de altfel de necontestat, categorică și spectaculoasă.

## Civilizația chineză în fața lumii actuale

Nimic din acest mare progres nu ar fi posibil fără acceptarea a ceea ce joacă, în vasta lume chineză, rolul unui naționalism foarte specific, pentru care s-a propus cuvîntul barbar și inacceptabil de *culturalism*: pe scurt, un orgoliu care nu este național ci cultural, un naționalism de civilizație dacă vrem să-i spunem așa, realitate veche și vie și pe care trebuie să încercăm să

o elucidăm. Căci China actuală, care pare la prima vedere atît de neobişnuită, atît de nouă, este legată prin aceasta de un lung trecut de mîndrie, rănit de secolul trist (1840—1949) care a precedat experienţa comunistă.

● *China se considera o mare putere şi o mare civilizaţie; ea a crezut întotdeauna în superioritatea sa asupra restului Universului, în primordialitatea civilizaţiei sale în afara căreia nu a existat, după părerea sa, decît barbarie.*

Ea a avut cîndva un orgoliu foarte asemănător cu cel al Occidentului de odinioară.

Secolul tratatelor inegale a fost pentru ea de două ori crud. A devenit o naţiune printre celelalte — prima umilinţă, şi o naţiune dominată de barbari, de ştiinţa şi armele lor — cea de-a doua umilinţă. Naţionalismul actual, virulent, exacerbat, este în primul rînd o revanşă, hotărîrea fermă de a deveni o mare naţiune, marea naţiune, indiferent care va fi preţul pe care va trebui să-l plătească. De aici, înverşunarea ei în a relansa Revoluţia, în a nu-i lăsa un moment de răgaz, în a se precipita asupra noutăţilor de ultimă oră — marxism-leninismul şi manualele ruseşti traduse — aşa cum altădată se arunca asupra textelor sacre ale budhismului şi manifesta dorinţa de a face cunoştinţă cu Domnul De (Democraţia) şi Domnişoara Sai (ştiinţa), aşa cum se orientează în prezent spre istorie, sociologie, etnografie...

Este neîndoielnic că China lui Mao Zedong simte vocaţia de a conduce popoarele proletare la atacul împotriva ţărilor îmbuibate şi bogate, indicîndu-le mijloacele prin care să procedeze la o revoluţie rapidă, pentru care le oferea reţete, împreună cu ajutorul ei generos. Să ne gîndim că China, în pofida dificultăţilor proprii, nu a renunţat să exporte produse alimentare şi capitaluri. În ce priveşte capitalurile, în perioada 1953—1959, au fost repartizaţi 1 191 milioane dolari între

Albania, Birmania, Cambodgia, Ceylon, Cuba, Egipt, Guineea, Ungaria, Indonezia, Coreea de Nord, Mongolia, Nepal, Vietnamul de Nord, Yemen... Această enumerare nu ține seama de ajutorul dat rebeliunii algeriene, nici de acordul cu Ghana (1961). Detaliile respective și altele (faptul că 40% din credite revin unor țări necomuniste) dovedesc că China populară înțelege să joace un rol internațional, care depășește poate forțele sale actuale, dar categoric nu ambițiile sale.

Ocuparea Tibetului în 1950 și, de atunci, conflictul latent cu India; revendicarea Insulei Formosa unde se află armata lui Jiang Jieshi; dorința de a relua relații normale cu Japonia, cu Occidentul, a cărui economie răspunde mai bine necesităților sale decât economia sovietică (aducerea semiclandestină a unor mașini unelte prin Macao și Hong Kong); în sfârșit, dorința de a intra în ONU, unde locul Chinei este ocupat în mod paradoxal de naționaliștii din Formosa: toate acestea exprimă voința de putere, de strălucire; la fel, semi-ruptura între marxismul chinez și marxismul sovietic la Congresul de la Moscova din 1961. China se vrea, se visează dominantă. În 1945, ea era „incapabilă să fabrice o motocicletă”; iată-o în 1962 pe punctul de a realiza bomba atomică. În această surprinzătoare revoluție, își găsește orgoliul originilor sale, demnitatea de mare civilizație.

● *Ceea ce subliniază un sinolog foarte cunoscut, Etienne Balazs, a cărui opinie este rezumată în rîndurile ce urmează, în legătură cu revoluția actuală replasată în lunga perspectivă culturală a Chinei.*

Ca experiența chineză să reușească într-un mod convingător și ca toate țările subdezvoltate să riște să urmeze acest model — acest fapt de importanță imensă este cel care dă un caracter îngrijorător (îngrijorător pentru prietenii, ca și pentru inamicii Chinei) următoarei întrebări: oare experiența chineză va reuși? Nu este ea oare pe cale să eșueze?

Să spunem deschis că nu servește la nimic să examinăm cifre și statistici, cifrele sînt manipulate pentru nevoile cauzei, apoi, mai mult încă, pentru că statisticienii chinezi tatonează și plutesc ei înșiși în plin empirism. Nu trebuie să ne mirăm că statisticile lor nu sînt prea sigure, ci mai degrabă că ele sînt destul de sigure pentru a permite planificării să avanseze fără prea multe greșeli, să cuantifice rezultatele experiențelor în curs pentru a scoate în evidență mișcarea. Această mișcare, în ansamblul ei, este pozitivă.

Putem glumi desigur în legătură cu unele eșecuri ale planurilor cincinale: furnale înalte de buzunar, producția cerealieră, comune populare... Dar factorii fundamentali și stabili ai experienței chineze te fac să reflectezi mai degrabă decît să rîzi sau să critici, atît par de atent calculați:

a) industrializarea cît se poate de conștientă și a cărei rată de creștere depășește de departe (și va depăși fără îndoială încă mulți ani de acum înainte) rata de creștere atît a U.R.S.S.-ului și democrațiilor populare, cît și a țărilor rămase în urmă (în medie 20% față de 7 pînă la 10%);

b) voința lucidă de „a merge pe două picioare” atîta vreme cît va fi necesar, adică de a rezerva veniturile industriei investițiilor pentru a-i menține ritmul de creștere și de a continua, în alte sectoare, să se descurce cu mijloacele existente, artizanatul rural dirijat, furnizînd masei țărănești esențialul articolelor de consum și utilajelor agricole;

c) austeritate generală și nu limitată la marea masă, ceea ce permite să se ceară acestei mase sacrificii mari;

d) flexibilitatea remarcabilă a unor conducători capabili să-și recunoască greșelile și să-și corijeze imediat tirul.

Toate acestea se sprijină pe cîteva realități esențiale ale vieții, civilizației chineze, fără de care nimic nu ar fi posibil.

1. În primul rînd pe număr. Duritățile experienței, chiar dacă din nefericire sacrifică ființe umane, și chiar mulți oameni, nu pot compromite succesul experienței în sine. Căci în China există mulți oameni, au existat întotdeauna prea mulți oameni.

2. Dar mai ales pe înregimentarea fără precedent a unei mase de peste 600 milioane de către 10 milioane de organizatori, membri disciplinați și devotați ai partidului în fruntea căruia se află (cu câteva excepții) vechea gardă, șefii căliți de circa 30 de ani de persecuții, de războaie civile, de rezistența armată în fața Japoniei, de înaintările și reculurile pline de răbdare în strategia militară și tactica politică, de o experiență neegalată în administrarea lucrurilor și oamenilor.

Nu putem să nu ne gândim că ei sînt moștenitorii marii tradiții birocratice a Imperiului milenar, ai funcționarilor-cărturari obișnuiți să guverneze un mare stat cu o mîină foarte fermă. O nouă intelectualitate, neobosită și cutezătoare, a eliminat-o pe cea veche, livrescă și sclerozată; la rîndul ei, ea ține în mîinile ei puternice destinul Chinei. Iar masa de chinezi, care s-a supus întotdeauna disciplinei, îi urmează pe acești noi stăpîni cu supunere. Această organizare eficientă, fără slăbiciuni și, fără întrerupere, de la vîrf pînă la bază, care permite ca toată lumea să fie făcută să muncească dur, este poate secretul acestei experiențe unice: în scurtă vreme, cea mai veche civilizație vie a devenit forța cea mai tînără, cea mai progresistă din toate țările subdezvoltate. Dar poate că s-a putut sprijini pe una dintre cele mai vechi și cele mai solide originalități ale vechii sale civilizații: organizarea birocratică.

### ● *O altă problemă pentru viitorul Chinei: conflictul sino-sovietic.*

Demonstrațiile Congresului al XXII-lea (1961) și atacurile mascate ale „*Pravdei*” sau ale „*Ziarului poporului*”, organele oficiale sovietic și chinez, exprimă ele oare conflictul real? Sau aparențe în pofida căroră solidaritatea socialistă va sfîrși întotdeauna prin a fi cea mai puternică?

La drept vorbind, divorțul este aproape imposibil: el ar implica consecințe mondiale foarte riscante pentru cei doi parteneri. Dar ostilitatea pare profundă, iar în



această privință nu lipsesc motivele care țin de istoria civilizațiilor aflate față în față.

Fără îndoială, conflictul are cauze foarte actuale. Forțele aflate față în față sînt două mari popoare care au trecut prin experiența comunistă pentru a se moderniza. Or, în timp ce unul răsuflă în sfîrșit ușurat după 40 de ani de penurie și suferințe, celălalt își pierde respirația într-un efort supraomenesc și o austeritate vrednică de milă. În timp ce noul îmbogățit se așază zgomotos la masa conferințelor națiunilor, ruda săracă nu are nici un cuvînt de spus la conciliabule, se trezește alungată de pe arena internațională ca un ciumat. Unul este condamnat să avanseze indiferent de preț, sub amenințarea de a rămîne în urmă, celălalt a devenit înțelept, prudent. Există în toate acestea numeroase subiecte de fricțiune.

Dar conflictul nu ține el oare mai mult, în profunzime, de naționalismul suspicios al Chinei, de dorința ei de a-și lua revanșa asupra Occidentului? Rusia reprezintă încă — socialistă sau nu — Occidentul; ea este încă barbarul. China nu pretinde nimic mai puțin, pentru a șterge trecutul, decît să devină ea însăși capitala lumii a treia. Atunci ea va fi din nou în Univers „Imperiul de Mijloc“.

India se prezintă ca o juxta punere de spații, dar și de trecuturi heteroclite care, toate, tind să intre în rezonanță, fără a ajunge vreodată acolo. Ea este prea vastă (4 milioane de kilometri pătrați, cu Pakistanul, adică între de trei și patru ori cât mica Europă a celor șase), prea populată (peste 438 milioane de oameni astăzi, fără Pakistan). Diversă, ea nu a avut niciodată un trecut pașnic, între Podișul Dekkan, la sud, conservator de popoare și de civilizații, zonă de rezistență obstinată, și nord-vestul care leagă țările aride ale Indusului de Iran și, dincolo de pasul Khaibar, de Turkestan și întreaga Asie centrală tumultuoasă: deschisă invaziilor, este regiunea periculoasă, patetică a Indiei.

În cele din urmă (mai puțin în ultima vreme a colonizației engleze), nici o dominație politică nu și-a întins autoritatea asupra ansamblului subcontinentului, nici odinioară, nici astăzi, după scindarea violentă și singeroasă dintre India și Pakistan, în 1947.

#### **Indiile clasice (pînă la colonizarea engleză)**

Dacă nu urcăm pînă la misterioasa civilizație a Indusului (de la 3000 la 1400 *a.H.*), trei Indii clasice s-au format lent, apoi s-au înlocuit fără grabă, prelungindu-se una în alta:

a) o civilizație indo-ariană, numită vedică, din 1400 a.H. și pînă în secolul al VII-lea p.H.;

b) o civilizație *medievală* hindusă (hinduismul) care o dezvoltă pe cea anterioară pînă în secolul al XIII-lea;

c) o civilizație islamo-hindusă, impusă de cuceritorul musulman ca o cămașă de forță (secolele XIII–XVIII) și a cărei colonizare expansivă și prelungită va fi preluată, începînd din secolul al XVIII-lea, de colonialismul englez.

Nici una din aceste civilizații, să mai spunem o dată, nici unul din marile imperii „universale” pe care-l vor aduce, rînd pe rînd, nu au pus în cauză ansamblul subcontinentului. Pînă în secolul al XVIII-lea, spațiul indian nu a cunoscut niciodată acele reduceri la o ordine unică ce caracterizează trecutul Chinei și îl simplifică în mare măsură.

● *India vedică se constituie în trei sau patru mari etape, din 1400 a.H. pînă în secolul al VII-lea p.H. Cele două milenii sînt dominate de invazia și instalarea popoarelor ariene venite din Turkestan și care, pătrunzînd în India prin nord-vest, se infiltrează lent prin cîmpiile Indusului Mijlociu, apoi ale Gangelui Mijlociu. Civilizația lor nu afectează decît o parte a cîmpiei indo-gangetice, dar aceasta va fi foarte curînd inima vie a Indiei.*

Făcută în același timp din aporturile noilor veniți și din împrumuturi multiple, „vii”, de la popoarele deja instalate în India, această primă civilizație, numită vedică (de la *Veda*, cunoașterea sacră), se va dezvolta cu o încetineală extremă. Ea întîlnește popoarele indigene existente deja în acele locuri, oameni cu pielea brună sau neagră, de origini diverse: pigmei veniți de foarte devreme din Africa; proto-mediteraneeni sosiți mai tîrziu, fără îndoială din Mesopotamia și al căror tip s-a conservat la dravidienii din sud; populații provenite din Asia centrală, cu caracter mongoloid (mai ales în Bengal).

Cea mai mare parte din acești prearieni sînt deja

legați de sol, agricultori, crescători *sedentari*, grupați în sate și chiar în orașe, pe malurile Indusului, care este focarul unei civilizații deja vechi de orășeni și negustori. Prearienii sînt numeroși și vor rămîne în continuare, pînă astăzi, elementul uman majoritar al Indiei.

Păstori, *nomazi*, oameni (adeseori, dar nu întotdeauna) cu pielea deschisă și păr blond, indo-arieni se înrudesce cu numeroasele popoare care în mileniul al II-lea au invadat platourile Iranului sau Asiei Mici și îndepărtatele țări din Europa. Acești invadatori ai Indiei sînt frații elenilor, italoților, celților, germanilor, slavilor.

#### a) *Prima etapă, înaintea anului 1000: invazia*

Prima invazie ariană s-a operat din Turkestan spre Iran și India. Ea pătrunde astfel, din Mesopotamia pînă la Indus, în interiorul unei civilizații omogene deja, strălucite, cu orașele sale, cu case înalte, cu țărani stabili. Această veche civilizație este poate în decadență cînd invazia atinge țările Indusului, care, totuși, își vor apăra multă vreme independența împotriva noilor veniți și vor întîrzia înaintarea lor spre est.

Textele sacre ale arienilor, scrise în *sanskrită*, relatează despre luptele interminabile care amestecă oamenii, zeii și antizeii (*asura*, divinitățile protectoare ale adversarilor) și se desfășoară înaintea anului 1000 în regiunea Panjāb și rîului Kabul.

Această îndelungată etapă se reflectă în cea mai veche din cărțile sacre, Rg-Veda (Veda strofelor, sau Imnurile), care dezvăluie mitologia și credințele unei prime religii vedice. Treizeci și trei de zei cel puțin — zei tereștri, din „spațiul intermediar“ (atmosfera), din cer. În mijlocul acestor zei „palizi“ se detașează Varuna, păstrătorul „legilor cosmice și morale, descoperitorul vinovaților, pe care-i leagă fedeleș cu lațuri“; Indra, și mai important, eroul cu păr blond, victorios în mii de lupte: învingătorul demonului Vitrā, el a eliberat apele cerului, care de atunci inundă pămîntul și îl fertilizează. Toți acești zei se amestecă cu oamenii ca și divinitățile Olimpului cu războinicii care se înfruntă sub zidurile Troiei. Toți pretind sacrificii: lapte, grîu, carne animală și o băutură fermentată (*soma*) provenită dintr-o plantă misterioasă.

Pe scurt, o religie pluralistă, formală, redusă la rituri. Nomadismul arienilor nu a cedat încă pe deplin vieții sedentare, creatoare de ordine, chiar și în domeniul religios.

b) *A doua etapă, de la 1000 pînă la 600 a.H.: cucerire și sedentarizare.*

Sedentarizarea invadatorilor se realizează puțin cîte puțin, între 1000 și 600 a.H., într-o regiune ușor deplasată sau lărgită spre est, în care actualul oraș Delhi reprezintă răsîntia esențială. Această cucerire spre est va ajunge pînă în actualul Benares, prin lupte gigantice, sau cel puțin așa prezentate. Pe la 800 este atins Bengalul și poate India centrală.

Transformările geografice, sociale, economice, politice antrenate de această evoluție explică imensele inovații religioase semnalate de noi cărți sacre, apoi de *Comentarii* (Brahmanes) și de Upanișade — acest „tratată de interpretări“ care deschide porțile secrete ale speculațiilor religioase. Menținîndu-și fondul primar, religia se complică treptat. Se afirmă tendințe spre monoteism, în timp ce, datorită amestecurilor sociale, coabitării învingătorilor și învinșilor, o masă imensă de credințe neariene se difuzează în toate sistemele religioase, ca yoga („stăpînirea de sine“), ale cărei practici ocupă un loc considerabil în religia vedică, alături de sacrificiile rituale.

Credințele și atitudinile religioase devin tot mai sumbre. Cîrînd se consideră că sufletele nu încetează să se reîncarneze pentru a începe noi existențe terestre, dureroase, la nesfîrșit. În același timp, se constituie primele diviziuni sociale (*varna*), într-o societate concomitent „magică“, „pseudofeudală“, „colonială“, compozită, cu siguranță, în care nu totul se explică (cum s-a crezut pînă acum) doar prin raporturile de la poporul cuceritor la popoarele învinse. În primul rang, *brahmanii* sînt preoții, stăpînii spirituali; vin apoi războinicii, regi, prinți, mari seniori (*kṣatriyas*); de rangul trei sînt micii țărani, crescători de animale, meșteșugari (*vaiśya*); în sfîrșit, pe locul al patrulea și ultimul se află *śūdra* care sînt, la origine cel puțin, indigeni aserviți.

În continuare, această societate se precizează, lent, cu tabuurile ei, exclusivitățile, multiplele ei interdicții de căsătorii mixte, cu clivajele potrivit distincțiilor stricte de *pur* și *impur*.

Distincția între temporal și spiritual se operează între cele două clase superioare. Regalitatea primitivă este despuiată rapid de orice monopol religios, spre deosebire de ceea ce în alte părți era regula (atît în China cît și în Egiptul antic și aiurea). „Raportul celor două principii, principiul spiritual și principiul politic al *imperium*-ului, este deplin marcat într-o instituție singulară... De fapt nu este suficient ca regele, model sau esență a categoriei *kṣatriya*, să folosească brahmani pentru ritualul public; el trebuie să aibă o relație personală permanentă cu un brahman, *purohita* lui (literalmente, „plasat înainte“). Îl traducem prin „capelan“, dar trebuie să avem prezentă în minte ideea unei delegații sau avangarde spirituale, a unui *major ego*. Nu numai că zeii nu mănîncă ofrandele regelui fără *purohita*, dar regele depinde de acesta pentru actele din viața lui, care nu vor reuși fără ajutorul său. El este pentru rege ca gîndul pentru voință, într-o relație tot atît de strînsă ca o căsătorie. Pe scurt, cum afirmă R̥g-Veda, „el locuiește, prosperă în locuința sa, lui îi împarte pămîntul toate darurile, pe el îl ascultă popbrul de la sine, regele în fața căruia merge brahmanul“ (Louis Dumont). În orice caz, așa spun și repetă textele brahmanice.

Pentru Louis Dumont, acest primat religios care se asociază puterii fără a se confunda cu ea este rațiunea majoră a acestei societăți fracționate: asociate una alteia, primele două clase se opun restului masei sociale; la fel primele trei, în bloc, ansamblului categoriei *sūdra*.

Brahmanii își vor fi fondat preeminența pe teama puternică pe care o inspiră. Un ritual complicat face din ei organizatorii indispensabili ai sacrificiilor; un singur detaliu să fie omis, și zeul solicitat se eschivează deîndată, iar teribilul Varuna trece la răz bunări nemiloase. Depozitari ai secretelor ritului, preoții pot acționa așadar după bunul plac, atacînd antropomorfismul naiv al vechilor arieni, devalorizîndu-l pe Indra și toți zeii eroi ai vechilor imnuri. Ei creează pentru

folosință proprie un zeu suprem, Brāhma, care le prezidează sacrificiile. Este adevărat că acest zeu nu va fi niciodată foarte popular.

În schimb, alți doi zei dominatori vor suscita entuziasmul credincioșilor: Śiva Rudra pe lângă populațiile țărănești, și Vișṇu, identificat cu eroul Kṛṣṇa Vāsudeva, pe lângă cercurile aristocratice. În plus, „războinicii” și „țărani” („clasele” a II-a și a III-a) se vor îndrepta de bună-voie spre *yoga*, pe care brahmanii o vor adopta la rîndul lor, și spre alte culte practice indigene. Sau chiar spre o speculație filozofică liberă, care în secolele al VI-lea și al V-lea dă naștere la două noi religii: jainismul și buddhismul.

*c) A treia etapă: splendorile primare ale jainismului și buddhismului, secolele al VI-lea și al V-lea.*

Încetul cu încetul apar principatele unor regi minuscule, apoi orașe aristocratice, legate prin comerț. Orașele, curînd populate, profită de luxul curților princiare și al bogatelor burghezii. Bancheri, negustori profită din plin de pe urma traficului caravanier și maritim; apare atunci luxul stofelor fine de bumbac, de in sau de mătase. Armele găsite în morminte atestă industria fierului începînd din 600 a.H. Aden este marea piață care reexpediază fierul indian spre Mediterana.

În acest mediu activ, comparabil întrucîtva cu Grecia contemporană a secolelor al VI-lea și al V-lea, se dezvoltă cele două mari religii salvatoare *jainismul* și *buddhismul* — cea din urmă mai cunoscută și mai importantă decît prima, pentru că va radia spre exterior. Dimpotrivă, pe plan pur indian, jainismul și buddhismul sînt la egalitate. Și una și cealaltă sînt religii în afara cadrelor, „seculare”, adoptate de clasele dominante în afara brahmanilor și propagate de negustori; și una și alta au fondat mănăstiri și propun reguli de salvare individuală: buddhismul, după cum am văzut, printr-un soi de negare a dorinței de viață și a sensului vieții, urmărește să rupă cercul blestemat al reîncarnărilor pentru a atinge Nirvāna; jainismul, dimpotrivă, vede în suferința personală și în căutarea ei o cale eficientă de salvare. Ambele religii au fost fondate de mari seniori:

Siddhārtha Gautama, poate fiu de rege (563?— 483?), numit și Śākya Muni (înțeleptul Śākyas-ilor) sau Buddha (Iluminatul); și Vardhamāna Mahāvīra (540?—468), „Învingătorul“ lumii (Jina).

Buddha, originar din Nepal, și-a avut „revelația“ pe la 525 și de atunci, restul vieții a propovăduit în Valea Gangelui. Religia lui, ce va fi modificată de îndată ce va muri, este clădită pe cuvintele sale adunate de discipoli. Nu găsim nici o afirmație despre Dumnezeu, tăcere care nu înseamnă o negare dar rămîne o trăsătură puternică a doctrinei sale, ca și respingerea oricărui „monism“ divin. În acord cu ideile dominante ale timpului său (cea a Upanișadelor), el respinge realitatea lumii și Ființei Universale. Pentru el, nimic nu are realitate în afara conștiinței noastre. „Ai revenit la mine ca o pasăre plecată de pe o corabie spre toate punctele cardinale pentru a găsi pămîntul și nu ai văzut nimic nicăieri. Căci elementele (Pămînt, Foc, Apă, Aer) își au punctul de sprijin în conștiință. Ele și-l pierd în conștiința insensibilă. Cînd conștiința a încetat să existe, toate elementele universului dispar integral.“

De fapt, *Buddha este cel care renunță (sannyāsin)*, care părăsește societatea și pribegeste trăind din pomană, în căutarea unui absolut spiritual capabil să-l elibereze. El este preocupat nu de reformarea societății, de care se dezice, ci de asigurarea salvării proprii. Buddhismul este deci o religie pentru individ, pentru omul „desocializat“, prin aceasta fiind legat de numeroasele erezii care vor apărea regulat în India și care sînt tot atîtea moduri de a se sustrage — prin asceză personală și absolutul sfînteniei — religiei brahmanilor, strîns legată de toate constrîngerile societății. Buddhistul care renunță, spre deosebire de creștin (care dorește să scape de moarte), încearcă să scape de viață, de ciclul renașterilor: „Iată, voi călugărilor, adevărul sfînt despre suprimarea durerii: setea de existență este cea care duce, din renaștere în renaștere, setea plăcerii... Iată, voi călugărilor, adevărul sfînt despre suprimarea durerii: stingerea acestei sete prin desființarea dorinței, interzicînd dorința, renunțînd la ea, nelăsîndu-i loc.“ Cu acest preț va fi rupt cercul renașterilor și atinsă Nirvāna.



Pentru a ajunge acolo, cel drept va trebui să urmeze „drumul cu opt brațe“ (între care știința care eliberează de orice vanitate); să respecte cele cinci interdicții (omorul, furtul, adulterul, beția, minciuna), abținerea de la cele Zece Păcate (între care injuria, flecăreala, invidia, ura, greșeala dogmatică...), practicarea celor Șase Virtuți transcendente: dragostea de aproape, răbdarea, puritatea morală, energia, milostenia, bunătatea. Dar pentru a atinge perfecțiunea, trebuie mers mai departe. Trebuie să devii *bodhisattva* (sfânt, cum am spune noi), apoi Buddha (să primești iluminăția mistică). Doar cei ce sînt Buddha se dizolvă în Nirvāna.

d) *În timpul epocii numită a Imperiilor, de la 321 a.H. pînă la 535 p.H., jainismul și buddhismul cunosc o mare răspîndire, domină artele și gîndirea, fără a îndepărta totuși un singur moment practicile curente, de origine vedică sau altă origine.*

Brahmanii, pentru a-și apăra pozițiile, se vor sprijini tot mai mult pe cultele populare pe care le adună la un loc, ca pentru a-și face din ele o fortăreață. Acest proces lent conduce spre hinduism, sincretism de o amploare considerabilă și asupra căruia vom reveni imediat.

Prin aceasta, societatea ierarhizată se afirmă, se completează, în mod deosebit prin sistemul „castelor“, atît de particular Indiei și care se conturează între 300 a.H. și 700 p.H. Este vorba deci de o formare relativ tîrzie, care nu trebuie confundată cu vechile *varna*, acestea asemănîndu-se mai degrabă cu clasele sociale ale Iranului preislamic. Castele, realitate încă a Indiei contemporane, au avut deci nevoie de vreo mie de ani pentru a se forma, la hazardul amestecurilor etnice și culturale, cît și ca urmare a diferențierii crescînde a meșteșugurilor. Rezultatul îl constituie apariția a mii de caste (aproximativ 2 400 existente încă astăzi), la cel mai jos nivel, dincolo de toți interzișii, aflîndu-se *paria*, *cei ce nu pot fi atinși*.

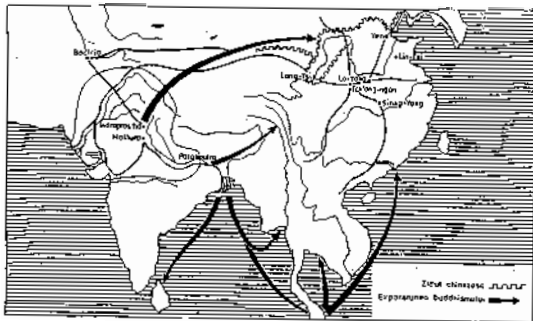
Această civilizație compozită profită de crearea de Imperii universale (dinastia Maurya — 321—181 a.H. — și mai ales dinastia Gupta, de la 320 la 525 p.H.) pentru

a depăși limitele stricte ale Indiei de nord, spre Nepal, Himalaya, Tibet, Siam, Indonezia (îndeosebi după decadența dinastiei Gupta), pentru a se infiltra în Insula Ceylon pe care o „colonizează” și, de asemenea, în reduta dravidiană a Dekkanului, impunând aici sanscrita „clasică și sofisticată” ce va deveni, în întreaga Indie, vehiculul unei civilizații princiare opuse culturii maselor.

Buddhismul se impune o dată cu Imperiul maurya și domnia prestigioasă a lui Aśoka (264—226 a.H.). Dar cînd, peste vremuri, o nouă Indie clasică se afirmă, ea se află mai ales sub semnul învingător al hinduismului, vorbindu-se despre „renașterea” hinduismului, căci ea este marea sa perioadă artistică. India devine atunci stăpînă peste tot ce împrumutase de la alții (și mai ales de la arta greacă pe care a cunoscut-o o dată cu cucerirea de către Alexandru cel Mare a țării Indusului, 327—325 a.H.), se afirmă în puritatea și forța sa, inventează, dacă se poate spune, templul hindus (*śikhara*, exact fleșa care îl domină), atît de caracteristic pentru secolele ce vor urma ca și catedralele Occidentului. Ridicat pe o platformă vastă mărginită de scări largi de acces, templul este înconjurat de capele sau de un deambulatoriu. Masa însăși a sanctuarului semnifică Muntele Meru, acest Olimp mitic pe care se presupune că trăiesc zeii.

Această epocă este de asemenea o mare perioadă literară. La curtea lui Candragupta al II-lea (386—414) au trăit cele „nouă pietre prețioase”, poeții și gînditorii cei mai străluciți ai vremii, și tot aici a fost scrisă și *Śakuntală*, dramă ce a fost tradusă în engleză în 1786 și în germană în 1791, și care a făcut o impresie atît de puternică asupra lui Herder și Goethe.

● *Fîind moștenitorul unor tradiții foarte vechi, începuturile hinduismului nu pot fi datate cu precizie la sfîrșitul dinastiei Gupta sau la dizolvarea Imperiului Harșa (606—647). Este cert însă că el se va afirma puternic ca ansamblu în timpul Evului Mediu indian ce durează, în mare, de la moartea lui Harșa pînă la întemeierea sultanatului de la Delhi, în 1206.*



# 11. China și India după Buddha

(300 a.H. — 500 p.H.)

În această perioadă tulbure, buddhismul se răspindește în Indochina și Indonezia — pe cale maritimă, și spre inima Asiei și Chinei — pe cale terestră. În India, dimpotrivă, el se retrage. Pataliputra a fost capitala Așokăi. Imperiul grec bactrian (înconjurat de o linie neagră continuă, cu orașele Mathura și Indraprastha) s-a întins, pentru o clipă, pînă la Pataliputra. Aceste regiuni elenizate au fost locuri de împropătare a buddhismului.

***Hinduismul este mai mult decît o religie sau o ordine socială, el este esențialul civilizației indiene, iar realitățile sale, foarte vechi prin rădăcinile pe care le are, rămîn vii încă în India lui Pandit Nehru.***

Pentru a explica această evoluție, putem folosi cuvintele obișnuite pentru modelul Europei — Evul Mediu, fărîmîțarea feudală etc. O vom face pentru comoditatea expunerii, dar ar fi periculos ca noțiunile să fie interpretate *ad litteram*, căci dacă hinduismul, în India medievală, este la fel de important ca și creștinismul în Evul Mediu occidental, India nu seamănă deloc cu Europa merovingiană, caroligiană sau chiar feudală.

***a) Contextul istoric are importanța lui.***

A existat probabil un regres al schimburilor economice încă înaintea sfîrșitului dinastiei Gupta, încetinire ce a lovit negustorii, „suporterii” jainismului și buddhismului. Cele două religii vor cunoaște curînd persecuții: credincioși supuși la suplicii, trași în țeapă, mănăstiri distruse...

Pe de altă parte, de fiecare dată cînd în istoria Indiei cele mai bogate regiuni, de la Gange la Gujarāt și Marea Oman, nu mai sînt animate, însuflețite de traficuri importante, marile imperii unificatoare se prăbușesc, fără însă ca masa indiană să se îngrijoreze peste măsură: regele, cei care guvernează sînt întotdeauna din altă castă decît cvasitotalitatea supușilor. Este deci destul de firesc ca India să se fărîmîțeze atunci în state independente, iar fiecare dintre acestea să se fracționeze la rîndul său într-o serie de principate și seniorii belicoase. „Evul Mediu” hindus, triumful „războinicilor” și istoriilor regionale, se împarte în sute de cronici locale în care chiar și erudiții specialiști riscă să se răsîndească cu ușurință.

Interesant nu este de a urmări istoria acestor state, unul cîte unul, nici de a reține înflorirea unor specificități vii, ca în Bengal, sau Gujarāt, sau în Dekkan („Bizanțul indian”, cum l-au numit unii istorici sensibili la destinul său deosebit, la capacitățile sale de rezistență, la iradierea lui maritimă în timpul Imperiului

cola: 888—1267). Cel mai important este avîntul literaturilor locale în bengali (Bengal), în Gujarāt în regiunea Golfului Cambaye și Peninsulei Kathaviar, în limbile dravidiene (cuvîntul dravidian, prost conceput de Caldwell în 1856 și de care nu ne putem debarasa, desemnează limbile și nu rasele din Dekkan; printre aceste limbi, cea mai importantă este tamila).

Pe scurt, Evul Mediu, în condițiile încetirii activității economice, a redat (considerînd că ar fi fost vreodată pierdută) forță și vigoare diversității geografice și umane a Indiei. Această diversitate proliferază, asemenea „vegetației tropicale”; ea constituie una din trăsăturile profunde ale hinduismului care va transmite Indiei moderne multitudinea de limbi ce o jenează atît de mult. Dar dincolo de aceste diversități, se conturează și o unitate religioasă și culturală evidentă.

*b) O unitate provenită din sincretismul brahmanilor.*

În țările din nord, hinduismul constituie suma religioasă pe care brahmanii au realizat-o plecînd de la elemente vedice și postvedice, de la elemente neariene asimilate de secole și de la mulțimea cultelor locale individuale, preluate de o religie care a dorit să-și însușească totul.

Cine ar putea preciza rolul sudului de-a lungul acestei lente instalări? Încetul cu încetul, el înlocuiește Nordul în politică, în artă și de asemenea în elaborarea gîndirii religioase. Între secolele al VII-lea și al XII-lea, Dekkanul prezintă realizările cele mai înalte, cele mai strălucitoare ale artei (arta Pallava din Māmallapuram, clasică și subtilă; arta din Elora, violentă și suverană; arta din Konarak, lirică și senzuală). Dar să nu uităm, că mult înaintea acestor triumfuri artistice, Sudul a dat, prin Śaṅkara și Rāmānuja, ultimii foarte mari filozofi ai Indiei.

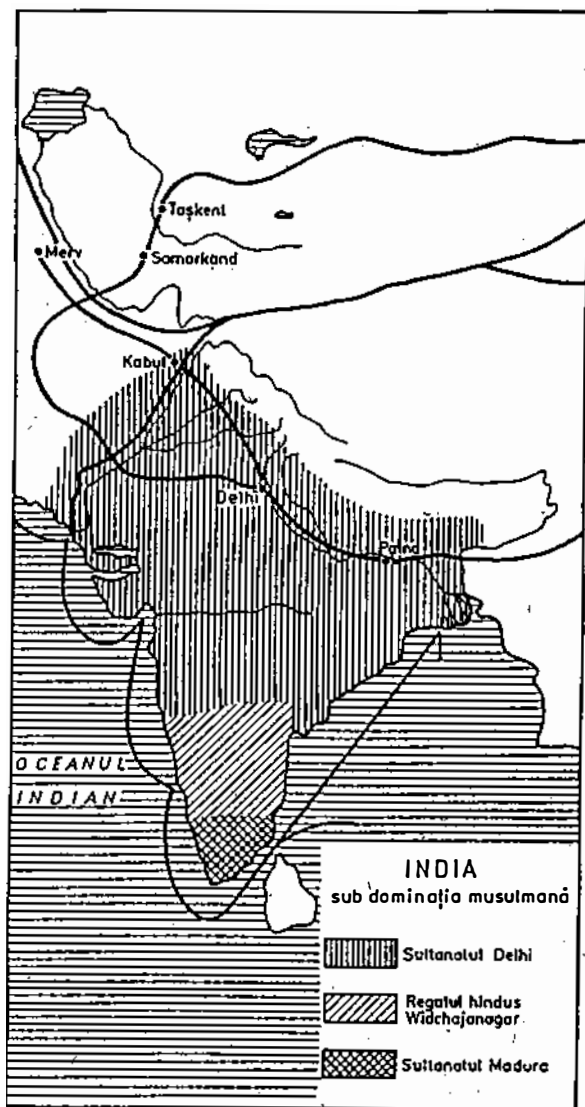
Hinduismul va populariza, sub mii de nume diferite, un zeu al iertării accesibile, milos, care se lasă adorat cu plăcere. Imaginile variază, fondul rămîne același. Religiozitatea tradițională și-a luat revanșa față de buddhism și jainism, nu fără a fi asimilat și adoptat

preceptele de puritate, absența violenței, și chiar *vegetarismul celor două secte*. Dar noul limbaj va fi reinterpretat în primul rînd de vechiul fond popular.

Astfel, hinduismul ajunge la coexistența a trei mari zei „la vîrf”: Brahma (care primește mai ales „omagii literare”) este creatorul lumii; Vișnu este păstrătorul ei iar Shiva este distrugătorul. Separabili și inseparabili, ei constituie, fiecare în ce-l privește, expresia Ființei supreme al cărei rol este de a fi destinul printre oameni. Astfel se explică „coborîrile” pe pămînt, *avatare*, adică numeroasele încarnări ale lui Vișnu în slujba păcii lumii. El se va încarna sub formă de pește, de broască țestoasă, de mistreț uriaș, de om-leu, sau chiar — al nouălea *avatar* — sub formă de Buddha, a cărui operă este astfel integrată unui întreg sistem religios. Shiva distrugătorul se identifică cu „moartea, cu timpul; el este Hara, cel care ia cu sine”. Ca și Vișnu, el își deleagă adeseori puterile unor zeițe. În sudul Indiei el are ca soție pe Mînākṣī, fiica unui rege („cea cu ochi de pește”).

Este imposibil să te angajezi în această mitologie de o bogăție exuberantă, despre care ne oferă o idee cartea inteligentă, agreabilă a lui H. Zimmer, *Mituri și simboluri în arta și civilizația Indiei* (1951). Nu ne putem opri nici asupra ritualului minuțios al rugăciunilor și sacrificiilor, cultului morților, ritului incinerării care rămîne cel al majorității hinduiștilor (doar ascetii și copiii sînt înmormîntați), ceremoniilor lungi și complicate ale căsătoriilor. India a fost și rămîne teribil de conservatoare în domeniul riturilor.

Pentru credincios, problema esențială rămîne eliberarea lui. Dacă, judecat a fi fost cinstit, ajunge în Paradis „pe razele Soarelui” sau dacă, condamnat, ajunge în Infern — oricum viitorul nu va respira această decizie, fie ea sancțiune sau recompensă. Sufletul se va reîncarna potrivit soartei sale nefericite. Dar prin rugăciuni, rituri, pelerinaje sau chiar și prin talismane, omul poate scăpa uneori acestui *karman*, actului care antrenează întotdeauna consecințe și mai ales reîncarnări. Atunci, el va fi „eliberat”. Este o eliberare negativă, foarte diferită de calea buddhistă spre o eliberare spirituală, care pretinde



### 12. India în secolul al XIV-lea.

Această schiță reprezintă principalele drumuri (linie neagră groasă) și diviziunile politice (cu efemerul sultanat Madura, creat în extremitatea sudică în 1335).

purificarea și asceza individuală, renunțarea, proprie sfînteniei.

Buddhismul (ca și jainismul) a fost scufundat sub apele grele ale hinduismului — apele înseși ale civilizației Indiei —, asimilat în unele din formele sale și totodată respins în spiritul său, chiar și în Bengal unde se înrădăcinase atît de puternic. Dar el va lăsa un gol neumplut. În India ascetul, sfîntul, „renunțătorul“ va avea mereu succes. Îngreunată sub povara unei societăți compacte și inexorabile, religia dominantă nu permite libertatea individuală decît în despuiere, în „non-act“. În aceste condiții, „sectele“ proliferază ca gesturi de eliberare intelectuală și morală.

Poate tocmai acest vid lăsat de buddhism explică, conversiunea masivă la Islam în Bengal, după ultimele persecuții împotriva buddhismului, în secolul al XII-lea. Tot așa în Balcani, creștinii eretici bogomili din Bosnia, atît de des persecutați, s-au convertit la islamism o dată cu sosirea turcilor în secolul al XV-lea.

● *India musulmană (1206—1757). Schițată din secolul al VII-lea prin întemeierea coloniilor comerciale pe coasta Malabar, materializată din 711—712 printr-o invazie pornită din Sind și implantarea diferitelor colonii continentale, India musulmană va cuprinde încet țările pînă la Indus și Gange. După care va încerca, zadarnic, să cucerească întregul continent.*

Posesiunea pămînturilor semideșertice din Nord a fost îndelung contestată musulmanilor. În 1030, la începutul secolului al XI-lea, doar Panjăbul se află în mîinile lor. Vor mai trebui două secole pentru ca *sultanatul din Delhi* să se întemeieze (1206) și să se întindă în India de Nord, poziție cheie care oferă totul, sau aproape totul.

Această cucerire, de o sută de ori reîncepută, a dus la o vastă ocupație militară. Musulmanii, puțin numeroși, instalați doar în orașele importante, guvernează asupra țării numai cu prețul unei politici sistematice de teroare. Cruzimea este la ordinea zilei: incendii, execuții sumare, condamnări la crucificare sau



la țeapă, capricii sîngeroase... Templele hinduse sînt distruse pentru a face loc moscheilor. La nevoie, convertirile se fac cu forță. De îndată ce se produce o răscoală, represiunea este imediată, sălbatică: case incendiate, ținuturi devastate, bărbați uciși, femei luate în sclavie.

De obicei, zona de șes este lăsată în administrarea prinților indigeni sau comunităților satești, aceste autorități intermediare fiind responsabile de plata unor impozite grele, uneori în schimbul unei anumite autonomii, cum se întîmplă pe pămînturile rajahilor din Rājputānā.

India și-a datorat supraviețuirea doar răbdării, puterii supraurbane, imensității ei. Cum tributurile sînt zdrobitoare, o recoltă catastrofală ajunge pentru a dezlănțui foamete și epidemii care fac să dispară dintr-o dată milioane de ființe. O mizerie înspăimîntătoare a fost contraponderea constantă a luxului învingătorilor, a splendorii palatelor și fastului din Delhi, unde sultanii și-au instalat capitala, obiect de uimire pentru călătorii musulmani ca celebrul Ibn Battūta.

Sultanii din Delhi au avut șansa să scape ca prin minune de șocul primelor invazii mongole ale lui Gengis Khan și a succesorilor săi imediați, în secolul al XIII-lea. Ba chiar au profitat de aceste tulburări pentru a-și lărgi cuceririle spre sud, care pînă atunci reușise să reziste instalării sultanatelor musulmane. În schimb, Tīmūr-Leng le va supune teritoriul și în 1398 va întreprinde un raid victorios pînă la Delhi, care va fi jefuit fără milă. Învingătorul se va retrage însă curînd cu prada și șiruri de captivi, astfel că vechea dominație musulmană se va putea restabili în India, de bine — de rău, fără a-și regăsi însă vechea splendoare.

Peste o sută treizeci de ani, în 1526, pe cîmpul de luptă de la Panipat, armata de aventurieri condusă de Babur, descendentul (cel puțin așa pretindea acesta) lui Gengis Khan, va răsturna un imperiu bolnav, fărîmițat de fapt între mai multe mîini. O armată minusculă, dar care aducea cu ea arcebuze, piese de tun (ale căror roți de afet erau legate între ele cu lanțuri pe cîmpul de luptă

pentru a rezista șarjelor eventuale de cavalerie) și care a sporit, după victorie, cu mercenari veniți din Iran, din Cașmir, din țări islamice și în curînd din Occident.

Babur era musulman (de rit sunnit). Victoria acestor nou veniți a fost deci cea a Islamului ordodox, a oamenilor cu pielea albă, a prafului de pușcă. Prin ea s-a constituit *Imperiul Marelui Mogul* care, în principiu, va dura peste trei secole, pînă în 1857, data suprimării sale tîrzii de către englezi, cu prilejul revoltei cipailor. De fapt, strălucirea lui se stinsese încă de la moartea ultimului din mării săi suverani, Aureng Zeb (1658—1707), cu mult înainte ca englezii să ocupe Bengalul (1757).

Din 1526 pînă la moartea lui Aureng Zeb, India musulmană a cunoscut astfel o nouă splendoare, care rea ntește anii de glorie ai sultanatelor de la Delhi, de altfel cu aceleași violențe, cu aceeași coexistență forțată, aceleași implantări, aceleași succese.

*Aceleași violențe.* Islamul guvernează prin teroare și își asigură luxul pe seama mizeriei generale a Indiei (dar putea să facă altfel?). Pe de o parte, bogății fabuloase admirate de călătorii din Occident; pe de alta, foamete periodică, mortalitate nemaipomenită și nenumărați copii abandonați sau vînduți de familiile lor.

*Aceleași coexistență forțată,* datorată legăturilor tot mai numeroase pe măsura scurgerii timpului. Akbar (1555—1606), cel mai mare dintre suveranii moguli, va încerca chiar să creeze o administrație mai puțin arbitrară și o religie nouă care să fi reunit într-un singur sistem religios (din Ilahi: religia divină) islamismul și hinduismul. Religia preconizată nu a avut nici un adept în afara cercurilor înguste care-l înconjurau pe împărat și nu a supraviețuit morții acestuia. Dar încercarea rămîne semnificativă.

La drept vorbind, cuceritorul nu se putea dispensa de supușii săi hinduși. Imense regiuni ale Indiei rămîneau semiindependente, plătind sau neplătind impozit. François Bernier, medicul francez aflat în slujba Marelui Mogul, notează în 1670: „În această țară există o sumedenie de națiuni asupra cărora Mogulul nu prea este stăpîn, majoritatea avîndu-și proprii șefi și suverani care

nu ascultă de el și nu-i plătesc tribut decît dacă sînt constrînși, unii foarte puțin, alții deloc.“

Necesitățile datorate războaielor și luptelor continue contribuiau la limitarea unei autorități în principiu absolute. Curtea Marelui Mogul este o vastă armată (de la 50 000 la 200 000 de oameni) adunată la Delhi: cavaleri, mușchetari, tunari, tunuri ușoare și grele, rezerve de cai și elefanți — în total o mulțime de luptători, de rîndași și servitori. Șefii, *omerah*, se bucură de pensii și beneficii (pămînturi ce li se concesionează pe viață); ei sînt aventurieri, adesea de foarte modestă origine, ceea ce nu-i împiedică în schimb să defileze pe străzi „superb îmbrăcați, călărind ba un elefant, ba un cal iar uneori în *paleki* (lectică), urmați de obicei de un mare număr de cavaleri, de cei ce vor face de gardă la casa lor, cu o mulțime de valeți care pășesc înainte și alături de ei pentru a le face loc, a alunga muștele și praful cu cozi de păun, a purta scobitoarea sau scuipătoarea, apă de băut...” „La un mahomedan sînt sute de păgîni” — mai explică Bernier. Deoarece nu întreaga armată putea fi recrutată din rîndul așa-zișilor Moguli cu pielea deschisă (și care, de teama de a nu-și pierde acest privilegiu pentru copiii lor se căsătoresc de preferință cu femei albe din Cașmir), trebuia să se apeleze la păgîni și la tenuri tuciurii.

La Delhi au existat întotdeauna soldați *rajputi* (proveniți din Răjpūtānā) ce erau adeseori comandați de propriii lor rajahi. Unii dintre aceștia din urmă puteau ridica la cerere mari armate de soldați indigeni, pentru a lupta chiar împotriva mercenarilor musulmani, sau a perșilor și iți, vecini periculoși, sau a patanilor, musulmani din Bengal, sau chiar împotriva prinților hinduși sau musulmani din Dekkan, prin tradiție ostili.

Toate acestea erau plătite din imensa vistierie a Marelui Mogul, ce era alimentată mai mult din comerțul făcut de țările pe care le stăpînea decît din venitul pămînturilor sale. În realitate, această vistierie este un centru de confluență și de dispersie a bogățiilor. Ori de cîte ori o monedă de argint intră în vistierie este perforată; deseori monedele au mai multe perforații.

O parte remarcabilă a Indiei nemusulmane participă

astfel la aceste distribuiri, se află în circuit, cum am spune astăzi. În perspectivă, coexistența s-a impus cu amestecurile, cu toleranțele ei reciproce și relative. Am semnalat deja arta mixtă, islamică și hindusă, care se răspîndește la Delhi și în celelalte capitale mogule. Este cu siguranță o artă mixtă, atît indiană cît și musulmană. Totuși, pe plan cultural și religios, India a rămas ea însăși, Islamul nereușind s-o marcheze decît în mică măsură, după cum demonstrează Tulsidas, cel mai mare poet de limbă hindi, de origine brahmanică, care a trăit între 1532 și 1623.

De fapt, dominația autoritară a Islamului, în pofida nenumăratelor ei consecințe, a afectat structurile societății și economiei hinduse în mai mică măsură decît contactele cu Occidentul, amorstate la sfîrșitul secolului al XV-lea, intensificate în secolele al XVI-lea și al XVII-lea și care se vor dezvolta mult mai rapid o dată cu avîntul general din secolul al XVIII-lea. Lăsînd deoparte superioritatea prafului de pușcă (ce explică nu numai victoria musulmană din 1526 dar și căderea îngrozitoare a lui Vijayanagar, în 1565), Islamul nu are nici o superioritate asupra Indiei pe care a supus-o.

De la moartea lui Aureng Zeb (1707), după cum am spus, Imperiul se clatină în fața pericolelor din vest și din sud; în 1738, afganii ocupă Delhi. Din 1659 începuse înaintarea foarte puternică a poporului hindus al mahraților, oprită doar pentru un moment de Aureng Zeb și care va cunoaște vremurile sale de glorie în secolul al XVIII-lea.

Acestea fiind spuse, să ne ferim să facem în pripă procesul Islamului indian. Ar fi nedrept să nu plasăm această experiență de colonizare, deosebit de violentă și prelungită, printre nenumăratele experiențe de același gen din lumea de atunci. În orice caz, această colonizare seculară a implantat o masă enormă de credincioși musulmani în furnicarul Indiei, respectiv 24 la sută din populația totală la recensămîntul din 1931 (77 milioane față de 239 milioane de hinduși), ceea ce înseamnă aproape un musulman la trei hinduși. Astăzi, împărțirea politică din 1947 fiind foarte imperfectă (se estimează la 44 milioane din 438 numărul musulmanilor care

trăiesc în India propriu-zisă, și la 85 populația Pakistanului, care cuprinde și ea nemusulmani), raportul actual trebuie să fie între 20 și 25 la sută, mai aproape de ultima decât de prima cifră. India musulmană a supraviețuit și ea deci, ca prin minune, și se desparte cu greutate de civilizația comună indo-musulmană.

## **India britanică (1757—1947): o economie bătrână în încheștarea cu Occidentul modern**

În secolul al XVI-lea, portughezii au ocupat în Extremul Orient o serie de contoare. Dar India portugheză (Vasco da Gama sosește la Calicut la 17 mai 1498, Goa este ocupată în 1510) va fi cunoscut cel puțin un secol de splendoare. Secolul al XVII-lea se află deja sub semnul factoriilor engleze, olandeze și franceze.

Încă înainte de eliminarea francezilor (1763), India britanică a fost întemeiată, prin victoria lui Robert Clive la Plassey (Palassi, în apropiere de actuala Calcutta), la 23 iunie 1757; ea va dura aproape două secole, pînă la independența Indiei, dobîndită în 1947, aproape tot atît cît splendoarea Imperiului Marelui Mogul. Ca și acesta, ea se va extinde treptat, cucerirea încheindu-se abia la mijlocul secolului al XIX-lea (prin ocuparea Pandjăbului, în 1849) și, la fel ca acesta, nu va ocupa direct o serie de state autonome. Dar sub autoritatea britanică această autonomie este de principiu mai mult decât reală. De fapt, continentul întreg a suportat șocul acestei dominații viguroase sprijinită pe o imensă superioritate economică. Pînă la primul război mondial, îndepărtata Anglie a fost, în general, cea mai mare putere industrială, comercială și bancară a lumii. Dominația ei a afectat profund toate structurile Indiei.

● *India devine o piață producătoare de materii prime. Expoatarea, extinsă progresiv o dată cu cuceririle, condusă de Compania Indiilor (care nu va fi dizolvată decât în 1858), va căpăta încă din epoca foarte coruptă a lordului Clive (acesta, atacat în Camera*

*Comunelor, se va sinucide în 1774) tripla formă a exploataării potențailor locali, negustorilor, țăranilor.*

Exploatarea a fost aplicată fără nici o jenă în provinciile bogate ocupate la început, Bengal, Bihar și Orissa. Oarecare ordine și echitate nu se va instaura, de partea britanică, decît începînd din 1784, dată la care se organizează un regim mai onest.

În primii ani jaful, malversațiunile provocaseră deja dezastre de neînchipuit. Lordul Cornwallis, guvernatorul general al Indiei, scria la 18 septembrie 1789: „Pot afirma fără nici o ezitare că o treime din teritoriile Companiei din Hindustan sînt în prezent o junglă, locuită doar de fiare sălbatice.“ Nu exagera cu mult.

Cu siguranță, noii stăpîni, care au răspunderea lor, sînt de asemenea jucăriile și victimele procesului pe care nu-l mai controlează deloc. Numeroase ravagii se datorează doar unei economii monetare în creștere, de o anvergură pe care India nu a cunoscut-o vreodată, în pofida deschiderii sale foarte vechi spre traficurile lumii. Dreptul englez, conceptele occidentale despre proprietatea asupra solului au provocat de asemenea catastrofele involuntare.

În orice caz, un echilibru vechi, obținut cu multă greutate, din cel mai îndepărtat trecut al Indiei, era pus în pericol, perturbat.

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea, India este o lume rurală cu nenumărate sate, adesea mizerabile, grupuri de colibe asemănătoare celor ce pot fi văzute și azi (1962) în apropiere de Madras sau în alte locuri: „pereți de lut uscat, un acoperiș din frunze de palmier împletite, o poartă scundă ca singură deschidere... Fumul focului de balebă uscată de vacă se strecoară cum poate prin crăpăturile din acoperiș“. Dar aceste sate formau comunități strînse, echilibrate, ce-și asigurau singure traiul și erau conduse de un șef sau un sfat al bătrînilor, în unele regiuni existînd chiar o redistribuire regulată a pămînturilor. Meșteșugarii legați de sat, fierari, tîmplari, dulgheri, orfevri ce-și exercitau meseriile din tată în fiu, de secole, primeau în schimbul serviciilor lor o parte din recolta sătenilor. În unele sate, țăranii mai înstăriți

posedau sclavi cărora le asigurau hrana, locuința și îmbrăcămintea. Comunitatea era răspunzătoare colectiv de impozitele și corvezile pretinse de stat sau de seniorul locului. Astfel, o parte din recolta și munca sa era livrată altora, Indiei minoritate din îndepărtatele orașe guvernamentale care nu-i dădeau nimic în schimb. Impozitul era singura legătură dintre oraș și satele care nu erau în stare să cumpere de la el nici una din mărfurile pe care acesta le importa sau fabrica. Industriile orașului rămâneau un lux rezervat unor cercuri restrinse de orașeni sau erau destinate exportului. Dar dacă presiunea acestor privilegiați devenea prea grea, intolerabilă, satul putea să-și schimbe locul, să caute alte pământuri, o soartă mai bună.

Așa a arătat multă vreme această economie sătească de subzistență, foarte veche, aproape închisă în sine, îmbinând agricultura și meșteșugăritul, prin urmare liberă față de exterior, de la care avea nevoie doar de sare sau fier... Organizarea socială a castelor îl menținea pe fiecare la locul său, de la brahmanul învățător, preot și astrolog, pînă la bătrînii înțelepți sau țăranii înstăriți ce aparțineau castelor superioare. La baza scării, lucrînd pămîntul, intangibili formau majoritatea.

Întreg acest sistem se deteriorează pe măsură ce trec secolele al XVIII-lea, iar apoi al XIX-lea. Pentru perceperea impozitelor, englezii au recurs la vechii colectori de impozite, dar le-au recunoscut asupra satelor un drept de proprietate pe care nu-l avuseseră niciodată pînă atunci. Astfel au fost creați, în primul rînd în Bengal, falși moșieri, *zamindarii*. Aceștia trebuiau să asigure autorităților britanice cuantumul impozitului, indiferent dacă cereau țăranilor o sumă mai mare. În curînd, acești moșieri nu mai locuiesc la țară și recurg ei înșiși la agenți, astfel încît deasupra nefericiților țărani din Bengal se ridică o impresionantă „panoplie” de intermediari și paraziți.

Acolo unde nu au aplicat sistemul *zamindarilor*, englezii strîng direct impozitul, plătit în bani. De astă-dată, în lipsă de numerar, țăranul trebuie să recurgă la cămătar. Acesta a cunoscut în întreaga Indie

o șansă nemaipomenită. Odinioară el trebuia să țină seama de rezistența, de mînia sătenilor; acum legea și judecătorii sînt de partea lui: dacă datoria nu este achitată, el intră în posesia animalelor, apoi a pămîntului țaranului. Șarman țaran, șarman *ryot*! Cum prețul pămîntului nu încetează să crească, cămătarul are toate condițiile să devină proprietar; de altfel, această speculă în urcare atrage plasamentele banilor proveniți din „rentă” solului. Apar astfel o sumedenie de mari proprietari, de obicei puțin interesați să-și îmbunătățească pămîntul, mulțumindu-se să trăiască din această „rentă” a solului. Dintr-o sută de milioane de țărani, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, poate doar o treime sînt mici proprietari, iar suprafața medie a acestei proprietăți țărănești este mai mică decît cei zece acri cît reprezintă minimul necesar pentru a trăi. În decursul acestei evoluții, sfaturile bătrînilor — care astăzi se încearcă a fi din nou create — au dispărut în proporție de nouă zecimi.

Situația s-a agravat de asemenea și datorită:

1) ruinării meșteșugarilor sătești, concurați de industria britanică și chiar indiană și împinși așadar spre agricultură, unde presiunea este deja atît de mare;

2) dublei politici sistematice a capitaliștilor britanici care au considerat India: a) drept o piață de desfacere pentru produsele lor industriale (s-au grăbit să sugrume industria indiană a bumbacului, foarte veche, care cunoscuse un mare avînt în secolul al XVIII-lea, în același timp în care, în Europa, moda „indienelor” pictate sau imprimate se extindea); b) drept o piață de aprovizionare cu unele produse brute — iută din Bengal, bumbac de pe solurile de *regur* de la Bombay — destinate să alimenteze industria engleză din Lancashire.

Aceste materii prime destinate exportului sînt îndreptate spre porturi pe drumurile de fier, curînd construite și care în a doua jumătate a secolului al XIX-lea constituie prilejul unei adevărate revoluții pentru interiorul continentului. Apar orașe care nu au alte funcții decît de a strînge și expedia aceste mărfuri. Țăranul indian cultivă deci tot mai mult produse care nu sînt destinate alimentației familiei sau satului său. Culturile



industriale cîștigă teren în fața celor alimentare (cu excepția Panjăbului cerealier, care își exportă însă grîul). În condițiile unui spor demografic, rezultatul este o foamete catastrofală în cursul ultimilor treizeci de ani ai secolului al XIX-lea și o diminuare a rațiilor alimentare, vizibilă în statisticile noastre imperfecte.

Criza mondială din 1929, prăbușirea cursurilor la materiile prime vor accelera mișcarea de concentrare a proprietăților în mîinile moșierilor sau cămătarilor, dimensiunile exploatărilor țărănești libere se vor reduce și mai mult, datoriile lor vor depăși posibilitățile rezonabile de rambursare. Copleșiți de datorii, țăranii se află față de creditori într-o situație mai rea decît cea a serbului de odinioară față de stăpînul său. Dacă în fața legii *ryotul* devine tot mai liber, din punct de vedere economic el este tot mai puțin liber.

● *Începuturile unei industrii moderne se conturează tîrziu, în același timp cu primele tarife protectoare, în jurul anilor 1920. Nașterea unei industrii locale este favorizată acum de o numeroasă mînă de lucru ieftină, de avîntul orașelor moderne unde se formează un proletariat supraabundent, de prezența materiilor prime ușor accesibile, de intervenția capitaliștilor hinduși.*

Aceștia sînt fie *pārsī*, descendenți ai adepților lui Zoroastru ce s-au refugiat din Persia în urmă cu peste o mie de ani și s-au grupat îndeosebi în regiunea Bombay; fie *marwari*, proveniți dintr-o castă superioară din interiorul regiunii Răjpūtānă și aflați multă vreme la adăpost de concurența engleză datorită înapoierii regiunii lor; fie *jaini*, proveniți din Gujerat.

Trei orașe industriale conduc mișcarea: Calcutta, de unde se ridică (la 150 de mile spre est) industriile metalurgice ale grupului Tata (o familie de *pārsī*) și fabricile de țesături din iută; Bombay, centru al industriei bumbacului și asamblării de automobile; Ahmaḍabad, la 500 kilometri nord, centru al bumbacului. În timpul celui de-al doilea război mondial, aceste

industrii și altele, îndeosebi alimentare, au cunoscut o dezvoltare haotică, mai ales după 1942, penuria de alimente și de țesături provocând pe piața neagră o creștere de prețuri atât de fantastică încât (în condițiile amenințării japoneze) s-a crezut un moment că este vorba despre o subminare totală a Indiei.

*În 1944, industriașii au decis în favoarea Planului Bombay* (oficios și prea optimist) care prevedea investiții largi prin rambursarea datoriilor contractate de Marea Britanie față de India în timpul celui de-al doilea război mondial. Proiectul a favorizat înțelegeri cu capitaliștii și societățile engleze (ca acordul Birla Nuffield pentru industria de automobile). De altfel, chiar și astăzi, în pofida independenței, capitaluri engleze rămân investite în numeroase afaceri pe care le controlează băncile de pe *Cliver Street* din Calcutta...

*Acest avînt nu a făcut decît să accelereze înaintarea sătenilor către orașe.* „După ruină, spune un proverb tamil, fugi la oraș.” Puteau găsi de lucru în ateliere, în uzine, ca servitori (unde primeau o simbrie „ceva mai mare decît nimic”). Se stabilesc legături neașteptate între unele caste din Peninsula Kathaviar și recrutarea bucătarilor pentru marile case din Bombay, sau între clasele inferioare de pe coasta de sud-vest a Dekkanului și lucrătorii care fac țigări de mînă în uzinele din Bombay. Toate aceste legături se adaugă dezordinii generale de care este cuprinsă omenirea hindusă și îi sporesc mobilitatea socială.

Încă înainte de independență, deci, India a avut orașe moderne, populate, cu cartierele lor sordide de săraci — *bustees* la Calcutta, mult vestitele *chawls* din Bombay sau *cheris* la Madras —, cu ziduri din lut asemănătoare celor din sate.

● *Anglia și-a regîndit politica în India după violenta revoltă a cipailor, soldații săi indigeni, în 1857—1858.*

Pentru ea a fost momentul să-și revizuiască întreaga atitudine, să pună capăt domniei celei ce pînă la 1 septembrie 1858 a fost East India Company, să o înlo-

cuiască, la Londra, cu puternicul minister *India Office*, în vreme ce la Calcutta un vicerege îl înlocuia pe fostul guvernator general al Companiei.

Oare nu procedase prea repede, de exemplu, la anexarea teritoriilor princiare ale Indiei? De atunci, Anglia promite să respecte autonomiile și în 1881, revenirea la independență a sultanatului Maisūr, anexat anterior, are valoarea unui simbol al noii orientări. Dacă se renunța la guvernarea directă, cel mai bine — în acest univers pestriț al Indiei — era de a menține cu grijă diviziunile existente, de a le utiliza, mai ales în locul de îmbinare a celor două mari mase umane, cea hindusă și cea musulmană. Și de a menține mai întâi divizările în armată. În acest sens, lordul Elphinstone folosea în 1858 o metaforă semnificativă. Salvarea puterii engleze, spunea el, constă în vapoarele ei cu abur, a căror securitate este asigurată de stricta compartimentare a cocăi, grație pereților etanși. „Doresc să asigur securitatea Imperiului nostru din Indii construind armata din Indii după același principiu“, cel al compartimentelor etanșe, hindușii, musulmanii, sikhșii din Himalaya ne-maiservind niciodată în aceleași unități.

Aceste calcule au fost rapid depășite de evenimente. Din anii 1870, îndelungata criză economică, pe atunci mondială, atinge India, provocând foamete, epidemii, răzmerițe țărănești. Oameni luminați consideră atunci că este necesară liberalizarea regimului, cooptarea unor hinduși în administrație, ba chiar în guvern. În orice caz, în 1885, cu „binecuvântarea viceregelui“ se formează partidul Congresul național care, cum am spune astăzi, va fi purtătorul de cuvânt al naționalismului, deși acesta nu reprezintă încă decît o minoritate foarte mică, dar activă.

Această minoritate se recrutează și se va recruta tot mai mult din rîndul clasei mijlocii, care apare în orașe și în universități. Nu din clasa aristocratică și princiară, sau din clasa moșierilor, profund atașată trecutului tradițional și al cărei conservatorism social era de natură să facă plăcere stăpînilor Indiei, ci din clasa mijlocie, cu origini diverse, pe care viața nouă o împinge înainte: capitaliști ca pârșii, marwarii, jainii, ba chiar și

musulmanii ismaeliți, sau membri ai castelor cu vocație politică ca pandiții din Cașmir, legați de brahmani și care furnizaseră numeroși oameni politici pe vremea Mogulilor (și din care provine Jawarharlal Nehru care conduce India astăzi)... Gandhi a provenit de asemenea dintr-o familie care, timp de generații, furnizase miniștrii prințisorilor din Peninsula Kathawiar, în Gujarāt.

Acești oameni, atrași de civilizația occidentală, i-au simțit binefacerile, i-au văzut avantajele și pericolele. Gîndirea lui Gandhi, de exemplu, derivă atît din tradițiile nonviolentei Indiei, cît și din pacifismul vehement al lui Tolstoi și din Predica lui Isus pe Munte... Intelectualitatea Indiei navighează pe ape amestecate, visează la sincretismul religios, la epurarea hinduismului. Conștient sau nu, multe spirite se adapă de la sursele nenumăratelor erezii ale Indiei. Zece, douăzeci de nume ar fi de citat, de la Dayanand Sarasvatī (1824—1883), care întemeiază o sectă nouă a hinduismului, respinge Islamul ca și creștinismul, dar își mărturisește atracția față de Occident și încearcă să regăsească în Vede modernitatea științifică, electricitatea ca și mașina cu aburi — pînă la cel ce a fost model pentru Gandhi, Gopal Krishna Gokhale (1866—1915), sau Rabindranath Tagore (1861—1941) (cu nume anglicizat), pe care lumea întreagă îl cunoaște pentru poeziile sale (Premiul Nobel, 1913) și al cărui poem „Janna Ganā Mana“ este astăzi imnul național al Indiei independente.

Multă agitație, proceduri interminabile vor duce în cele din urmă la independență și la separarea din 15 august 1947. Prin pretențiile unora, prudența, tergiversările și ipocrizia altora, dialogul acestei decolonizări exemplare nu a avut nimic edificator (și totuși ea este superioară tuturor celorlalte!): rațiunea momentului ce devine nesăbuinta zilei următoare, concesiile vin întotdeauna prea tîrziu. În plus, ceea ce îi satisface pe musulmani (separarea Bengalului în două provincii, cea din est unindu-se cu Assamul pentru a forma un ansamblu etnic în 1905) îi irită pe hinduși și reciproc; musulmanii se irită, la rîndul lor, cînd decizia este amînată în 1911. Una din dificultățile fără soluție pentru naționaliști este astfel de a-i uni pe hinduși și

musulmani (aceștia se grupează în 1906 în Liga Musulmană).

Cealaltă dificultate majoră este de a ajunge la mase, ceea ce va reuși intervenția extraordinară a lui Gandhi (1869—1948). Student în Drept la Bombay și Londra, Gandhi a fost avocat la Natal (1893—1914) unde și-a apărut compatrioții imigrați în Africa de Sud. Revenit în India, în 1914, se impune rapid naționaliștilor, îi domină, îi împinge înainte. Acțiunea lui: „utilizarea religioasă a forțelor politice“. El va fi Mahatma (Nobilul, Reverendisimul). Singurele forțe, predică el, de care te poți servi pentru a constrânge voința altuia sînt adevărul, nonviolența față de orice ființă vie, puritatea. Accentul religios al acțiunii lui îi însușește eficacitatea. Gandhi ridică masele. Acest lucru devine evident la 20 septembrie 1920, cu prilejul primei boicotări a constituției din 1919 pe care Anglia tocmai o recunoscuse, apoi în decembrie 1921, cînd declară campania de nesupunere. După ce, pe lîngă puternicele manifestări tăcute, izbucnesc tulburări grave și sînt comise crime, Gandhi, fidel lui însuși, oprește mișcarea. A doua campanie va avea loc opt ani mai tîrziu, la 26 ianuarie 1930. Ea va duce la boicotarea sării (vîndută de guvern), apoi la acorduri, apoi la o nouă campanie de protest, foarte lungă de astă-dată (1932—1934), și în sfîrșit la o nouă constituție a Indiei (*India Act*, 1937).

● *Independența Indiei ajunsese deci la maturitate înaintea izbucnirii celui de-al doilea război mondial, care o accelerează.*

La 8 august 1942, Congresul se raliază moțiunii lui Gandhi: „Englezii să părăsească India!“ În 1942 și 1943, o dată cu înaintarea japoneză în Birmania și amenințările asupra Assamului și Bengalului, situația este foarte gravă: gări, edificii publice sînt distruse.

După instaurarea păcii, tensiunea sporește. La 11 iunie 1947, parlamentul britanic acordă în sfîrșit Indiei independența. Punțile sînt rupte. Dar India liberă este dezbinată în interior: la 15 august se separă în două

„dominioane“, Uniunea indiană pe de o parte, Pakistanul de cealaltă (el însuși despărțit în două). Separarea s-a făcut prost: în Uniunea indiană rămîne o minoritate de 44 milioane de musulmani, iar frontiera politică, la est, lasă zonele producătoare de iută în Pakistan și fabricarea țesăturilor de-a lungul văii Oughly în India. Refugieri ale oamenilor se produc în ambele sensuri, situația este dramatică, au loc neînumărate asăsinate... În zadar încearcă Gandhi să găsească un teren de înțelegere cu Islamul. La 30 ianuarie 1948, un hindus fanatic, considerînd că acest fel de a acționa trădează cauza hinduismului, îl asasinează pe Mahatma. Separarea are loc astfel într-o atmosferă de război civil și de violențe nemaiîntîlnite. Bilanțul: două sau trei milioane de morți.

*Politica britanică poartă răspunderea pentru această separare — se afirmă de obicei. Este însă oare just? Ar însemna să se acorde prea multă importanță unor gesturi politice și mașinațiuni cusute cu ață albă. Trecutul Indiei s-a impus prezentului o dată în plus, s-a răzbunat pe el. El este marele vinovat. La 4 februarie 1948, Ceylonul care cu civilizația lui originală este o lume aparte și nu fusese atașat niciodată Indiei britanice, devine la rîndul său un dominion independent.*

Devenită liberă, India este deja ruptă în două, ba chiar în trei dacă luăm în considerare și independența și secesiunea Birmaniei (1947).

## **Își va făuri India economia după modelul revoluției de tip chinez?**

După 1947, India a realizat progrese industriale considerabile, mai importante decît în cursul celor o sută cincizeci de ani precedenți. Ea s-a adaptat mai bine decît Pakistanul secesiunii din 1947. A stabilit ordinea în interior (Franța a renunțat printr-un acord la agențiile sale comerciale), a ocupat și lichidat statele princiare și maharajahii, mai ales la Haiderabad (septembrie 1948), a luat cu forța de la portughezi Goa (în 1962). Și-a stabilit și rezervat drepturile asupra Cașmirului, a rezistat

pretențiilor chineze de-a lungul frontierei himalaiene neprecizate. Fără îndoială că brutalitatea ocupării teritoriului i-a decepționat pe prietenii sinceri ai Indiei din întreaga lume, în măsura în care aceasta le părea a fi unul din rarele țări din lume capabile de înțelepciune politică. Totuși, prestigiul lui Pandit Nehru rămîne mare, el continuă să fie cel mai eminent apărător al lumii a treia.

Dacă adăugăm că regimul parlamentar funcționează cu o anumită regularitate, cum demonstrează alegerile din 1962 pentru parlamentul central (Lok Sabha) precum și pentru cele 14 adunări ale statelor, dacă înscrinem la activul regimului împărțirea *rezonabilă* a Indiei în 14 state lingvistice, avem tot atâtea succese prețioase.

***• Totuși, nu aceasta este originalitatea Indiei față de lume și de universul uman pe care singură îl reprezintă. Originalitatea constă în efortul răbdător al guvernului său, care sporește prin punerea în aplicare a celui de-al treilea plan cincinal 1961—1965 pentru a scoate din greutățile-i îngrozitoare această omenire pe cale de a ajunge la o jumătate de miliard de fînțe, și aceasta fără violențe, fără declarații sfiorătoare, lăsînd natura, lucrurile, oămenii să acționeze singuri, neforțînd cursul evenimentelor decît acolo unde este posibil, adică unde succesul este probabil.***

Președintele Nehru îi explica foarte clar (la 18 aprilie 1962) unui ziarist francez: „Nu sîntem doctrinari socialiști. Dorim doar să conducem această țară la o prosperitate de lungă durată și, în viitorul imediat, să ridicăm nivelul de trai și să reducem dezacodurile sociale. Pentru aceasta, acționăm asupra economiei, dar lăsînd mult loc inițiativei private: o parte din marea industrie, întreaga industrie mică și mijlocie și agricultura în întregime nu intră în sectorul public. La țară încurajăm cooperativele, dar nu intenționăm să ajungem la colectivism. Mai spun o dată, nu sîntem doctrinari socialiști. Înaintăm pas cu pas, ne străduim

să rezolvăm în mod pașnic problemele. Nu uitați, de exemplu, că dacă i-am detronat pe maharajahi, le-am lăsat palatele, imunitățile, privilegiile și le-am asigurat pînă la moarte o pensie adeseori considerabilă. După cum vedeți, în toate ocaziile încercăm să urmăm calea democratică.“

Mai degrabă *liberală* ar trebui spus, cu meritele, riscurile și echivocul cuvîntului. În orice caz, problema se pune clar: universul indian a adoptat metodele și punctele de vedere ale „lumii libere“. Ea trebuie, dorește să facă o revoluție. Va reuși să-și edifice economia printr-o revoluție de tip chinez?

● *Care este miza? Încetarea, sau cel puțin atenuarea mizeriei evidente și oribile. Această mizerie este trăsătura principală, neplăcută fără îndoială, dar reală, punctul de unde trebuie plecat.*

Spre deosebire de atîtea alte state, India are meritul de a nu-și ascunde rănilor, nici ei însăși, nici față de alții.

Această mizerie există dintotdeauna. O cunoaștem încă din primele mărturii care au semnalat, înaintea erei creștine, perioade de foamete apocaliptice. Mizeria se vede pretutindeni și astăzi. Marile orașe, monstruoasa Calcutta, enormul Bombay, chiar și New Delhi, capitala, pe lîngă cartiere foarte frumoase oferă spectacole demne de curtea miracolelor: mizeria îmbrăcămînții, trupurilor, locuințelor, hranei.

Semnul cel mai manifest îl constituie forfota înfiorătoare a mîinii de lucru. Pe vremea Marelui Mogul existau atîția copii vînduți ca sclavi de părinții lor încît a-i cumpăra însemna deja un act de caritate. „Diviziunea muncii este aici împinsă la infinit, nota în 1923 André Chevrillon. E nevoie de un vizitiu pentru trăsura, de un grom ca să deschidă ușa, de un *peon* ca să strige «ferește». Europeanul trebuie să suporte acest aparat. Ar fi monstruos să meargă pe jos, să poarte un pachet: un ofițer englez nu se poate muta fără a pune în mișcare în urma sa o grămadă de oameni și bagaje. Anul trecut, la Londra, un simplu caporal îmi povestea că în India își



suna servitorul pentru a-i ridica batista... La fel și la Roma patricianul avea armata lui de servitori, de clienți și liberiți.“

Adevăruri de ieri, adevăruri de azi. Ce să crezi despre acele case burgheze, modeste, cu zece sau doisprezece servitori? Ce să crezi despre bărbații, femeile și copiii mizerabili de pe marginea fluviului la Calcutta (1962) „care zac în duhoare... năpădiți de muște și prea indiferenți pentru a le alunga și chiar a întinde mîna trecătorilor?“ Ce poți spune despre șantierul de construcții rutiere care evocă Infernul: „Bărbați goi, femei în șari și copii în zdrențe întind aproape cu mîinile gudronul care fierbe pe foc de lemne în marmite uriașe.“ Dacă șantierul s-ar moderniza, numărul șomerilor ar crește de îndată. La Bangalore, în Dekkan, o uzină ultramodernă fabrică vagoane, „dar furnicile umane apar la sfîrșitul procesului de fabricație, cînd vopsirea este făcută de o mulțime de muncitori“.

Aceste imagini triste ce constituie primele documente din dosarul Indiei actuale vin din India dintotdeauna. Cîteva cifre le rezumă: 438 milioane de locuitori, o mortalitate foarte ridicată, de 25—30 la mie, față de o natalitate „naturală“ de 45 la mie, de unde o creștere de ordinul a 20 la mie — adică 8 milioane de ființe în plus în fiecare an. Cifrele sînt descurajatoare. Ele frînează din capul locului aproape orice progresie a venitului pe locuitor, chiar dacă venitul național sporește pe ansamblu, și sporește vizibil. Iar acest venit pe locuitor este astăzi de 280 rupii pe an, adică mai puțin de 100 franci vechi pe zi.

Cum ar putea fi frînată creșterea demografică? S-ar putea face doar printr-o creștere a bunăstării, dar înseamnă a bănuși problema rezolvată. Propagarea metodelor anticoncepționale, sprijinită public, sterilizarea (1,5 milioane de sterilizări voluntare) nu pot stăvili inundația umană. India nu este Japonia disciplinată unde această luptă, mult mai eficace, nu este de altfel ușoară.

În plus, aceste probleme nu sînt singurele.

● *Nu trebuie să fii economist pentru a înțelege măsurile celui de-al treilea plan cincinal (1961—1965).*

Ca și în planurile precedente, ele se referă la punctele accesibile: îngrășămintele destinate agriculturii, transporturile, industriile grele, industriile mecanice... — tot ce este relativ ușor de modificat, și încă repede, cu speranța, nicideată înșelată, că schimbările vor avea efecte. Intervențiile au loc pe toate căile posibile, guvernul a ignorat recomandările prezentate în aprilie 1959 de un grup de experți ai Fundației Ford, care propuneau să transfere întregul efort al noului plan, pe atunci în curs de elaborare, asupra agriculturii și să sporească la 100 milioane tone, ba chiar la 110, producția de cereale a Indiei (estimarea pentru 1959 fiind de 73 milioane). A fost oare înțelept — cum cred alți experți și cum a hotărît guvernul — să nu renunțe la efortul industrial și la investițiile pe care el le presupune și de a aprecia că situația alimentară nu riscă să devină catastrofală în 1965? Ea va fi cu siguranță dificilă în următorii ani, dar India a trecut și prin alte încercări.

La aceste eforturi, o dată stabilite, se adaugă obișnuitele condiții prealabile, aproape întotdeauna aceleași: rezervarea unei părți însemnate din venitul național pentru investiții necesare: 5% pentru primul plan, 11% pentru al doilea, 14% pentru al treilea. Această prelevare enormă este de natură să dezechilibreze balanța de conturi deja deficitară, cu atât mai mult cu cât sînt necesare achiziții masive din exterior și de obicei acestea sînt contractate în condiții nefavorabile. Se impune deci recurgerea la ajutoare din străinătate, unele private și deloc gratuite, altele acordate ca donații sau semigratuit și aflate, o dată în plus, sub semnul luptei spectaculoase dintre America și U.R.S.S. (fiecare participă cu 5% din ajutorul extern prevăzut în al treilea cincinal, dar U.R.S.S. și-a concentrat ajutorul pe realizări spectaculoase, cum este marea oțelărie de la Bhilai). Statele Unite, care în trecut

au donat de douăzeci de ori mai mult decât rivalii lor, și-au dispersat intervențiile. Dar puțin interesează această luptă monotonă a „greilor“, puțin interesează și detaliul implantărilor industriale, cursa oțelăriilor sau crearea unei uzine pentru fabricarea de pelicule cinematografice asigurată de o firmă franceză și care amintește că, raportat la kilometrajul peliculei, India este al doilea producător din lume, după Statele Unite.

Interesant este ca demarajul Indiei să fie evident, ca ea să se afirme, după Japonia și destul de aproape de China, drept una din marile puteri industriale din Asia. Nu trebuie uitat că ea a avut avantajul relativ, sub aspect industrial, de a demara devreme, cel puțin din 1920. Ea a beneficiat deci de un anumit avans. Astăzi, cursa dintre sporul demografic și creșterea economică are în sfârșit șansa de a se termina în favoarea celei din urmă. Nu este riscant să afirmăm că în 1970 venitul pe locuitor s-ar putea dubla, ceea ce nu înseamnă că India va fi ajuns atunci în țara făgăduinței; dar se va afla pe drumul cel bun.

● *Numeroase alte obstacole se ridică pe această cale laborioasă, unele politice, altele sociale, culturale.*

Dificultăți politice: dictatura morală a lui Pandit Nehru nu exclude redutabile probleme de succesiune, pentru că el are deja 72 de ani. Preeminența Partidului Congresului nu creează, singură, un sistem instituțional, nu permite jocul de opoziții, fecund, rezonabil, constructiv. Dreapta reacționară nu a acuzat oare stînga comunistă și comunizantă de mîncatul cărnii de vacă? Argument înșelător. Această stîngă comunizantă nu a întrunit decît 10% din sufragii în alegerile din 1962, dar în guvernul local din Kerala, a dat dovadă de rare calități de probitate și eficacitate, înainte de a fi scoasă destul de arbitrar din cabinet. La rîndul lor socialiștii îl acuză pe președintele Nehru că apără un „regim putred“. Dar aceste opoziții rămîn marginale — cine le aude?

**Dificultăți sociale:** este mult mai ușor să vorbești despre o repartizare echitabilă a bogățiilor decît s-o impui. La capitolul crucial al proprietății funciare, legile agrare care s-au înmulțit pe întrecute în cadrul diferitelor state sînt practic inefficiente. Deposedată de drept, marii proprietari și-au redobîndit aproape pretutindeni avanta\_jul asupra țăranilor săraci. Aceștia sînt liberi, ceea ce constituie un progres imens, dar săraci și prost echipați. O parte a solului arabil rămîne în paragină. Chiar și vastele sisteme de irigații favorizează marii proprietari, care nu manifestă dorință de progres, nu urmăresc ameliorările tehnice. Din nefericire, trebuie spus că este vorba într-adevăr de un „regim putred“, o situație prè-revoluționară.

În sfîrșit, civilizația tradițională menține în continuare masa indienilor în rețeaua ei multiplă și strictă.

Pentru hindus, este necesară o trecere spre un alt univers decît al său pentru a se degaja de caste și a accede la revoluția socială pe care o reprezintă viața modernă. Hinduismul constituie obstacolul principal, dificultatea esențială în calea oricărei evoluții și modernizări serioase. Puterea lui poate fi măsurată după cantitățile incredibile de ofrande alimentare pe care o populație subalimentată, la granița mizeriei fiziologice, le poate aduna în fața templelor în anumite circumstanțe (de exemplu în 1962, cînd conjuncțiile astrale au anunțat Indiilor sfîrșitul iminent al lumii). Mulțimile de vaci pribege căutîndu-și hrana pe unde apucă, stolurile de ciori ciugulind grînele, forfota de insecte niciodată combătute, chiar dacă ruinează recoltele — sînt tot atîtea consecințe ale hinduismului: vacile sînt sacre și viața tuturor ființelor trebuie respectată.

Dar cel mai rău aspect al hinduismului rămîne cu siguranță sistemul castelor, care întemnițează populația în numeroasele lui celule etanșe. Imobilitatea socială nu este absolută, firește, și totul indică că pe termen lung acest regim este condamnat. Dar el subzistă. Intangibili

— harijani, 50 milioane de ființe pe puțin —, în apărarea cărora s-a ridicat Gandhi, au devenit în fața legii oameni ca toți ceilalți. Constituția Indiei a abolit orice deosebire juridică între cetățeni. În plus, ea este laică. Dar de la teorie la practică distanța rămîne mare. În această privință evoluția este imperceptibilă și nu atinge decît elita intelectuală; ba mai mult, nu este revelator faptul că multe din luptele politice sînt, la fel ca și rivalitățile personale, afaceri de castă? Bineînțeles, este în curs de formare o clasă mijlocie care accede la îndestulare prin intermediul celor 46 de universități actuale, care furnizează cadre pentru administrație, avocați, medici, oameni politici.

Această clasă eterogenă este deschisă aparent tuturor castelor și în îmbrăcăminte sau comportament afișează public maniere britanice. Totuși, viața de familie este adeseori pentru acești oameni un refugiu unde, prin îmbrăcăminte și mîncarea tradiționale, își regăsesc o bună parte din spirit. Or, toate gesturile vieții moderne reprezintă o ruptură cu această tradiție religioasă. De pildă, să consideri că apa canalizărilor urbane este pură, nepoluată, deși a fost atinsă de atîtea mîini „impure”; sau, în pofida interzicerii peștelui, să accepți uleiul de ficat de morun prescris de doctor; ba chiar să consimți la o căsătorie mixtă sau să publici într-un jurnal un anunț de căsătorie cu mențiunea „indiferent casta”; sau să cazezi ingineri, cadre și muncitori în aceeași casă, lîngă o uzină nouă, fără să te preocupe de vecinătățile interzise pe care le impui și unora și altora.

Aceste fapte mărunte semnaleză că au fost realizate progrese pe calea unei reforme a hinduismului, că formalismul său combătut dintotdeauna — de fapt de la Buddha — de cele mai vii curențe ale gîndirii religioase indiene este cale de regres. Încă din 1800, Rammohan Ray, fondatorul unei secte noi (Brāhmā-Samāj) se străduia s-o împingă pe acest drum, și, de asemenea spre monoteism. Alți reformatori l-au urmat, alții vor mai veni.

Căci de acum înainte, India este conștientă de obstacolul pe care îl reprezintă tradiția ei culturală. Această conștientizare s-a operat din vremea lui Gandhi, care a fost cu siguranță marele „revelator” al Indiei de azi, atât prin entuziasmul cît și prin rezistența pe care le-a suscitată. Gandhi s-a sprijinit de fapt pe toate tradițiile spirituale ale Indiei pentru a o împinge spre progres, așa cum îl înțelegea, și mîndrie națională și astfel, dintr-un instinct sigur, a ridicat masele indiene, a făurit o pasiune populară. Dar aceeași tradiție pe care dorea s-o reînvie însemna, în numeroase privințe, și interdicția pentru India de a atinge un anumit modernism.

Acesta este sensul conflictului semnificativ care-i va opune pe Gandhi și pe socialistul Nehru în cadrul acțiunii lor comune. El poate fi rezumat prin cuvintele lui Nehru: „Un abis îi separă pe cei a căror psihologie este îndreptată spre viitor de cei ce se apleacă spre trecut.” Principiile lui Gandhi îl îndepărtează fatalmente de orice revoluție socială. Pentru el, revoluția trebuia să aibă loc în suflete. Nu era vorba de a afecta ordinea existentă, ci de a obține de la oameni, indiferent de bogăția sau influența lor, ca ei să se dedice slujirii semenilor lor, să accepte, potrivit cuvintelor lui Gandhi, „să se pătrundă de arta și frumusețea abnegației și a sărăciei voluntare... să se dedice activităților care constituie fundamentul unei națiuni... torcînd și țesînd cu mîinile lor... să alunge din inima lor orice prejudecată de castă, sub toate formele, să facă campanie pentru abstenență totală de la băuturile intoxicante și de la droguri... și, în general, să cultive puritatea ființei. Sînt moduri de a sluji care permit traiul la scara săracului”, de preferință în cadrul tradițional al vieții satești.

Pe scurt, conchide Nehru discutînd poziția lui Gandhi în cartea *Ma vie et mes prisons* (Viața și locuințele mele triste), „pentru el, cei ce doreau să slujească masele nu trebuiau să se preocupe atît de ridicarea nivelului vieții materiale cît să se coboare ei înșiși la nivelul maselor și să se amestece cu ele pe un plan de egalitate. Aceasta era pentru el adevărata democrație”. Oricîtă admirație

ar fi resimțit Nehru și prietenii lui pentru unele aspecte ale acestei morale individuale și pentru Gandhi însuși, li se părea că a o transforma în ideal colectiv era contrar concepțiilor logice „ale oricărui democrat, ale oricărui socialist, ba chiar ale oricărui capitalist modern“, căci ea însemna revenirea la un spirit perimat de paternalist, inconștient reacționar; și mai ales însemna să eviți să privești în față ruptura Indiei cu unele aspecte ale trecutului său, indispensabilă în momentul în care ea dorește să scape de subdezvoltare și de mizeria maselor.

Faptul că astăzi India se înclină mai mult spre Nehru decât spre Gandhi poate fi constatat prin eșecul acelui discipol al lui Gandhi, Vinoba Bhave, care fonda în 1947, înaintea morții lui *bapu* („tatăl“), mișcarea Bhoodan. Scopul său era de a rezolva angoasanta problemă agrară prin donații de pământ liber consimțite de proprietarii lui, pământul donat urmînd să fie redistribuit săracilor cu titlu individual sau colectiv.

Pentru a înțelege sensul acestei cruciade trebuie știut că Vinoba Bhave, de familie bună, cultivat, excelent matematician, își arsesese în 1916 toate diplomele, în prezența mamei sale, pentru a se angaja pe calea „renunțătorilor“, a asceților hinduși. Participase în primele rînduri (adică adesea în închisoare) la toate luptele lui Gandhi. Angajîndu-se în campania Bhoodan, el calculase că ar trebui 25 milioane de hectare pământ arabil pentru a rezolva problema țărănească. Zece ani mai tîrziu, el nu reușise să strîngă decît 2 milioane. Eșecul este deci evident pe planul cifrelor.

Sfîntul și-a desfășurat campania mergînd pe jos din sat în sat, parcurgînd mii de kilometri, mîncînd pe apucate, torcînd în fiecare zi bumbac potrivit preceptelor lui Gandhi. Dar ce era posibil pe vremea lui Gandhi, pentru că era Gandhi și pentru că erau alte vremuri, devine anacronic în India actuală. Vinoba Bhave a stîrnit un oarecare entuziasm, dar huiduielile cu care a fost întîmpinat în unele sate de mici proprietari din Gujarāt sînt semnul unei epoci noi, al unei conștientizări evidente. Eșecul sfîntului semnifică probabil pornirea

Indiei în căutarea de soluții adevărate, rezonabile și moderne împotriva unui vechi regim ros de carii.

„Astăzi, conchide Nehru, cultura antică a Indiei își supraviețuiește sieși. În tăcere, fără speranță, ea luptă împotriva unui adversar nou și atotputernic, civilizația Occidentului capitalist. Ea va fi răpusă, căci Vestul aduce știința; *iar știința înseamnă pîine pentru milioane de înfometați*. Dar Vestul aduce și un antidot la toxinele unei civilizații care ține de lupta fără scrupule a intereselor, și acest antidot sînt principiile socialismului, ideea de cooperare în slujba comunității și pentru binele tuturor. Ceea ce nu este atît de departe de vechiul ideal brahmanic al „îndatoririi”: ceea ce înseamnă, de asemenea, și „brahmanizarea” (în sens laic, desigur) tuturor claselor, tuturor grupurilor și abolirea deosebirilor de clasă. Și poate atunci cînd India își va schimba haina, după cum este inevitabil, pentru că cea veche a ajuns o zdreanță, o va croi pe cea nouă după acest tipar, astfel ca ea să corespundă atît condițiilor actuale cît și gîndirii sale antice. Principiile la care va adera vor trebui să-și aibă rădăcinile în solul ei.“



## UN EXTREM ORIENT MARITIM: INDOCHINA, INDONEZIA, FILIPINE, COREEA, JAPONIA

La prima vedere pare arbitrară plasarea alături a Indochinei, Filipinelor, Coreii, Japoniei. Dar aceste regiuni îndepărtate una de alta se află, *din punct de vedere istoric, în vecinătatea celor două mari oceane umane, China și India*, care nu au încetat să iradieze mult dincolo de spațiile lor proprii. Iar vecinătatea și-a îndeplinit rolul datorită accesului facil permis de căile maritime. Mările din estul și sud-estul asiatic — Marea Japoniei, Marea Galbenă, Marea Chinei Orientale, mările Banda și Jolo — sînt adesea doar niște pelicule de apă, *mări costiere*, prizonierele continentului apropiat. În afara vecinătății Filipinelor și Japoniei, pentru a atinge marile adîncimi marine trebuie depășite la est sau la sud șiragul de insule vulcanice care separă aceste mări strîmte de Oceanul Indian și de Pacific. Sînt deci „Mediterrane“, spații maritime în mijlocul continentelor, presărate de insule: totul le civilizează, din vreme.

Vînturile, o altă trăsătură comună, le mătură periodic: *musonii*, care-și schimbă brusc direcția, cu 180 de grade, la începutul verii și la începutul iernii. Pretutindeni apar taifunuri cu furtunile lor monstruoase. Dar aceste sezoane tragice nu durează mult. De obicei navigația este liniștită între insule, de-a lungul coastelor, cu vînt sigur. A naviga înseamnă a trece din insulă în insulă, a rămîne la adăpostul rafalelor de vînt, a nu pierde din vedere litoralul străjuit de păduri impenetra-

bile. Dacă marea este amenințătoare, ancora este coborâtă imediat și se agață de fundul adeseori foarte aproape. Astfel ancorate în solul marin, micul vas cu pânze arab, jonca chineză sau corabia de transport olandeză pot face cu ușurință față schimbărilor de vreme, după cum aflăm din sute de povestiri. Apoi călătoria este reluată.

Acestea sînt avantajele, posibilitățile oferite de aceste mări interioare, familiare. Ele sînt pline de marinări care au plăcerea comerțului sau doar a cursei, a rutinei. La nevoie, ei părăsesc aceste ape: sînt cunoscute aventurile navigatorilor malaiezieni (pînă în Madagascar), ale polinezienilor îmbarcați pe pirogile lor cu balansieră (pînă în Hawai, Insula Paștelui, Noua Zeelandă). Reținuți de avantajele acestei vieți sedentare, ei rămîn aici mai multă vreme, cum fac japonezii sau chinezii. „Chinezii, relatează părintele de las Cortes în 1626, nu practică navigația în larg“, tip de navigație care-i va aduce pînă la aceste insule îndepărtate pe arabi, iar mai tîrziu pe portughezi, pe olandezi, pe englezi.

Aceste călătorii au civilizat foarte curînd spațiile marine, le-au apropiat țărmurile, au amestecat civilizații și istorii. Aici trebuie să ținem mereu seama de miracolele apei marine, care facilitează schimburi, asemănări, deși fiecare casă își păstrează originalitățile de neșters.

## Indochina

Indochina nu este cel mai bun exemplu al acestor destine aflate sub semnul mării. Ea este masiva Asie de sud-est căreia geograful danez Malte-Brun i-a dat numele de Indochina, care s-a impus. Această peninsulă lată, tăiată de munți înalți, este traversată totuși, de la nord la sud de văi foarte largi, care amintesc degetele îndepărtate ale unei mîini; ea se subțiază spre sud cu lungă și fragila peninsulă malaieziană; la est și la vest este mărginită de mare. Chiar și în masa continentală ea a fost, încă din preistorie, locul unor treceri continue, după cum atestă urmele tuturor raselor identificate de preistorici: australieni, melanezieni, mongoloizi (aceștia

provenind din China *protoistorică*). Aceste rase constituie fondul populației actuale (tipul melanezian regăsindu-se la popoarele montane încă primitive).

O dată cu timpurile istorice, Indochina a fost atinsă de patru largi mișcări: una venită din China sub semnul forței; alta pașnică, provenind, pe căile maritime, din India; și încă două valuri, tot pe mare: islamic, care ocupă peninsula malaieziană, și european (franco-englez), puternic accentuat în secolul al XIX-lea, care acoperă totul, apoi dispare astăzi în urma consecințelor tumultuoase ale decolonizării.

● *Civilizația veche a Indochinei se situează și se explică fundamental între cele două arii uriașe — China și India.*

*Civilizația chineză* a apărut la Tonkin și în Annam (Vietnamul de nord și de centru) sub semnul forței. A fost vorba, în urmă cu zece secole, de o cucerire, de un colonialism a cărui durată nu a fost hotărâtă imediat. Această lovitură militară, administrativă și religioasă (confucianism, daoism, buddhism) în același timp a avut loc la marginea meridională a Chinei de Sud, fiind un eveniment major al istoriei chineze. Populații autohtone au fost fie alungate, fie subjugate. Astfel, s-a creat o sub-civilizație activă a populațiilor *annamite* care se va extinde apoi prin propria-i vigoare spre sudul Indochinei.

*Influența hindusă* s-a datorat negustorilor întemeietori de puncte de escală și stabilimente comerciale unde își desfășurau activitățile, aliindu-se adesea cu conducerele locale. Grație acestor alianțe, unele dintre aceste conduceri au profitat de superioritatea lor tehnică și culturală, reușind să iradieze, să se impună iar apoi să creeze regate din care s-au născut civilizații hinduizate, pronunțat metise, dar originale. Astfel s-a constituit regatul Champa, pe coasta Vietnamului central, sau, la extremitatea occidentală a Asiei de sud-est, regatul Monșilor, sau în delta Mekongului regatul Funan, absorbit mai târziu de Tchel-la, care a dat naștere imperiului khmer,

putere dominantă în întregul sud-est al secolului al IX-lea, pînă în al XIV-lea, și ale cărui ruine de la Angkor îi atestă strălucirea.

Edificate cu prilejul invaziilor și cuceririlor popoarelor birmane sau thai („popoarele libere”), regate mai indigene, dacă se poate spune așa, apar în detrimentul khmerilor sau monșilor, între secolul al XI-lea și al XIV-lea; ele vor da naștere viitorului stat birman al lui Lan-Xang, din care astăzi s-au păstrat partea orientală sub numele de Laos și Siamul compact, sau Tailanda („țara oamenilor liberi”).

● *Sosiți în secolul al XIX-lea și plecați la mijlocul secolului al XX-lea, europenii nu ocupă aceste țări decît cu titlu provizoriu.*

Totuși, sud-estul a fost profund marcat de această cucerire colonială viguroasă, engleză la vest și franceză la est, cele două imperialismе lăsînd să subziste între ele Siamul independent, un fel de stat tampon recunoscut ca atare în 1896. Francezii au grupat în Uniunea indochineză (1887) Tonkinul, Annamul, Cochinchina, Cambodgia, Laosul. Englezii au anexat Birmania la Imperiul Indiilor. La extremitatea Peninsulei Malacca, ei și-au impus dominația statelor malaeze și au făcut din Singapore unul din cele mai importante porturi din Extremul Orient.

Al doilea război mondial, în care pentru un moment dominația japoneză, s-a generalizat în întregul sud-est, a dărîmat dintr-o singură lovitură toate aceste construcții coloniale ridicate în ajun. Dacă statele malaeze, Singapore și Birmania și-au obținut independența fără luptă, grație înțelepciunii britanice, un lung război i-a situat pe vietnamezi împotriva francezilor. Statele din Indochina orientală și-au obținut independența deplină abia la 21 iulie 1954, prin tratatul de la Geneva.

Fosta Indochină franceză este de atunci divizată în patru teritorii. Tratatul de la Geneva a împărțit Annamul în două, de o parte și de alta a paralelei de 17 grade, nordul împreună cu Tonkinul formînd *Republica democratică Vietnam*, iar sudul, cu Cochinchina — *Republica*

*Vietnam.* În 1949, regatul *independent* Laos a fost recunoscut de Franța (19 iulie), iar apoi și cel al Cambodgiei (8 noiembrie). În general, Laos și Cambodgia sînt neutre între cele două blocuri (S.U.A. și U.R.S.S.) care-și dispută lumea. Vietnamul de nord este încorporat lumii comuniste, este legat de China, care apasă greu asupra lui, de U.R.S.S., de Cehoslovăcia industrializată și îndepărtată. Vietnamul de sud a trecut sub controlul Statelor Unite.

Aceste state cvasiindependente au de făcut față unor probleme redutabile, aceleași care se ridică pentru toate țările subdezvoltate: industria și agricultura trebuie modernizate cît mai repede, balanțele de plăți trebuie echilibrate, trebuie făcut față, sau combătut, sporul demografic omniprezent. Metodele socialiste practicate doar în Vietnamul de nord vor prevala oare asupra metodelor liberale practicate aproape pretutindeni în altă parte? Nimeni nu poate spune: politica și eventualele conflicte împiedică o alegere liberă și comparații oneste. De exemplu, nu se poate deduce nimic din faptul că Vietnamul de nord dispune de arme — vechiul armament clasic rus — sau că uzinele de montaj din Cambodgia exportă automobile Citroën de 2 CP...

Pentru nici unul din aceste tinere state situația nu este simplă. Micul Vietnam de nord — singura experiență, de altfel viguroasă, pe care comunismul o încearcă în Sud-Est — are unele avantaje din această poziție excepțională, dar el nu încetează să fie îngrijorat de puterea de absorbție a Chinei vecine. Vietnamul de sud profită de pe urma alianței cu Statele Unite, dar tot lor le datorează și continuarea, pe teritoriul său, a unui război mocnit cu trupele comuniste care se infiltrează, nu fără complicitate locală: menținerea unui semicolonialism occidental în stil american nu poate să nu întîmpine opoziția unei părți a populației.

Echilibrul actual este deci precar, inclusiv neutralitatea Laosului, a Cambodgiei chiar... Interesele existente sînt atît de numeroase, atît de contradictorii încît nu se poate prevedea rezonabil evoluția conflictelor în curs.

● *Dincolo de aceste urgențe, vechile probleme culturale rămân în continuare valabile.*

Cîmpiile suprapopulate se opun întotdeauna zonelor muntoase pe jumătate depopulate. Se confruntă două epoci istorice: cîmpiile, cu rizicultura, au creat puternice densități umane în deltele fluviilor Roșu, Mekong, Menam, Irraouady... Civilizațiile dominante se sprijină tocmai pe aceste agriculturi și mulțimi. Annamiții, fii ai civilizației chineze, ocupă dintotdeauna ținuturile joase din delta Fluviului Roșu; în secolul al XVII-lea, ei au ruinat regatul hinduizat Champa, iar în secolul al XVIII-lea au învins pe cambodgieni, obținînd delta Mekongului — pe scurt, succese recente.

Spre est, civilizațiile compacte de cîmpie — Cambodgia, Siam, Birmania, sînt puternic hinduizate iar buddhismul și-a menținut amprenta.

Totuși, în zonele mai înalte ale acestor țări, în munți, populații primitive, semiindependente, animiste, puțin numeroase, fac agricultură pe terenuri defrișate. Ele supraviețuiesc.

În acest mozaic indochinez, misionarii creștini au obținut succese destul de mari, aproape întotdeauna în afara țărilor buddhiste și islamice (Zona de culoare islamică fiind peninsula malaeză). Țăranii creștini din nordul Vietnamului au fugit în masă, după 1954, spre sud (300 000 persoane), iar catolicii dețin astăzi puterea la Saigon. Este cît se poate de firesc că propaganda creștină a înregistrat cele mai mari succese pe lângă populațiile animiste. Astfel, în Uniunea birmană convertirea unei mari părți a karenilor la protestantism a întărit unitatea grupului lor și i-a ridicat împotriva puterii centrale, aflată în esență în mîinile birmanilor buddhiști.

Aceste amănunte nu domină destinul multiplu și obscur al sud-estului, dar îl clarifică, la fel ca și implantarea, ce continuă și azi, a școlilor franceze sau engleze. Sud-Estul rămîne o regiune de trecere; ea primește toate influențele, le păstrează sau le respinge, dar în mod diferit, potrivit grupurilor etnice și culturale care o compun.

## Indonezia

Dincolo de peninsula malaeză, „Asia pătrunde în Pacific“. Indonezia o prelungește spre est cu miile sale de insule, „cel mai mare arhipelag din lume“. Dintotdeauna ea a fost și rămîne o răsplintie multicoloră. Această diversitate nu împiedică o anumită unitate, acum ca și deunăzi, ce trebuie mereu salvată, deseori restabilită.

● *Arhipelagul indonezian se află în centrul unei imense roze a vînturilor, fiind mereu afectat de repercusiunile unor evenimente adesea îndepărtate.*

Așa a fost încă din preistorie.

În primele secole ale erei noastre, cînd marinarii și negustorii din Indii întemeiază aici colonii, ca în Birmania, în Siam sau în Cambodgia, aducînd hinduismul și buddhismul care vor înflori împreună, se vor aclimatiza la „culturile“ insulare și vor servi drept suport noilor regate.

Primele regate apar în Sumatra, dar cele mai importante și cele mai viguroase se dezvoltă în Jawa. Influența lor este mai mult sau mai puțin limitată, după cum este și cea a civilizației importate. Jawa are munți înalți, păduri virgine imense, o cultură țărănească constituită în sate și tradiții vii suficiente prin ele însele. Drept urmare, civilizația indo-jawaneză rămîne o suprapunere discontinuă, fie că este vorba despre scriere, derivată din scrierea palhi din India, de poeme, de poveștile împrumutate de la modelele hinduse, sau de mormintele și templele sale, acestea formînd ansamblul arhitectural care acoperă colina de la Borobudur (secolul al VIII-lea), „imaginea lumii potrivit buddhismului din Mahayana (Marele Vehicul)“.

Între „regii“ din *Kraton* se desfășoară războaie neîncetate în urma cărora apare, la sfîrșitul secolului al XIII-lea, un imperiu hinduist „universal“, Imperiul lui Maja-pahit care, începînd cu Jawa, își subordonează celelalte insule printr-o vastă rețea de vasalități și dependențe, în măsura în care dispune de o marină activă. El domină Singapore, „orașul leilor“ din Insula

Malacca, ajunge în est, în Noua Guinee, în nord în Filipine; în 1923 dezarmează o expediție maritimă lansată împotriva lui de China mongolă.

Dar această măreție nu a durat decît o vreme. În 1420 musulmanii ocupă Malacca. Începînd din 1450 înaintarea lor victorioasă dislocă definitiv imperiul, sau ce mai rămăsese din el. Politica și războiul sfînt participă la demolarea iremediabilă a vastei construcții, din care nu rămîn decît ruine și amintiri cînd sosesc portughezii, la începutul secolului al XVI-lea. Doar Insula Bali va conserva, amestecată în propriile-i tradiții, moștenirea brahmanică a vechilor epoci.

Portughezii ocupă Malacca în 1511; în 1512 — Molucele, unde sînt atrași de mirodenii; în 1521 ajung în imensa Sumatra. Această pătrundere este facilitată de disputele politice care dezmembrează arhipelagul. De altfel ocupația portugheză este fragilă, mai mult schițată decît solid implantată. Ea lasă neatinsă vechea viață a arhipelagului și multiplele-i curențe; atît comerțul corăbiilor arabe la Achem, în vîrfurile vestic al Insulei Sumatra, unde sînt încărcate pentru Marea Roșie mirodeniile și praful de aur, cît și cursele regulate ale joncilor din porturile Chinei meridionale care, din vremea lui Marco Polo și cu siguranță cu mult înaintea lui (încă din secolul al VII-lea în ce privește nord-estul Insulei Borneo) frecventează insulele indoneziene, aducînd jucărioare, porțelan, mătase și grelele monezi de cupru și plumb, și luînd în schimb de aici lemn prețios, piper, mirodenii și praf de aur de la căutătorii din Borneo și Celebes.

Pătrunderea portugheză reprezintă o exploatare forțată a acestor schimburi străvechi care se repercutează din Jawa pînă în Macao, în apropiere de Canton, și mai departe, pînă în Japonia. În secolul al XVII-lea începe o nouă pătrundere, mult mai importantă, cea a olandezilor. În 1605 ei se află la Amboine, în Moluce, în 1607 ajung la Celebes, în 1619 întemeiază Batavia și sînt stăpîni în Jawa, unde, pentru a domni, îi incită unii contra celorlalți pe sultanii insulei, prinți medievali ale căror *kraton* supraviețuiesc pe înălțimi, curți princiare și castele întărite totodată. Noii veniți vor fi stăpîni



întregului arhipelag după ce-i vor alunga pe portughezi din Malacca (1641).

De atunci ei controlează cele două mari căi maritime: cea a Strîmtorii Malacca între Sumatra și coasta malaeză, spre vest, Siamul și India; cea a Strîmtorii Sondelor între Jawa și Sumatra, poarta de intrare pentru puternicele corăbii cu pînze care vin drept de la Capul Bunei Speranțe, fără a face escală în Indii, sau care, pe această cale maritimă, revin în Europa cu bogatele lor încărcături. O exploatare comercială a înlocuit o altă exploatare comercială, ajungîndu-se încă de pe atunci, în pofida unei concurențe engleze precoce, la Compania Olandeză a Indiilor Orientale, fondată în 1602 și care multă vreme va constitui capodopera capitalismului occidental (pînă la acel fiasco tîrziu, din 1798, datorat fraudelor și greșelilor pe care le-a comis, cît și unor circumstanțe politice excepționale). Indiile olandeze, ocupate un timp de englezi, vor reveni din nou Olandei în 1816, cînd ea se va instala din nou metodic, confortabil, pînă la debarcarea japoneză din 28 februarie 1942.

Atunci se va prăbuși construcția model. După înfrîngerea Japoniei, în 1945, naționaliștii indonezieni, care colaboraseră cu invadatorul și în aceleași timp luptaseră feroce împotriva lui, au proclamat prin președintele Sukarno independența Indoneziei, în toiul unui entuziasm popular delirant, la 17 august 1945. „Cînd, o lună mai tîrziu, la 28 septembrie, generalul Christison, comandantul șef aliat, debarcă la Batavia cu trupe engleze și indiene, el găsește zidurile orașului acoperite de inscripții anti-olandeze“.

Reacția obstinată a guvernului olandez, eforturile pe care le-a desfășurat pentru a restabili vechea ordine a lucrurilor, sau cel puțin pentru a salva ce mai putea fi salvat, va dezlănțui o dramă clasică a decolonizării despre care istoria franceză recentă oferă exemple paralele. Dacă „colonialiștii“ au reușit cu ușurință în insulele slab populate, la Celebes, la Borneo, pe scurt în Indonezia nepopulată, la Sumatra și mai ales în Jawa au întîmpinat o opoziție acerbă. Fosta armată colonială a luat parte insurgenților, unități de gherilă au imobilizat curînd trupele olandeze și le-au anihilat succesele în jurul marilor orașe. Vasta operațiune, așa-zisă de poliție,

începută la 21 iunie 1947, a creat dificultăți insurmontabile. Mai eficientă a fost blocada regiunilor insurgente din Jawa, care a provocat nenorociri de nedescris. Intervenția Indiei, Australiei, Statelor Unite, a ONU a dus în cele din urmă la un acord imperfect, la 17 februarie 1948, care a fost urmat de o a doua „operațiune de poliție“, la fel de inutilă ca și prima. La 27 decembrie 1949, la Haga, regina Olandei abandonează suveranitatea asupra fostelor Indii olandeze, mai puțin pentru partea „olandeză“ a Noii Guineei. La Batavia, devenită Djakarta, drapelul roșu cu alb al Indoneziei va înlocui drapelul olandez.

Aceste detalii care nu redau pe de-a-ntregul un îndelungat conflict dramatic, complicat, sînt indispensabile înțelegerii Indoneziei de azi. În inima ei, ea nu a încetat încă această luptă recentă pe care o trăiește și astăzi, ura față de Olanda servindu-i adesea drept leac și scuză pentru propriile-i dificultăți. Această ură este un liant de care noua republică are nevoie. Conflictul în ce privește „Irianul“ (Noua Guinee olandeză) nu are alt motiv.

Este oare această ultimă bucată a Indoneziei reținută arbitrar sau nu de foștii stăpîni? Este o insulă sălbatică, fără îndoială cu resurse, dar a căror punere în valoare ar depăși posibilitățile Olandei și Indoneziei. Iar locuitorii ei, primitivi — papuașii —, nu au nimic comun nici cu indonezienii, nici cu olandezii. Dar cui îi pasă?

● *Rase, religii, niveluri de viață, aspecte geografice, culturi se juxtapun într-o civilizație extrem de pestriță.*

Toate insulele, chiar și Jawa, își au popoarele lor primitive care trăiesc încă adesea în epoca de piatră, și rasele lor diferite. La Jawa se disting cele trei grupuri malaeze: sundanezii, madurezii și jawanezii propriu-ziși. În Sumatra — malaezii, foarte ciudații minangkabau, batakkii, achinezii... Fără a pune la socoteală, în toate orașele, negustorii chinezi, detestați și indispensabili, colecători de mărfuri, creditori și cămătari, revînzători paraziți de care nimeni nu se poate lipsi și care, din 1948, se sprijină pe puternica Chină comunistă...

Cîte popoare, tot atîtea limbi sau idiomuri. Pentru aceste lumi compartimentate este nevoie de o limbă comună, o „lingua franca”: este rolul pe care l-a jucat din secolul al XVI-lea (și fără îndoială mai de timpuriu) malayo-polineziana, malaeza dacă preferați. Ea a dat limba indoneziană, *bahasa indonesia*, devenită limba naționaliștilor înainte chiar de a fi limba oficială a noii republici. Această limbă mai trebuie însă adaptată tuturor noilor cerințe, îndeosebi celor științifice. Drept pentru care o comisie de terminologie i-a și încorporat, dintr-o dată, 37 795 de noi termeni!

Astfel încît se poate vorbi de o limbă nouă, al cărei rol nu poate fi însă comparat cu cel pe care hindi îl are în India. Cu atît mai mult cu cît hindi joacă rolul de limbă comună alături de engleză, rămasă foarte bine. Olandeza nu a avut un loc analog în Indonezia din numeroase motive, dar în esență pentru că olandezii, deunăzi, nu au dezvoltat (cu excepția cîtorva realizări slabe și tardive) învățămîntul tehnicilor moderne, nici pe cel al propriei lor limbi. După cum afirmă un economist, „ei doreau să-și stabilească superioritatea pe baza ignoranței indigene. Folosirea olandezei ar fi redus prăpastia dintre inferior și superior, ceea ce trebuia evitat cu orice preț”.

Diversitate de limbi, diversitate și chiar confuzie de bunuri culturale. În arhipelag, marile religii vor cunoaște aventuri stranii. Ele nu triumfă niciodată singure, ci coexistă cu credințele populare care le completează sau uneori le schimbă cu o altă mare religie rivală.

Iată-i pe sătenii aflați la 25 kilometri depărtare de Djogdjakarta, care a fost pentru un moment capitala Jawei cînd olandezii au reocupat Batavia. Ei discută cu un călător european: „În Jawa noi sîntem cu toții musulmani, declară Kardjodikromo, un țaran, fără ezitări. — Atunci de ce spuneți că aveți zeii voștri? Musulmanii nu cred decît într-un singur dumnezeu. Kardjodikromo pare încurcat și tatăl lui îi vine în ajutor. — Este dificil, spune el cu voce calmă... Nu-i putem neglija pe ceilalți zei. Ei pot să ne ajute sau să ne facă rău. Orezul nostru depinde de Devi Chri, soția lui Vișnu.” (Tibor Mende.)

În sate nu se află de altfel nici o moschee. Țăranii

musulmani oferă fructe și răcoritoare pe altarele lui Devi Chri, iar pentru a alunga duhurile rele ridică pe câmpii trestii de bambus care fluieră la bătaia vîntului. De asemenea, este recomandabil să tai tije de orez cu *ani-ani*, „o mică lamă pe care secerătorii o ascund în mînă“. Repede și pe tăcute, pentru ca duhurile bune să nu-și ia zborul.

Aceleași lucruri le întîlnim la Bali, insulă minunată unde s-au conservat — dar pentru cîtă vreme încă? — moștenirea marelui Imperiu indo-jawanez și credințele lui hinduiste. Aici morții sînt incinerați pentru a permite sufletelor lor să ajungă la lumină. Dar se mențin și o sumedenie de credințe animiste și de practici legate de cultul persistent al strămoșilor.

● *A menține unite aceste popoare nu este o misiune ușoară.*

Ura față de olandezi nu este însă suficientă pentru tot ce se întîmplă. Și nu este ușor să unifici cînd este o problemă să faci să progreseze o economie primitivă, săracă, sau cel puțin să convingi o populație formată în majoritate din țărani abrutizați de muncă să aibă răbdare. Cel mai mare serviciu pe care colonizarea olandeză l-a adus noului guvern este acela de a fi exploatat acest popor rural cu o asemenea precizie încît nu a tolerat decît mici proprietari. Tînăra republică nu are deci de făcut față problemei redistribuirii marilor domenii funciare, și nici nu are a se teme de vreo izbucnire țărănească. Întreaga țărănie este egală în sărăcie.

Țărani săraci, într-adevăr, prizonieri în majoritatea timpului ai unei economii de subzistență. Orezul este de departe cel mai răspîndit față de celelalte culturi alimentare: porumb, taro, sago... El reprezintă baza alimentației, creșterea bivolistilor servind exclusiv muncii pămîntului și transportului. Consumul cărnii este aproape necunoscut, iar cel al peștelui este foarte modest. Pe scurt, economia rămîne la marginea pieței. Puțin orez, o pînză, o jucărie fabricată în casă, cîteva produse vîndute la oraș procură banii necesari doar pentru a face

mici cumpărături, inclusiv acele țigări ieftine „cu miros de cuișoare și de formă conică alungită“.

În ce privește industria, aceasta rămîne în faza copilăriei, în afară de instalațiile petroliere și plantațiile de cauciuc și a fabricilor de produse brute, a minelor de cărbune și cositor — și unele și altele în Sumatra (sau la Banca și Billiton pentru cositor) —, aflate sub dependența companiilor anglo-americane pe care, după cum se spune, Sukarno tocmai le-a naționalizat. Dar, fie ele europene, chineze sau naționale, activitățile industriale ale arhipelagului nu sînt în măsură să accelereze creșterea economică a Indoneziei. În același timp, după ruperea legăturilor cu Olanda și-au restrîns debușeele și marile produse de export — cauciucul, cafeaua, tutunul, copra, zahărul —, dezvoltate de olandezi pe seama vechilor culturi alimentare.

Astăzi, exporturile arhipelagului sînt asigurate încă, în proporție de 75 la sută, de materii prime — cauciuc, petrol, cositor.

Deși independent, acesta rămîne deci în situația economică tipic colonială, sub dependența periculoasă a fluctuațiilor pieței internaționale. Astfel, în 1951, încetarea războiului din Coreea și creșterea cursului materiilor prime a fost catastrofală pentru bugetul Indoneziei.

În condițiile unei inflații monetare galopante și ale unei creșteri a populației într-un ritm de un milion de ființe pe an, situația nu încetează să se deterioreze. Jawa s-ar prăbuși fără importurile masive de orez din străinătate. La aceasta se adaugă lipsa de cadre calificate, umflarea personalului administrativ, insecuritatea endemică a țării, dezvoltarea dezordonată a armatei. Ar trebui oare să conchidem citînd opinia unui politician al opoziției indoneziene: este momentul sloganelor, al mișcărilor de opinie, al campaniilor spectaculoase ca cea privind Irianul, și nu al planurilor sistematice?

Or, aceste planuri sînt de o extremă urgență. Nu încapе îndoială că libertatea cucerită și euforia subsecventă animă populația pentru a depune eforturi uriașe; numai că aceste eforturi mai trebuie și întreprinse. Trebuie făurită însăși unitatea Indoneziei. Ce înseamnă unitatea maritimă fără o marină națională, fără o aviație națională?

Ponderea umană excepțională a Jawei plasează insula drept centru al unui sistem solar: ea avea 5 milioane de locuitori în 1815, 50 în 1945, 60 în 1962 și reunește două treimi din locuitorii și trei sferturi din resursele arhipelagului. Dar densitatea pe kilometru pătrat (400) a ajuns la limita posibilului. Nici vorbă nu poate fi să se obțină noi terenuri pe seama unei păduri reduse la minimum. A merge mai departe ar însemna „să se depășească cota de alarmă”. Insula speranței este de acum înainte Sumatra (30 locuitori pe km<sup>2</sup>) cu resursele ei minerale, cu terenurile întinse. Totuși, acestea nu sînt atît de fertile ca în Jawa și ar necesita mijloace de cultură pe care o expansiune țărănească obișnuită nu le posedă.

Centralismul „jawanez” exasperează, alimentează separatisme viguroase, numeroase mișcări în favoarea unei federații efective. În ultimii ani, răbufnirile separatiste s-au înmulțit (Republica Molucelor la Amboine, Dar ul Islam în vestul Sumatrei, Pansudan în Jawa, mișcarea doctorului Hatte în regiunea Padang din Sumatra, secesiunea „coloneilor” la Celebes). Ultimul din acești colonei, M. Simbolon, s-a predat la 27 iulie 1961.

Alte dificultăți: a trebuit să se pună capăt libertății partidelor comunist, socialist și musulman liberal. „Sukarnismul” devine deci partid unic, iar programul său vizează o „democrație dirijată”.

Libertățile desființate, oamenii scoși din joc, iertați, ce-i drept, dar eliminați — totul îl obligă pe „omul forte” — „Bang (fratele) Karno”, să ducă o politică spectaculoasă. Așa s-a întîmplat deunăzi la conferința statelor neutre din Lumea a Treia reunite prin grijă lui la Bandung (1955). De aceea el se încapățînează azi să obțină Guineea olandeză, Irianul. Această satisfacție naționalistă ar fi un sprijin pentru un guvern care nu are în fața lui — în toate domeniile și pentru următorii ani — decît sarcini grele, cu adevărat ingrate.

## Filipinele

Cazul Filipinelor, care nu este înscris în programa voastră, nu face excepție de la regulile de ansamblu ale

Asiei de sud-est. Și aceste insule au fost un loc de întâlnire uimitor.

Oamenii sînt prezenți aici încă din neolitic; industria fierului este cunoscută cu mai multe secole înaintea erei noastre. Din secolul al V-lea p.H. arhipelagul este cuprins în rețeaua civilizației indo-malaeziene care radiază din Jawa; este integrat atunci strălucirii Imperiului Madjapahit. Pe de altă parte, este foarte devreme în contact cu comerțul chinez. Rezultă dezvoltarea unei clase de negustori și navigatori care se afirmă pretutindeni și își supun autorității țărani insulari, șerbi legați de glie.

În secolul al XV-lea se naște Islamul în marea insulă Mindanao. În secolul al XVI-lea, spaniolii descoperă arhipelagul prin Magellan, care-și va găsi aici moartea (1521), apoi ei se instalează la Luzon, marea insulă din nord, în 1565. Creștinătatea va reîncepe astfel în Extremul Orient lupta dintotdeauna împotriva necredincioșilor, *moros*.

Adeseori cuprinse de revoltă, prost întreținute în orice caz de stăpînii de la Manila, insulele vor rămîne sub dependență spaniolă pînă în 1898, cînd au loc în același timp, o insurecție internă și intervenția flotei Statelor Unite. Insulele nu vor fi însă imediat independente, ci vor fi plasate, la sfîrșitul războiului hispano-american, sub autoritatea Statelor Unite (tratatul de la Paris, 10 decembrie 1898), spre marea indignare a naționaliștilor filipinezi. Pentru a-și liniști conștiința încărcată, președintele american McKinley și-a luat ca sarcină „să-i instruiască, să-i civilizeze pe filipinezi ca oameni pentru care Christos a murit pe cruce“...

Abia în 1946 insulele vor deveni independente, teoretic cîl puțin.

Astăzi, după un trecut atît de frămîntat, ele cuprind o populație foarte numeroasă (25 milioane de locuitori, cu un spor anual de 700 000, la o suprafață de 300 000 kmp, adică ceva mai mult de jumătate din suprafața Franței). Populația este pestriță: elementelor malaeze foarte metisate, reprezentînd 95 la sută din populație, li se adaugă 400 pînă la 500 000 primitivi greu de clasat, 200 000 chinezi imigrați, plus micul grup de negritos (70 000).

Filipinele numără aproximativ 20 milioane de

catolici (este singura comunitate creștină compactă din Extremul Orient), 2 milioane de disidenți catolici (agli-pieni, după numele fondatorului sectei lor, Aglypya, fost preot, artizan al Revoluției din 1898), 500 000 protestanți, 2 milioane de musulmani, 500 000 păgâni... Să mai adăugăm că din 1898 pînă în zilele noastre engleza a înlocuit brusc spaniola, rămasă limba vechilor familii. În plus, *tagala*, dialect malaez, a fost repusă în drepturi. Mai subzistă o mulțime de dialecte la o populație din care cel puțin 50% sînt analfabeți.

Țara este săracă, ba chiar mizeră, esențialmente rurală. Iar marea proprietate nu încetează să crească în detrimentul micii țărăniimi. O structură „parazito-feudală” (termenul aparține unui observator american) face zadarnice reformele sau ajutoarele externe. Moneda nu circulă în realitate decît la Manila; restul țării nu cunoaște decît trocul. Mizeria țărănească explică larga insurecție comunistă a *bukilor*, salvatoare în timpul dominației japoneze, dar care a fost reprimată cu sălbăticie de autoritățile filipineze după eliberare. Dar focul mocnește sub cenușă: exemplul chinez și soluția cubaneză a lui Fidel Castro înfierbînta imaginația. Nici măcar cu ajutorul american (și sub controlul său) țara nu progresează deloc. Cu atît mai mult cu cît creșterea demografică distruge cu anticipație slabele îmbunătățiri obținute.

## Coreea

Între 1950 și 1953 Coreea a jucat un rol dramatic, căruia i-a fost și-i rămîne victimă. Războiul din Coreea a fost în primul rînd războiul marilor puteri, o ciocnire sîngeroasă, între Est și Vest.

În timpul celui de-al doilea război mondial, în februarie 1945, la Yalta, apoi la Moscova în decembrie același an, independența Coreei părea să vină de la sine. Ea fusese eliberată la nord de trupele sovietice, la sud de trupele americane venite din Japonia, iar cele două zone de ocupație nu erau separate decît de linia convențională a paralelei de 38 grade nord. În pofida intervenției Națiunilor Unite, Coreea va rămîne divizată.



de această linie arbitrară; în sud se organizează o Republică independentă Coreea, la 15 august 1948, iar în nord o republică democratică de obediență comunistă. În 1950, trupele comuniste ale Coreei de Nord invadează Coreea de Sud. Urmează o ripostă armată a Statelor Unite și aliaților lor. Intervenția voluntarilor chinezi de partea comuniștilor coreeni va echilibra forțele. Armistițiul din iulie 1953 va restabili linia de separație de-a lungul paralelei de 38 de grade. Această diviziune nu a ușurat viața nici la nordul, nici la sudul unei rupturi absurde în sine.

### ● *Geografie mai înți.*

Coreea a fost victima poziției sale strategice singulare, între arhipelagul nipon, Manciuria, Siberia și China. Ea constituie exemplul pericolelor care amenință micile state aflate în vecinătatea celor mari, care cred că totul le este permis în zona lor, ca și astăzi ca și ieri.

Vastă peninsula (220.000 kmp), orientată de la nord la sud, Coreea nu este separată de Manciuria decât de văile înguste ale fluviilor Yalu și Tumen, care curg paralel cu înalții Munți Albi, al căror ecran a protejat de fapt, ba chiar a creat independența Coreii. De la paralela de 43 de grade la cea de 34 de grade, Coreea este un dig de 800 pînă la 900 kilometri, la prima vedere destul de asemănător Peninsulei italiene.

Ca și Italia, ea are neșansa de a fi o cale naturală. China o consideră drept una din porțile ei; ea crede că trebuie să o supravegheze, cu același drept ca pe Turkestan sau Vietnamul de nord; Japonia este piardută în mările sale dacă nu dispune, cu voie sau cu forța, de un acces la acest dig căruia geografia pare că i-a amarat insulele, puțin cam prea departe, ce-i drept. În așa măsură încît atunci cînd Japonia se simte deosebit de puternică, sau cînd se simte amenințată sau în amîndouă cazurile deodată, Coreea resimte loviturile. Le-a simțit de mai multe ori, de la expedițiile — zadarnice de altfel — întreprinse de Hideyoshi din 1592 pînă în 1598 pentru a ocupa peninsula, pînă la victoria care a permis instaurarea ocupației japoneze din 1910 pînă în 1945.

Culmea ghinionului, Coreea constituie de asemenea „poarta de salvare sovietică atunci cînd Vladivostokul este blocat de ghețuri“. Or, Marea Japoniei îngheață spre sud pînă la paralela de 38 de grade. Încă de la începutul secolului, Rusia țaristă se interesa de această rută decisivă. Cînd japonezii l-au amenințat pe împăratul-rege al Coreii, el a căutat refugiul, deunăzi, la ambasada rusă.

Țară săracă, rece în pofida prezenței pînă dincolo de Seul a orezăriilor și plantațiilor de bambus, acoperită spre nord de întinse păduri de conifere, Coreea nu are coaste animate și cîmpii întinse decît spre vest și sud. Aceste cîmpii hrănesc prost o populație numeroasă de 31 milioane de locuitori (adică mai mult de 140 la kilometru pătrat). Partea sudică a peninsulei pătrunde adînc în mare și se prelungește cu o serie de insule; cea mai celebră dintre ele, Insula Tsushima, taie în două Strîmtoarea Coreii: între peninsulă și Japonia, distanța în linie dreaptă este ceva mai mare de 100 km. Și numai 500 km despart Coreea de gurile Yan-Tse-Kiang.

Coreea trăiește astfel adînc înfiptă în mare; ea nu este doar un popor de țărani, trăind din culturile, din pădurile și minele sale, ci și un popor de pescari, de navigatori, de comercianți. De foarte timpuriu ea a organizat legături fructuoase între China și Japonia și, începînd din Evul Mediu, a servit ca legătură între China meridională, în contact cu comerțul arab și persan, și regiunile nordice. Loc de trecere, ea este o țară de emigranți și negustori.

● *Coreea este aproape o insulă, închisă de bunăvoie spre ea însăși, dar și deschisă — de voie sau de nevoie — spre lumea din afară, de unde și-a luat hrana culturală.*

Istoria îndepărtată a celor Trei Regate (secolul I a.H. — secolul al VII-lea p.H.) este și cea a cuceririi peninsulei prin răspîndirea civilizației chineze. Cele trei regate apar unul după altul, în mai puțin de cincizeci de ani: regatul Silla în 57 a.H.; regatul Kokurro în 37; fragilul regat Paekche, sprijinit de Japonia, în 18. Ele sînt, deci în mare

contemporane unele cu altele, dar civilizația chineză le va afecta rînd pe rînd: buddhismul se stabilește mai întîi în Kokuryo, apoi în Paekche în 384, și în sfîrșit în Silla în 527.

Silla, cel mai brutal din cele trei regate, le domină pe celelalte și din 668 pînă în 935 ține întreaga Coree sub autoritatea sa. Acest regat lărgit se va bucura de o mare prosperitate comercială cîtă vreme în China se va menține vie strălucirea Imperiului dinastiei Chang (618—907), și va trăi mai ales grație acestei lumini reflectate.

După destrămarea marelui Silla, unitatea se reface în favoarea unui nou stat unitar, Koryo (913—1392), care va da numele său Coreii. Civilizația coreeană cunoaște atunci un admirabil avînt susținut de dezvoltarea imprimeriei (dar venit din partea Chinei, care-l inventase în secolul al IX-lea, coreenii fiind însă cei care au descoperit, în 1234, caracterele metalice). Buddhismul s-a răspîndit atunci atît în rîndul știutorilor de carte, cît și al maselor, sub forma simplificată *Segn* (*chen* în chineză; *Zen* în japoneză); în același timp și cu și mai multă forță se instalează și prosperă confucianismul; apar sculpturile în fontă, apoi statuile ireversibile și o ceramică strălucitoare „în care se regăsește gustul coreean tradițional al orfevrului“.

Acest avînt este cu siguranță legat de dezvoltarea generală a întregului Extrem Orient. În plus, Coreea are șansa de a fi ferită de vîrtejul barbarilor care domină China și care, multă vreme, nu vor face decît s-o atingă în treacăt. Dar în cele din urmă China mongolilor, care a încercat să deschidă toate porțile Imperiului de Mijloc și a eșuat în fața Japoniei, reușește împotriva Coreei pe care o supune din 1259 pînă în 1368, timp de peste un secol.

Redobîndindu-și independența, Coreea intră sub domnia ultimei sale dinastii, Yi, care va dura pînă la dominația japoneză din 1910. Cu excepția cîtorva ani tumultuoși, cum este perioada cuprinsă între 1592 și 1635, cînd Coreea este prinsă între China dinastiei Ming și Japonia agresivă, domnia dinastiei Yi se desfășoară sub dublul semn fructuos al păcii și independenței.

Caracteristica majoră a acestor secole o constituie,

fără îndoială, apariția unei clase mijlocii și, în consecință, avântul unei civilizații ale cărei surse de inspirație se datorează în parte nepuizabilei imaginații populare. Schimbarea scrierii favorizează acest gen de încorporare a unei „culturi” populare. „Pînă atunci scrierea chineză nu permitea decît știutorilor de carte să gîndească și să scrie în limba vorbită. Romanele, redactate mai întîi în chineză, au fost după aceea scrise în coreeană și o întreagă pătură nouă a societății a putut participa la cultură. Această îmbogățire spirituală se traduce în secolul al XVIII-lea printr-o efervescență comparabilă cu Secolul nostru al Luminilor” (Vadime Elisseeff).

Dar la cel mai înalt nivel al societății coreene se menține civilizația aristocratică și prețioasă, caracterizată prin triumful unui neoconfucianism sub semnul unui raționalism evident și al unui anumit stoicism. Atunci se înrădăcinează definitiv culturile familiale și morala care formează baza neoconfucianismului și cărora, și astăzi, în mijlocul necazurilor lor, coreenii le rămîn neîndoielnic „cei mai fideli reprezentanți”.

### ● *Astăzi*

În ce privește prezentul, nu se poate spune nimic rezonabil. Dintr-o țară pe care natura o predispune la unitate și pe care istoria a unificat-o temeinic în cursul secolelor, actualitatea a făcut două țări, doi frați dușmani. Vechea capitală Han-Yang, numită în mod obișnuit Seul (însemnînd capitala), care revine Coreei de sud, nu mai poate dispune de linia transversală esențială Seul-Gen-san. Închipuiți-vă o Italie tăiată în două și Roma privată de drumul ce duce la Anîona. Nordul are industria, oțelul, fonta, electricitatea; Sudul — orezul, marile domenii funciare și marea liberă.

Două marionete nemișcate, abandonate de altfel, pentru că din 1953 nu se mai trage de sforile lor, chiar dacă nu au fost lăsate din mînă.

## JAPONIA

Japonia se află la capătul lumii. Prin Insula Yeso ea se înfundă în singurătatea rece a Nordului. Spre est, unde sînt cele mai bune porturi, ea dă spre golul fantastic al Pacificului. Spre vest și sud, mări pe jumătate primitive, adeseori acoperite de ceață, se îngustează un moment la nivelul Coreii și insulei meridionale Kiur Siu.

Arhipelagul japonez a fost adesea comparat cu insulele britanice, dar acestea sînt literalmente sudate de continentul european apropiat. Japonia este mai izolată decît ele, închisă în ea însăși, abandonată soartei sale. Pentru a rupe această izolare, Japonia a trebuit adesea să vrea acest lucru, în mod explicit. Pentru ea, lăuntru, endemismul, predomină firesc asupra exotismului. Un istoric japonez afirmă totuși: „Tot ce pare a fi esențialmente japonez în civilizația noastră a venit din afară.“

Într-adevăr, foarte de timpuriu a existat o Japonie chineză, începînd din secolul al VI-lea, iar din 1868 — o Japonie occidentală care se afirmă cu foarte mare succes. Dar fiecare din aceste experiențe esențiale s-a dizolvat într-o Japonie „japoneză“ a cărei originalitate insulară este neîndoielnică. În țara grădinilor miniaturale, a ceremoniilor ceaiului, a cireșilor în floare chiar și religia buddhistă, transmisă prin intermediul Chinei, a fost refabricată în stil japonez. Iar versiunea niponă a buddhismului este cu siguranță mult mai depărtată de surse decît cea chineză.

Atît de maleabilă în aparență, Japonia a făcut din numeroasele-i împrumuturi o civilizație foarte particularizată. Ea rămîne credincioasă tuturor tradițiilor ei, care coexistă cu o occidentalizare foarte avansată, primită în urmă cu aproape un secol fără reticențe, cu grabă chiar, ca un mijloc de putere. Această dualitate stranie explică remarca unui ziarist (1961): „Cel mai extraordinar lucru pe care îl poate oferi Japonia sînt japonezii.“

## **Japonia primitivă înaintea civilizației chineze**

De la originile foarte îndepărtate (începînd cu mileniul al V-lea *a.H.*) și pînă în secolul al VI-lea *p.H.* (cînd sosește primul aport notabil al civilizației chineze), Japonia cunoaște o „cultură“ sobră dar vigüroasă, care se elaborează cu încetineală. Această Japonie de început este atît de puțin cunoscută încît specialiștii preferă să afirme că nu există istorie japoneză înaintea sosirii buddhismului, în 552 *p.H.*.... Se pare că destinul ei s-a derulat cam așa: sub șocul invaziilor, al inovațiilor externe, Japonia s-a creat mereu, sau s-a recreat după imaginea altcuiva.

### **● De la stilul Jomon la strada Yayoi și la orez.**

Din mileniul al V-lea pînă la începutul erei creștine nu se întrezărește decît o regiune privilegiată — cîmpia mediană ocupată, la nord, de actualul oraș Kyoto și pe care documentele vechi o numesc regiunea Kinki sau, spre sud-est, Yamoto. Este inima mării insule Hondo, nu departe de îngusta și minunata Mediterană japoneză — Seto no Uchi, care o leagă de insulele meridionale Sikok și Kiu Siu.

Pe această scenă privilegiată, se semnalează rînd pe rînd trei mari schimbări:

a) Este aproape sigur că primii locuitori ai arhipelagului au fost acei *aini* primitivi ale căror urme se regăsesc în



insulele Riu Kiu, stabiliți astăzi în Yeso și Sahalin. Or, prima cultură pe care o identifică arheologii folosește elemente (îndeosebi o ceramică primitivă decorată cu modele de frînghii imprimate pe lutul încă moale — de unde și numele de cultura *Jomon*, adică desen de frînghie) venite din Coreea, Manciuria, de la îndepărtatul lac Baikal din Siberia. Se poate deduce de aici sosirea foarte timpurie a oamenilor de pe continent și o dată cu aceștia începutul luptei împotriva aienilor, care a făcut multă vreme ravagii în Japonia.

b) În secolele al III-lea și al II-lea *a.H.* este evidentă o nouă invazie, din direcția Chinei (mai ales meridionale) și a foarte îndepărtatei Indonezii. Apar o serie de bunuri și obiecte noi: roata olarului, bronzul, oglinzile din bronz, clopotele, fierul, monezile chinezești din dinastia Han, orezul și casa meridională, deschisă și aerată... este civilizația numită a străzii *Yayoi*, după ce la Tokio săpăturile au scos la lumină, pe această stradă, obiecte caracteristice din epoca respectivă.

Printre aceste noi bunuri, orezul care a înlocuit vechiul mei constituie el singur o revoluție.

Ideea regelui ca zeu în viață, care traversează întreaga istorie a Japoniei, a fost oare și ea adusă de protomalaiezii veniți din sud? La această întrebare nu se poate da un răspuns sigur.

c) În secolele al II-lea și al III-lea *p.H.*, în epoca caracterizată de mormintele senioriale conservate pînă în zilele noastre, se conturează o serie de clanuri — cavaleri, țărani, meșteșugari, și unii și alții semiliberi, acestora adăugîndu-li-se un număr important de șerbi. Seniorii se pretind fii-ai divinităților locale. Corporațiile meșteșugărești vor primi, sub influența coreeană, numele de *be* (grup, secțiune) precedat de numele ocupației lor (scribi — *fuma-be*; țesătorii — *ori-be*; șelarii — *Kuratsukuribe*; trubadurii — *katari-be*... Aceștia din urmă transmit legende eroice).

S-a instalat deja un sistem politic și religios, mai ales o regiune primitivă ce zeifică forțele multiple ale naturii, de care Japonia pățimaș conservatoare nu se va



mai despărți și care va fi numită, mult mai târziu, în secolul al XIX-lea, *Shinto* (calea zeilor). În Occident vorbim adeseori de *shintoism*.

● *În această vreme prinde contur, pornind din ținuturile ainilor și de la vechea regiune Yamoto, prima eboșă a Imperiului Japoniei.*

Acest imperiu este legat de originile legendare ale dinastiei imperiale japoneze, provenită din divinitatea solară Amaterasu, potrivit unei tradiții religioase vii celebrate încă în templele shintoiste pînă la înfrîngerea din 1945. Sub presiunea ocupantului american, actualul împărat al Japoniei a recunoscut atunci oficial că nu este de origine divină.

Acest imperiu se va stabili lent. În secolul al VIII-lea, cînd sînt redactate primele cronicile japoneze, Japonia nu este încă complet unită. Este într-adevăr un proces foarte lent, care asociază dinastiei imperiale clanurile (*uji*) din vecinătate, fiecare cu șeful său, cu pămînturile, țărani, meșteșugarii săi, ca și dinastia imperială însăși. Cu atît mai mult cu cît acești seniori sînt adesea de origine străină (coreeni și chinezi). Se pare că asocierea și aducerea la ordine au fost facilitate de necesitatea luptei comune împotriva barbarilor aini „de dincolo de bariera din Est”.

Această regalitate flancată de o feudalitate activă își desăvîrșește fizionomia în momentul în care coreenii îi aduc în același timp caracterele chineze, confucianismul și buddhismul, în secolul al VI-lea. Influența ideilor confucianiste este evidentă deja în redactarea ordonanțelor prințului Shotoku (604), care proclamă drepturile unei autorități centrale indivizibile: „țara nu are doi seniori, poporul nu are doi stăpîni...”

Acum începe Japonia istorică, cu ierarhia ei, cu scribii, cu cronicile, cu ambasadele ei la curtea împăraților Chinei (prima, în 607). O nobilime de curte (*kuge*) se formează pe lângă prințul care împarte pămînturi, „beneficii” (*shoen*) pe care fiecare încearcă să le transforme în „fiefuri”, cum am spune noi în Occident.

Această Japonie imperială se va dezvolta curînd într-o lumină nouă: cea a influenței crescînde, apoi atotputernice a civilizației chineze. China va da chiar numele arhipelagului, botezîndu-l „Țara Soarelui Răsare“, în chineză — Je-pen (de unde „Japonia“), iar în japoneză — Nippon, potrivit pronunției japoneze a acestor ideograme.

## **Japonia la școala civilizației chineze**

Timp de secole, civilizația chineză radiază asupra arhipelagului japonez. Ea va înflori aici în mod neprevăzut, cînd deformînd un aport pînă la a-l face de nerecunoscut (cum va fi cazul buddhismului care, sub forma *Zen*, printr-un avatar singular, va deveni doctrina „sîngeroșilor samurai“ începînd din secolul al XII-lea), cînd, dimpotrivă, conservînd un alt aport în forme arhaice uitate deja chiar în China (astfel, un gen muzical chinez, pierdut în China, se păstrează în Japonia); dar întotdeauna transformînd întregul sub influența unor oameni, unei societăți, unor tradiții foarte diferite de cele ale modelului chinezesc. Cu atît mai mult cu cît acesta din urmă se prezintă adesea în Japonia sub forma sa coreeană, care nu reproduce întotdeauna cu fidelitate originalul.

● *Prima civilizație nipono-chineză este vîrsta de aur a Japoniei vechi. În cursul acestei îndelungate aculturății, totul este obiect de transfer: clasicii chinezi, caligrafia, pictura, arhitectura, instituțiile, dreptul (cel din dinastia Tang).*

Astfel, ca și China, Japonia va fi împărțită în provincii, care bineînțeles nu vor avea întinderea vastelor provincii chineze. Cînd, în 710, va fi construită capitala Nara („capitala“, în coreeană), orașul va fi dispus potrivit modelului chinez al orașului Lo Yang din Coreea, în formă de eşichier, cu palatul imperial la nord. Cînd capitala va fi transferată în 994 la Heiankyo („capitala

păcii“) sau Kyoto (în japoneză însemnând „capitală“), orașul va fi construit din nou după același model. Din acest moment ea va înceta să se mai deplaseze ca pînă acum, cînd fiecare împărat își construia propria lui capitală. Din epoca Nara curtea și birourile deveniseră deja prea voluminoase pentru a fi mutate atît de des, la fiecare domnie. Începînd cu Kyoto capitala va rămîne pe loc timp de secole.

Influența chineză se simte pretutindeni iar cronicile scribilor care relatează această istorie sînt scrise după modelul mandarinilor (utilizînd de altfel ideogramele chineze pentru a transcrie japoneza). Totuși, aceste împrumuturi numeroase nu trebuie să ne înșele. Curtea de la Kyoto este un centru îngust care se impregnează de cultură chineză, pe care apoi o difuzează, destul de prost, în restul țării. Este o pată de lumină violentă, cu multe umbre încă în jurul ei.

Pe această scenă îngustă, acumulările duc la o vîrstă de aur precoce care durează, în mare, de la sfîrșitul secolului al X-lea pînă în secolul al XII-lea. Pe fundalul acestor splendori evidente, a avut loc oare și o îmbunătățire a vieții materiale? Se pare că da, iar refluxul economic care va urma atestă că această vîrstă de aur nu a durat mult — după ea vor veni secole întunecate.

Frumoasa epocă Kyoto se regăsește într-o literatură poetică strălucită, prețioasă, în *monogatari*, scrieri poetice pe jumătate povești pe jumătate romane (*ochikubo monogatari*, „Învățătura din pivniță“, este aproape povestea Cenușăresei); și mai multă încă în *nikki*, jurnale poetice pe care doamnele de la curte le scriau în japoneză iar bărbații în chineză. Această literatură feminină foarte vie ne face cunoștință cu serbările de la curte — concerte, dansuri, concursuri de poezie, ieșirile imperiale în satele din jur, „plăceri supuse unei etichete stricte care face din viața la palat o veșnică reprezentație, reglată ca un balet“; ea dezvăluie și o serie de intrigi politice sau sentimentale, cu „inevitabila promiscuitate care bîntuie în aceste reședințe cu încăperile prea strîmte“.

O lume frivolă, trîndavă, „infestată de literatură“. O doamnă de la curte căreia nu-i cunoaștem decît pseu-

donimul, Sei Shonagon, care a trăit pe la anul 1000, ne-a lăsat „scrieri din vârful penelului“, adesea nemiloase, întotdeauna amuzante. Pentru a da un exemplu, să vedem care sînt deosebiri pe care autoarea le face între lucrurile plăcute și cele neplăcute: acestea din urmă, spune ea, sînt bineînțelese mai numeroase decît primele: „Un fir de păr pe truse de scris; sau un grăunte de nisip în bastonașul de cerneală care scîrție cînd scrii...; un personaj insignifiant care vorbește mult și rîde tare... Un sugar care plînge chiar în momentul în care dorești să ascuți ceva... Un cîine care începe să latre la un bărbat care vine la tine noaptea în secret... Bărbatul care, după ce l-ai ascuns cum ai putut mai bine, începe să sforăie. Sau cel care, venind să te vadă pe ascuns, își pune o pălărie înaltă foarte vizibilă, iar în momentul cînd pleacă, cu grija de a nu fi văzut, se agață de vreun obiect care se prăbușește cu mare zgomot...” (după R. Sieffert).

Iar în vreme ce privilegiații își petrec astfel timpul, buddhismul cucerește încet Japonia, sfîrșind prin a se democratiza aici. Un cler de inspirație nouă ia contact cu „clasele mijlocii“, cu meșteșugarii, micii proprietari. Devoțiunea, foarte simplificată, este îndreptată exclusiv asupra lui Buddha salvatorul, Buddha Amida care garantează credinciosului accesul în Cerul din Vest. Urmînd o evoluție similară cu cea din China, cunoașterea ideilor și credințelor buddhismului autentic devine curînd privilegiul cîtorva rari teologi sau oameni de elită, în vreme ce un buddhism popular își asumă totul, inclusiv vechile credințe *shinto*, ajungînd să formeze o adevărată religie comună. Este vorba despre *Shingon*, pentru care zeii locali devin manifestări particulare și temporare ale divinităților buddhiste.

Sanctuarele shintoiste trec atunci sub controlul acestei secte noi, numită *shintoism dualist*. Cu apariția lui Amida ia avînt o nouă iconografie buddhistă. Pe minunatele „suluri“ ale acestei epoci apar în egală măsură peisajul japonez, imaginile, gesturile diferitelor clase sociale, în scene adesea pline de umor.

O altă răspîndire o va cunoaște scrisul, sub forma unui alfabet simplificat (numai 47 de silabe).

● *Din secolul al XII-lea, această ordine imperială naufragiază. De multă vreme ea dădea semne de slăbiciune. Ea a copiat instituțiile Chinei strălucite a dinastiei Tang, dar nu a știut sau nu a putut să creeze clasa literaților în serviciul statului, care i-ar fi permis să înfrângă forțele și ambițiile vechii aristocrații. Ea va ceda locul regimului Shogunatului, de-a lungul unui interminabil Ev Mediu (1191—1868).*

De la sfârșitul secolului al VIII-lea în 1186, deci timp de patru secole, clanurile feudale blochează puterea imperială. Împărații domnesc, dar nu guvernează. Ei sînt prizonierii și jucăriile clanului atotputernic Fujiwara. Membrii acestuia se află în funcțiile de comandă, ei furnizează împăratului soțiile, concubinele, alese exclusiv din vasta lor familie; ei îi dau jos pe suverani, ei le aleg succesorii. Un istoric constată pe bună dreptate: „Puterea Mikadoului este o cutie goală căreia Fujiwara îi păstrează cu înverșunare cheia.“

Sfârșitul îndelungatei domnii a clanului Fujiwara este cel care deschide interminabila perioadă numită a Shogunatului. Această experiență neașteptată oficializează într-un fel, în persoana shogunului, dominarea împăratului de către clanurile senioriale, de către marile familii provenite adesea din numeroșii copii ai împăratului și care constituie un fel de nobilime cu apanaj. Shogunatul reprezintă domnia lui continuă, în timpul căreia clanurile se ciocnesc, se înlocuiesc, dar se înțeleg. Cel puțin pentru a zdrobi restul populației împărțite în caste: seniorii, țăranii, meșteșugarii, negustorii. Doar primii trăiesc cum le place. În josul scărilor sociale, cei mai nefericiți, mai ales lucrătorii în piele, sînt *paria*, este drept că mult mai puțin numeroși decît în India.

Favorizat de regresul vieții economice, Shogunatul ia naștere avînd aspectele unei *reacții feudale și militare*, sub semnul reculului material general. Dar și sub semnul unei aristocrații belicoase care, departe de curte, și-a constituit domenii foarte întinse în ținuturile noi și „coloniale“, prost pacificate, din nordul și estul insulei Hondo, „dincolo de barieră“, unde se ocupă în principal cu creșterea cailor. Față de Kyoto, de curtenii săi

efeminați, filfizoni și detestați, noul regim se dorește a fi un guvern egalitar de soldați (*bakofu*: guvernul cortului). În fruntea lui se află un șef militar, shogunul. A fost comparat cu primarii palatului din perioada decadenței merovingiene, cu deosebirea însă că în Japonia regele trîntor nu va fi totuși niciodată suprimat. Mikadoul va continua să domnească, fără a guverna, alături de shogun, căruia îi dă investitura în numele caracterului său divin, ca papa împăraților.

Primii shoguni s-au instalat la extremitatea insulei Tokaido (pe drumul de la Kyoto la Yedo), la Kamakura. Capitala efectivă va rămîne aici pînă în 1332, apoi se va muta din nou într-un cartier din Kyoto, la Muromachi, din 1393 pînă în 1576, pentru a se situa în cele din urmă la Yedo, pînă atunci un port pescăresc (1598), unde va rămîne pînă în 1868. Istoricii vorbesc despre epocile Kamakura, Muromachi, Yedo: puse cap la cap, ele acoperă aproape întreaga durată imensă a Shogunatului (1192—1868).

Indiferent care ar fi perioada luată în discuție, avanscena aparține războinicilor, cavalerilor, *bushi*. Castă dominantă, ei își vor impune cu ușurință modul de interpretare, gusturile, brutalitatea, dar și, foarte vizibil, mai ales la început, o anumită simplitate în guvernare, ca și în îmbrăcăminte sau în dispunerea caselor: *Suikan*, *hitatara*, veșminte simple înlocuiesc veșmintele umflate și stîngenitoare *noshi* sau *sokutai*, care corespundeau exigențelor vechii etichete. Vînătoarea, turnirele, cursele de cai înlocuiesc plăcerile prețioase de odinioară.

Aceste moravuri de obicei violente nu se vor atenua decît în vremea îndelungatei șederi a shogunilor la Kyoto (1393—1576), bătrînul oraș recăpătîndu-și atunci drepturile și rolul, astfel încît vîrsta de aur clasică nu se va pierde cu totul în secolul soldaților și cavalerilor.

*Ultimii ani ai secolului al XVI-lea și primii ani ai celui de-al XVII-lea despart violent în două lungă perioadă a Shogunatului. Revoluția clanului Tokugawa va izola, pentru mai bine de două secole, Japonia de restul lumii și va înăspri instituțiile și moravurile feudale.*

După dictatura de facto a unui fiu de țăran, Hideyoshi — care, fără a purta titlul de shogun, a știut să restabilească ordinea în arhipelag și a întreprins împotriva Coreei un lung război, puțin rațional de altfel (1592—1598), pe care doar moartea lui l-a întrerupt — s-a impus clanul Tokugawa, prin genialul și foarte chibzuitul Hideyori. Numit shogun de către împărat, el a hotărât să se stabilească la Yedo, considerînd nu fără temei că de aici, din aceste ținuturi turburente și nu de la Kyoto trebuia și putea fi guvernată Japonia. Abdicînd în favoarea fiului său, Hideyori a reușit să facă Shogunatul ereditar în familia lui, care a „domnit” astfel pînă în 1868.

Marea hotărîre a acestui guvern de la Yedo (în prezent Tokio) va fi aceea de a *închide, în 1639, Japonia străinilor*. De-acum înainte nu vor mai pătrunde decît vasele autorizate din China și Olanda, acestea din urmă neavînd dreptul să importe decît muniții, arme, lunete, tutun. În rest, arhipelagul putea trăi, și a trăit, prin propriile-i resurse. Interdicția viza în egală măsură vasele japoneze cît și pe celelalte. Cu acestea din urmă s-a și început chiar (1633). Poate fi oare explicată această acțiune cu consecințe de anvergură?

Se pare că stăpînilor Japoniei li se făcuse frică de occidentali. Portughezii, sosiți primii, acostaseră la Kiu Siu în 1543. Tunurile, arcebuzele, corăbiile imense i-au impresionat pe insulari; mai mult chiar, au avut loc numeroase convertiri la creștinism obținute aproape imediat de noii veniți. Va favoriza această religie revoltele marilor seniori și țăranilor, cum aproape s-a întîmplat în 1638?

Pe de altă parte, este adevărat că la mijlocul secolului al XVII-lea se conturează un regres economic de o amploare extremă, tonul fiind dat de China, dar și de îndepărtata Indie. Japonia, cuprinsă în acest reflux general, a fost deci oare obligată să se pună la adăpost și să oprească mai ales exportul de metale prețioase? Din timpurile eroice ale lui Hideyoshi, agresivitatea împotriva Coreei, împotriva Chinei, nenumăratele acțiuni pirateresti maritime împotriva acesteia din urmă indică o repliere a Japoniei asupra ei însăși (astfel, strălucirea

Chinei dinastiei Ming nu radiază asupra arhipelagului). În fine, a fost mare și dorința de a imobiliza o societate gata s-o ia din loc și țărani prea dornici de libertate, aduși adesea la disperare. Închiderea Japoniei a „pietrificat” instituțiile pînă la sosirea, în 1853, a „corăbiilor negre” ale amiralului Perry.

Pînă atunci, Japonia va trăi închisă în sine, își va conserva clanurile, nobilimea arhaică și va subordona totul acestei clase esențiale, ceea ce demonstrează, în felul său, succesul prelungit al *dhyana*, al *zen*, această formă denaturată a buddhismului.

Dar, deși închisă în sine cu trei lacăte, Japonia a fost poate mai puțin nefericită, mai puțin lipsită de mijloace decît s-ar crede la prima vedere. Ea a fost condamnată să-și pună în valoare bogățiile, cele materiale cît și celelalte. O bogăție evidentă, un semn de sănătate îl constituie înflorirea din secolul al XVI-lea, a unei literaturi în limba vulgară, apoi afirmarea ei în timpul „secolului Osaka”, 1650—1750. Acest lung Ev Mediu va crea, alături de teatrul tradițional *No*, pe jumătate cîntat pe jumătate dansat, *kabuki*. În timpul Shogunatului noaptea nu a fost totală.

Experiența Shogunatului nu este, evident, de conceput decît în cadrul unei *discipline stricte și a ceea ce s-ar putea numi poliție de stat*.

Marii seniori, șefi de clanuri și de districte, *daimyo* (aproximativ 270), au în slujba lor o mulțime de „fidei”, *samurarii*, care-i slujesc cu devotament pentru bani sau în schimbul unor prestații în natură, dar niciodată, ca în Occident, în schimbul unor pămînturi date o dată pentru totdeauna și care le-ar asigura o anumită independență. *Roninul*, samuraiul care și-a pierdut sau (dacă este posibil!) și-a părăsit seniorul este condamnat fie să moară de foame, fie să se apuce de tîlhării.

Să fie devotat trup și suflet — o spune, o repetă și o proclamă religia de onoare a samuraiului, codul oral *Bushido*. Legea celor 47 de *ronini* al căror stăpîn s-a sinucis făcîndu-și *harakiri* și care-l răzbună pe mort iar apoi se sinucid la rîndul lor pe mormîntul lui în timpul iernii anului 1703, a fost adesea povestită. Acest cod



aspru al onoarei a fost modelat de școala fără milă a războaielor civile în lanț.

Căci japonezii se luptă mai ales între ei, împotriva lor înșiși. Despre aini nu se mai aude nimic. China mongolilor a încercat în două rînduri, în 1274 și 1281, să arunce o armadă asupra Japoniei, dar un „vînt divin“ (Kamize) a dezlănțuit furtuna și l-a distrus pe invadator. După cum am văzut, războiul împotriva Coreei nu a durat decît șase ani. Deci împotriva lor au folosit japonezii sabia sau lancea. Acest război continuu a format, a sădit în ei respectul față de o ierarhie stabilită o dată pentru totdeauna. În așa măsură încît în limba japoneză, în anul 1868, cuvintele, verbele „precizează poziția subiectului și obiectului“. De exemplu, folosirea auxiliarului *ageru* indică „că acțiunea exprimată de verbul principal este îndeplinită de un inferior în beneficiul unui superior“.

Rezultatul? O Japonie extraordinar de disciplinată, împărțită în caste, ținută strîns, fastuoasă și mizeră în același timp. Această imagine dublă, splendoarea unora și mizeria absolută a altora, apare în plenitudinea ei în cursul călătoriei pe care medicul Kämpfer din Westphalia a întreprins-o în serviciul Companiei olandeze a Indiilor și a cărei carte este un tezaur de observații (1690). După ce ai citit-o nu mai poți uita călătoriile anevoioase, rîurile pe care trebuie să le treci protejat împotriva șuvoiului de apă de șirurile lungi de podari care, dîndu-și mîna prin vadul adînc, sparg curentul și înlesnesc trecerea periculoasă; nici satele cu case mizerabile; nici țărani care îngenunchează pe cîmp, pe drum, cînd trec cortegiile fastuoase ale marilor seniori. Aceste drumuri mult umblate, de la Kyoto la Yedo unde stă shogunul, sînt însuflețite de cortegiile ce-i însoțesc pe *daimyo*, care au obligația de a-l vizita cu regularitate pe shogun. Suitele lor formează adevărate armate de halebardieri, de arkebuzieri, de servitori care-și însoțesc stăpînul în călătoria spre capitală.

Acești feudali bogați trebuie să locuiască în palatele lor din Yedo timp de șase luni pe an. Casele princiare, ale căror fațade sînt decorate cu armoarii extrem de bogate pe care le admira Rodrigo Vivero (1609) sînt

grupate aparte, în apropierea palatului prințului. La urma urmelor, ele nu sînt decît închisori, oricît de frumoase ar fi. Marii seniori sînt astfel supravegheați, lăsîndu-și aici familiile ca ostatici ori de cîte ori pleacă. Ei nu pot scăpa în nici un caz, nimeni nu scapă mulțimii de judecători, de observatori, de controlori aflați pe drumuri, în hanuri, în orașe. Aici fiecare stradă formează o unitate, în gen chinezesc, închisă la cele două extremități de porți ce se închid de îndată ce se produce un incident: furt sau crimă. Atunci vinovatul, sau vinovatul prezumat, este imediat deferit justiției și pedeapsa nu întîrzie, aceasta fiind, în general, condamnarea la moarte.

Același control sever și minuțios se aplică singurului trafic acceptat de restricțiile de după 1639: cel al chinezilor, cel al olandezilor (aceștia din urmă și-au folosit cu nerușinare vasele și tunurile pentru a zdrobi răscoalele japonezilor creștini în 1638). De fiecare dată cînd sosesc, vasele Companiei olandeze a Indiilor sînt supuse carantinei în insula Deshima, chiar în interiorul portului din Nagasaki: mărfuri, marinari, negustori, agenți, lucrurile și oamenii Companiei sînt controlați cu atenție. Mărturiile lasă impresia unui regim suspicios, vigilent, a unei țări presărate cu fortărețe, copleșite de soldați. Mai mult decît în Occident, unde totuși justiția este inflexibilă, orice călător întîlnește aici spectacolul spînzurătorilor, al trupurilor torturate. În apropiere de Kyoto, una din coline se numește dealul „urechilor tăiate“.

*Pe plan cultural, cît și pe plan religios, Japonia feudală a evoluat de asemenea. Buddhismul, ca și în Coreea sau în China, a cunoscut aici forme diverse (cum este cea, fanatică, a Lotusului Credinței Adevărate care susținea că Japonia este singura țară a adevăratului Buddha, ca și cea a lui Zen). Popularitatea pe care a cunoscut-o Zen, venit și el din China, se va datora samurailor, începînd din secolul al XII-lea. În vreme ce neoconfucianismul raționalist se afirmă drept o doctrină comodă a Shogunatului, acest buddhism particular devine o religie a soldaților, sensibil deviată astfel de la sensul primar de*

religie a dragostei și nonviolentei. Dar această transformare este revelatoare pentru o epocă și o societate.

Sfaturile pe care le dă *Zen* sînt exprimate în fraze foarte scurte, *koan*, cu o moralitate neașteptată, voit absurdă. Acest învățămînt vrea să elibereze cu orice preț ființa inconștientă, instinctivă, de obicei pe jumătate adormită. „Părăsește-ți spiritul și fii ca un balon într-un torent de munte.“ Strănu efort asupra sinelui, de a-și dezlănțui instinctele, de a le trezi și apoi de a te încrede în elanul lor.“ Acest limbaj ne apare retrospectiv a fi cel al unei adevărate medicații psihanalitice. Fără „complexe“, pare să afirme răspicat aceasta. „Cînd mergi, să mergi; cînd stai așezat, să stai așezat; și mai ales să nu eziți!“ Să nu eziți în fața a nimic, iată sfatul cel mai frecvent, evident bun pentru un soldat: „Eliberează-ți drumul de toate piedicile. Dacă, în drumul tău, îl vei întîlni pe Buddha, ucide-l pe Buddha. Dacă îți vei întîlni strămoșul, ucide-ți strămoșul. Dacă-ți vei întîlni tatăl și mama, ucide-ți tatăl și mama. Dacă vei întîlni o rudă, ucide-ți ruda. Numai așa vei putea ajunge la eliberare. Numai așa vei scăpa de lanțuri și vei fi liber.“

Bineînțeles, frazele nu trebuie luate *ad litteram*. Buddha, strămoșul, părinții sînt simbolul tuturor constrîngerilor unei societăți cu etichetă obsedantă, în care din cea mai fragedă copilărie fiecare fată, fiecare băiat este prins în corsetul de fier al unei educații stricte. O adevărată dresură îl obligă să respecte un cod care reglementează modul de a mânca, de a vorbi, de a se așeza, chiar poziția în timpul somnului, cînd trebuie păstrată imobilitatea, cu capul așezat pe un rulou de lemn. Totul este „să nu-ți pierzi niciodată controlul asupra spiritului sau al trupului“ prin intermediul unei condiționări care încearcă să biruie reflexele cele mai firești, așa cum grădina-miniatură împiedică creșterea naturală a plantelor și arborilor. Se pare că întreaga învățătură *Zen*, rezervată soldaților, este îndreptată împotriva inhibițiilor și constrîngerilor impuse de ceea ce se cheamă „codul de politețe“ japonez. La fel ca în orice societate, viața atenuează, corelează contrariile. Japonia

este în același timp rigoare și suplețe, „elasticitate“. *Zen* este o revanșă necesară, vitală.

## Japonia modernă

Ruptura Japoniei cu lumea exterioară va dura peste două secole, pînă la revoluția care deschide era Meiji (1868), urmată curînd de industrializarea intensă a țării. Această industrializare se prezintă ca un fenomen aparte, un miracol; ea aruncă asupra civilizației japoneze lumini vii. Căci spontaneitatea și mai ales reușita ei extraordinară nu se explică numai prin obișnuitele considerente ale economiștilor, firește nu inutile, dar insuficiente singure.

● *Rolul secolelor de reclusiune: din 1639 pînă în 1868, în pofida închiderii aproape totale, Japonia a făcut progrese foarte mari.*

Ele sînt vizibile începînd cu secolul al XVIII-lea, cînd au loc o creștere a populației, sporirea evidentă a producției de orez, introducerea de noi culturi... Orașele se extind. În secolul al XVIII-lea, Yedo numără cel puțin un milion de locuitori. Accelerarea generală a economiei nu ar fi posibilă fără un excedent al producției agricole, îndeosebi de orez, care să poată fi adus pe piața urbană, fără facilitățile pentru păstrarea și transportul grînelor, fără posibilitatea de a pune la dispoziția orașelor combustibil — cărbune din lemn — în cantități suficiente.

Societatea însăși favorizează evoluția. Acei *daimyo* pe care guvernul suspicios îi dezrădăcinează și-i obligă să trăiască la Yedo sînt sistematic ruinați de aceste deplasări continue și costisitoare. Începînd din secolul al XVII-lea se instaurează o economie monetară, mai intensă de la bun început decît în imensa Chină, iar luxul urban reclamă, implică cheltuieli în bani; el îi obligă pe marii seniori să comercializeze o parte din

bogatele recolte de orez, să împrumute cu atât mai ușor cît instrumentele de credit, cunoscute de multă vreme, se generalizează (bilete de diferite feluri, scrisori de schimb). Lor, ca și samurailor, le este interzis să facă comerț, astfel încît au intermediari. O clasă de negustori se instalează, prosperă, dă bani cu împrumut pentru *daimyo*, se strecoară în anturajul lor și, într-o țară în care mai mult ca oriunde haina face pe om, se îmbracă curînd după moda lor, își plasează copiii în familiile înalte, se infiltrează în ele prin căsătorii și adopțiuni. Totuși, potoliți de unele execuții spectaculoase, pretexte pentru guvern de a proceda la confiscări avantajoase, de obicei acești negustori trăiesc în umbră.

Importanța lor este deosebit de mare la Osaka, centru economic al Japoniei de atunci, și în acest oraș toți cei care își amanetează lucruri, seniori și oameni de afaceri, se întîlnesc în „Cartierul florilor“, oraș al plăcerilor în interiorul orașului propriu-zis, unde curtezanele, „educate cu mare cheltuială“, *gheișele*, joacă „rolul pe care-l avuseseră nobilele doamne de la curtea din Eian (Kyoto)“. Cronica Cartierului florilor, scandalurile, sinuciderile sau asasinatele sale alimentează o literatură amuzantă, caustică, spre marea bucurie a publicului necultivat, pentru că adevărații literați preferă acestor jocuri literare comune „deliciile scolasticii confucianiste“.

Toate acestea dezvăluie, înainte de 1868, o mișcare vie a vieții japoneze, o relansare economică ce a creat, încă din secolul al XVIII-lea, un precapitalism activ, gata să se dezvolte. În secolul al XIX-lea mișcarea se accelerează și mai mult; era Meiji ar fi de neînțeles fără aceste transferuri și instalări anterioare, fără această acumulare prealabilă de mijloace economice și capitaluri, fără miile de tensiuni sociale care rezultă din acestea.

Prea mulți *daimyo* au fost ruinați de politică sau de lux. Japonia se umple treptat de samurai fără stăpîn, de *ronini*, de cavaleri fără avere: seamănă întrucîtva cu Germania secolului al XV-lea și cu „dreptul pumnului“. În orice caz, acești dețasați vor fi cei care vor asigura succesul imediat al Revoluției. Sosirea flotei americane (1853) a fost „scînteia care a aprins pulberea“. Iar cînd

împăratul Mutso Hito va prelua puterea, în 1868; el va răsturna fără dificultate vechiul regim feudal și castele lui tradiționale. Pentru că nu se va răsturna decât un decor.

● *Industrializarea nu este doar un fenomen economic, ea înseamnă întotdeauna și o anumită mutație socială, al cărei proces frânează sau facilitează procesul economic. În cazul Japoniei, societatea nu a acționat ca frână.*

Chestiunea este cu atât mai demnă de a fi subliniată cu cât în general procesul de industrializare zdruncină toate structurile sociale. În Occident, potrivit procesului analizat de Marx, el a produs, prin masele proletarizate, lupta de clasă și revoluția muncitorească socialistă.

Japonia este un caz particular. De neînțeles la prima vedere, ea și-a realizat Revoluția industrială și transformarea activităților pe care aceasta o presupune fără ca structurile sociale să sufere rupturi revoluționare. „Această transformare imensă... a fost încorporată unei culturi în marș și a urmat o cale care, la o privire atentă, s-ar putea dovedi pe de-a-ntregul nouă.”

Și motivele acestei transformări sînt, poate, următoarele: era vorba de o societate disciplinată și care, în experiența nouă care i-a fost impusă după 1868, și-a păstrat disciplina veche. Această societate supusă, respectuoasă față de ierarhie, acceptase întotdeauna fără murmur ca luxul să fie rezervat cîtorva; ea a acceptat de asemenea, fără a-și da întotdeauna seama, ca un capitalism modern să se edifice în mijlocul unor legături încă feudale. Să ne gîndim la industriașii ruși din secolul al XVIII-lea instalați în Urali în mijlocul iobagilor lor... *Mutatis mutandis*, aproape aceeași imagine este oferită de marile organizații industriale japoneze, cele care în secolul al XIX-lea au asigurat succesul operațiunii și au scos din ea beneficii, fără a provoca reacția maselor muncitoare.

Înainte de războiul din 1942, peste 80% din capitalurile Japoniei se aflau în mîinile a cel mult cincisprezece

familiei. Argoul le desemnează sub numele devenit astăzi clasic de *zaibatsu*: sînt foarte celebrele Mitsui, Mitsubishi, Sumitovo Jasuda, Casa imperială fiind de departe — afirmă experții — cea mai bogată din aceste familii foarte bogate... Pe planul ierarhiei sociale, acești seniori ai *big business*-ului sînt echivalentul acelor *daimyo* de odinioară și al clanurilor lor, muncitorii sînt șerbii lor, contramaistrilor — agenții stăpînirii, iar inginerii — samurail timpurilor noi. Întreprinderile rămîn familiale, amestec de feudalism și paternalism, în acest mediu în care „libera întreprindere, comunismul sînt resimțite drept idei strănii și străine, distrugătoare a *Kodo*, calea imperială a Japoniei“. Din acest popor docil, îndemînat, de o cumpătare stoică, acceptînd salarii foarte scăzute, conducătorii au făcut ieri și fac și azi ce vor.

Așa se explică miracolul, schimbarea radicală de direcție din 1868. Atunci, shogunul a cedat locul împăratului, în principiu forța cea mai tradițională a țării (la scara Occidentului ne putem imagina cum suveranul pontif ia în mînă guvernul laic al oamenilor și bunurilor occidentale). Or, această forță tradițională decide să aleagă revoluția, abolește cadrele feudale, decretează implantarea industriei, degajează investițiile necesare și creează ea însăși uzinele. După care, destul de des, cedează întreprinderile astfel create unor persoane private pe care le alege cum consideră de cuviință, întrucîtva la fel cum ar ceda vaste fiefuri de un gen inedit. În același timp, ea impune naționalismului japonez un imens program de muncă. Și acesta va fi executat. Fiul Soarelui, venerat în temple pentru originea lui divină, a dat ordinul industrializării. Pentru a-l executa, Japonia nu a avut nevoie de vreo ideologie sau de vreo mistică oarecare, mistica nu trebuia creată, ea exista și a permis ca o țară să fie manevrată ca un singur om.

În aceste condiții nu trebuie să mire dualitatea unei Japonii foarte moderne și în același timp foarte tradiționale. „Caracterul mistic al autorității împăratului a servit în același timp *statu quo*-ul și revoluția“, ceea ce putem traduce prin: imobilitatea socială și Revoluția economică.

Nu este o explicație abuzivă, după cum dovedește

repunerea în drepturi *conștientă*, în secolul al XVIII-lea și mai ales în secolul al XIX-lea, a credințelor naționale foarte vechi ce au fost organizate în sistem sub numele de *shinto*. *Shinto* înseamnă calea Domnului (*kami*), dar sensul de *kami* ar fi mai curînd cel de *mana* care, în îndepărtata Mare a Sudului, semnaleză acea putere supranaturală, impersonală ce se încorporează în lucruri și în ființe. *Kami* suprem aparține lui Ameratsu, zeița Soarelui, și după ea el s-a transmis întregii descendențe a fiilor ei.

● *Japonia după dezastrul din 1945: capitularea Japoniei după bombele atomice de la Hiroshima (5 august 1945) și Nagasaki (8 august) a fost urmată de o prăbușire fără precedent. Sud-estul asiatic abia cucerit îi scapă. Mai rău încă, se află la pămînt întreaga operă de construcție întreprinsă de la începutul erei Meiji (1868) și care făcuse din Japonia această extraordinară anomalie în Extremul Orient de la începutul secolului al XX-lea.*

Miracolul japonez după 1945 (al doilea miracol), ca și în cazul Germaniei, Italiei și Franței, este acela că a reconstruit bazele prosperității sale și a atins prin acest elan un nivel de dezvoltare niciodată realizat anterior. Este vorba de un succes vertiginos. Japonia nu mai este puterea militară dinainte de 1942, dar ea este o mare putere economică.

Planul de perspectivă pe perioada 1961—1970 prevede, pentru ultimul an, dublarea venitului național cu rate spectaculoase de creștere. Dacă 100 reprezintă baza în 1955, producția industrială și minieră pentru „anul obiectiv” va fi de 648; pe aceeași scară, siderurgia va atinge 296; industria constructoare de mașini — 448, industriile chimice — 344... Aceste perspective nu sînt sigure, firește, dar ele nu sînt exagerate; trecutul recent le conferă legitimitate.

De la sfîrșitul secolului al XIX-lea pînă la al doilea război mondial, Japonia a cunoscut o rată de creștere medie de 4% pe an; din 1946 în 1956 rata a fost de 10,6% (în Franța — 4,3%); din 1957 pînă în 1959, de



9,2%; din 1959 pînă în 1962, rata ce rămîne încă să fie calculată este foarte ridicată. Sînt cifre record de care se mai apropie doar Germania de vest și U.R.S.S. Planul de perspectivă pe 1961—1970 scontează o progresie medie de 8,3%.

Cauzele acestei creșteri nu constituie un mister. Cea mai eficientă, fără îndoială, este autorizația pe care autoritățile americane de ocupație au dat-o pentru reconstituirea, într-o oarecare măsură, a trusturilor, care la început păreau condamnate. Vechile *zaibatsu* patriarhale desființate de ocupant nu au reapărut toate, în pofida unor renașteri notorii, dar s-au constituit întreprinderi foarte mari, printre cele mai importante din lumea de azi. Capitalismul japonez care triumfă și determină această creștere nemaivăzută pînă în prezent înseamnă, ca și în Statele Unite, triumful unui capitalism cu „unități” imense, care reușesc să utilizeze mîi bine mîna de lucru și capitalurile decît micile întreprinderi artizanale ce supraviețuiesc foarte greu, grație doar muncii în familie sau mîinii de lucru foarte ieftine.

Pe de altă parte, cum finanțarea întreprinderilor nu mai înseamnă, ca înainte de 1941, autofinanțare, succesul industrial implică introducerea, cu protecția Băncii Japoniei, a unui întreg sistem de mari întreprinderi bancare și de societăți de investiții, care dispun de o libertate de mișcare mult mai mare decît în Franța. Acestea drenează de fapt micile economii prin toate mijloacele de publicitate și de propagandă în stil american. Rezultatul a fost o adevărată goană după achizițiile bursiere, chiar și în mediile țărănești, prudente prin natură, totul fiind facilitat de beneficiile fabuloase realizate la Bursa din Tokio în perioadele de *boom* (de 400 de ori mai multe afaceri decît înainte de război). Începînd din iunie 1961, refluxul bursier a temperat totuși această nebunie și a readus economiile în depozitele bancare și la casele de economii.

Un asemenea sistem explică nivelul foarte ridicat al investițiilor (peste 20% din cheltuielile naționale în 1962) și interesul pe care-l nutrește față de întreprinderile japoneze capitalismul străin, în frunte cu cel american, interes destul de platonice pînă acum întrucît Japonia nu și-a „liberalizat” încă în întregime schimburile, astfel încît beneficiile capitalurilor investite nu se repatriază cu ușurință. Un ziar elvețian (12 aprilie 1961), luînd în

considerare eventualitatea unei liberalizări totale, scrie totuși: „Una peste alta, preferăm Japonia Africii de Sud, unde dormitează încă numeroase capitaluri europene. Nu încape nici o îndoială că această țară... se află în plină fază de ascensiune, că mîna de lucru abundentă are o îndemînare mult deasupra mediei și că liderii ei au nu numai o credință de nezdruccinat în succes, dar și, îndeosebi, capacități uimitoare.“ În cazul în care capitalismul străin va interveni în mod serios, ritmul creșterii japoneze va cunoaște zile frumoase.

Pot fi sesizate *elementele motrice* ale unei asemenea creșteri? Bilanțul unei economii în mișcare se face întotdeauna cu greutate. Cifrele se învechesc rapid și înșală observația. Este totuși sigur că mîna de lucru supraabundentă (pînă în ultimele luni) a constituit un ajutor puternic. Conform planului, populația arhipelagului este estimată la 94 milioane în 1961; la 104 milioane peste zece ani, în 1970, adică o creștere medie de un milion pe an.

Această evoluție nu influențează creșterea economică, pentru că se intenționează — să mai spunem o dată — dublarea venitului național în 1970, iar pe de altă parte *birth control*-ul limitează încă de pe acum creșterea populației. În plus, în 1962, o dată cu sosirea pe piața muncii a contingentelor reduse numericește din ultimul război, ofertele de serviciu (mai ales pentru mîna de lucru calificată) depășesc cererile, astfel încît rezultă o creștere a salariilor inginerilor și profesorilor.

Fără îndoială, salariile și nivelul de trai rămîn net inferioare celor din Occident sau din Statele Unite. Totuși, ținînd seama de deosebirile de obiceiuri și de nevoi, situația este departe de a fi catastrofală. Osaka și Tokio (a cărui populație crește cu 400 000 pe an, dintre care 300 000 sînt imigranți) sînt înconjurate de maghernițe. Însă rația medie este în mare de 2 100 calorii, iar venitul în dolari se situează între 200 și 300, adică de patru ori mai mare decît cel din India. Enorma dezvoltare a pescuitului, care plasează Japonia în fruntea tuturor țărilor (pînă în Atlantic și în Caraibe, 6 milioane tone de pește pe an), ameliorarea randamentului agriculturii unde, prin decizia americană, orice proprietate de peste 2,5 hectare a fost suprimată și vîndută (în vreme ce cultura în sere, în timpul iernii, permite obținerea unei

recolte suplimentare și accelerează recolta orezului înaintea taifunurilor de vară), începerea — lentă, ce-i drept — a valorificării mării insule reci Yeso — totul concură la un echilibru aproape asigurat astăzi.

Piața internă sprijină în egală măsură creșterea industrială. Creșterea nivelului de trai este marcată printr-o serie de achiziții noi, mașini de spălat, tranzistoare, aparate de televiziune, de fotografiat (giganticele uzine japoneze inundă mai întâi piața internă). Indicii consumului atestă apariția de noi preferințe, pentru carne, pește, patiserii de tip occidental, produse alimentare în conserve, produse farmaceutice (mai ales tranchilizante); alcoolul fabricat din orez este înlăturat de bere, iar ceaiul verde (77 000 tone producția anuală) de ceaiul de tip Ceylon. Îmbrăcămintea, interioarele caselor se inspiră tot mai mult din stilul european. Desigur, japonezul — potrivit jurnalistului Robert Guillain — rămîne un „bicivilizat“, capabil să se îmbrace după moda occidentală pe stradă și să-și reia seara costumul și obiceiurile japoneze. Dar este evident că el este tot mai influențat, tot mai atras de módele occidentale, că cedează acestora.

*Dar obstacolele nu lipsesc*, nu totul merge perfect în economia japoneză; ea este un miracol al efortului, al muncii pline de răbdare, inteligente. Ea are limitele sale, fragilitățile, punctele sale slabe. Nu trebuie uitat aici că reforma agrară a creat o mulțime de micro-proprietari, cei mai mici aserviți celor mai puțin defavorizați, toți fiind incapabili să se grupeze și mai ales să lase locul liber unei agriculturi cu adevărat moderne și științifice. „Doar socialismul ar reuși aici“, spune un reporter. Ca să vezi! Experiențele socialiste s-au împotmolit tocmai în agricultură. De altfel, toate încercările de reformă agrară, în orice timp și pretutindeni, au provocat numai decepții atunci cînd s-au dorit rapide și radicale: structurile agricole se află printre cele mai rezistente structuri.

În plus, Japonia, care are o populație aproape dublă față de a Franței pe un teritoriu aproximativ pe jumătate de întins (300 000 față de 550 000 kmp) și unde terenul arabil reprezintă 15% din suprafață față de 84% la noi, Japonia nu are decît minuscule resurse naturale. Industria nu lucrează decît pe bază de importuri de lînă, bumbac,

cărbune, minereu de fier, petrol. Or, creșterea antrenează și achiziții importante de mașini și echipamente străine. Aceste achiziții au dus, în septembrie 1961, la apariția unor semne îngrijorătoare ale dezechilibrului balanței comerciale, în ciuda optimismului afișat de guvernul Ikeda. Dintr-un calcul rațional rezultă chiar că această balanță nu va putea fi echilibrată fără cheltuielile oportune ale armatei americane de ocupație. Descoperim astfel întreaga fragilitate a acestei reușite...

Pentru Japonia, legată de prosperitatea ei industrială, se pune problema de a produce, dar și mai mult de a vinde. Din acest punct de vedere, situația rămîne precară, pentru că ea trăiește, nu poate trăi decît pe baza schimburilor cu „lumea liberă“, a prosperității și a bunăvoinței acesteia. Or această bunăvoință este îndoielnică. Amintirea unei Japonii ce practica, înainte de 1939, un *dumping* comercial fără menajamente, realitatea unei Japonii industriale puternice, favorizată, în competiția prețurilor, de salarii scăzute — totul determină Occidentul (și mai ales o Franță prea prudentă în aceste domenii) să adopte o rezervă semnalată de încetineala unor acorduri comerciale nedesăvîrșite, reluate fără încetare.

Toate acestea sînt destul de îngrijorătoare pentru ca Japonia să fie tentată să fie „neutră ca Nehru“, ceea ce i-ar permite să intre temeinic în competiție cu economia Chinei și Asiei de sud-est. Pe de altă parte, socialiștii și comuniștii japonezi sînt obligați să se gîndească la ziua în care prezența americană va lua sfîrșit, cînd unele cuceriri sociale riscă să fie repuse în discuție; în special constituția parlamentară din 1951 și, mai mult chiar, organizațiile sindicale, care s-au născut greu în această țară docilă, cu atît mai mult cu cît marele capitalism le tolerează cu puțină plăcere. Aceste preocupări contradictorii explică alegerile din 1961, care nu au oferit decît o „victorie de rutină“ „liberalilor moderați“, adică *big business*-ului care, potrivit observatorilor informați, ar fi cheltuit peste cinci miliarde de yeni (100 yeni echivalează aproape cu un franc) pentru „a salva această ultimă șansă“ și a bara calea socialiștilor.

Dar problema nu va putea fi eludată multă vreme, cu atît mai mult cu cît o asemenea prosperitate este o tensiune continuă, cu cît ea impune sarcini supraomenești. Tokio (10 milioane de locuitori), primul

oraș din lume din punct de vedere al populației, a crescut în așa măsură în locul prea strîmt în care se sufocă, încît se gîndește deja să-și astupe în parte golful pentru a construi cartiere noi. Este ceea ce Osaka a făcut deja pentru a adăposti aici industriile grele pe care le-a instalat în apropierea imensului său rezervor de mînă de lucru. Aceste detalii sînt suficiente pentru a constata în ce măsură precarul și grandiosul se întrepătrund în experiența japoneză.

Incertitudinile cele mai nețe se conturează pe planul politicii și, cu un cuvînt mai amplu, pe cel al civilizației. Faptul că Japonia nu a devenit peste noapte, prin decret american, o democrație parlamentară, este indicat și de mici detalii semnificative, totul făcînd-o să se teamă de la bun început. Paternalismul industriașilor este mereu prezent, la pîndă. Agresivitățile naționaliste de ieri nu s-au stins defel. Japonia are partidele sale, violențele ei fanatice de dreapta, sprijinite de tradiționalismul mereu fervent al țării. Astfel, împăratul care s-a umilit în fața învingătorului rămîne împăratul: oricine se ridică împotriva lui sau a familiei sale riscă să fie de îndată lovit de moarte. Japonia de ieri și dintotdeauna se apără.

La 12 noiembrie 1960, liderul socialist Inegiro Asanuma, acel „Mirabeau japonez” vorbește la televiziune. El denunță „felonia pretinsului pact de securitate nipono-american, instrument de agresiune al imperialismului yankeu”. Milioane de oameni îl pot auzi, îl pot vedea pe micul ecran. Atunci ei văd cum este înjunghiat de un licean de nici șaptesprezece ani, cu mâinile încrucișate pe pumnal așa cum face un *judoka* pentru ca lovitura să nu devieze. Apoi, peste douăzeci de zile, se sinucide în celula lui. Crima și sinuciderea au stîmrit o imensă emoție. Japonia nu se poate împiedica să admire pe cel care știe să moară pentru ideile lui, chiar dacă crima o indignează sau o revoltă. Să nu vedem în această atitudine, și în altele, rezultatul credințelor religioase. Japonia, la scara măsurilor noastre obișnuite, este puțin religioasă, puțin preocupată de lumea de apoi, la antipozii Indiei. În Japonia, ceea ce comandă este un anumit cod al societății, educației, onoarei și de ce să nu spunem — civilizația sa.

# CUPRINS

BRAUDEL NE ÎNVAȚĂ ISTORIA (Maurice Aymard) . . . . .	5
<i>În loc de prefață</i> . . . . .	19
INTRODUCERE: . . . . .	25

## I. GRAMATICA CIVILIZAȚIILOR . . . . . 31

Capitolul I: <i>Variațiile vocabularului</i> . . . . .	33
--	----

Capitolul II: <i>Civilizația se definește în raport cu diferitele științe umane</i> . . . . .	40
Civilizațiile înseamnă spații, 40. — Civilizațiile sînt societăți, 47. — Civilizațiile sînt economii, 51. — Civilizațiile sînt mentalități colective, 54.	

Capitolul III: <i>Civilizațiile sînt continuități</i> . . . . .	58
Civilizațiile văzute în duratele lor scurte de pe o zi pe alta, 58. — Civilizațiile în structurile lor, 62. — Istorie și civilizație, 69.	

## II. CIVILIZAȚIILE NEEUROPENE . . . . . 73

PARTEA ÎNTÎI: Islamul și lumea musulmană . . . . .	75
--	----

Capitolul I: <i>Ce ne învață istoria</i> . . . . .	76
Islamul, formă nouă a Orientului Apropiat, 76. — Istoria Orientului Apropiat, 78. — Muhammad, Coranul, Islamul, 80. — Arabia: problema unei culturi abia urbanizate, 85.	

Capitolul II: <i>Ce ne învață geografia</i> . . . . .	91
Pămînturile și mările Islamului, 91. — Continent intermediar sau spațiu-mișcare: orașele, 98.	

Capitolul III: <i>Grandoarea și declinul Islamului</i> (secolele VIII—XVIII) . . . . .	105
---	-----

Nu a existat civilizație musulmană înaintea secolului al VIII-lea sau al IX-lea, 105. — Vîrsta de aur a Islamului: secolele VIII—XII, 109. — Știință și filozofie, 117. — Oprire sau decadență: secolele XII—XVIII, 121.

Capitolul IV: <i>Renașterea actuală a Islamului</i> .....	129
Sfîrșitul colonialismului și tinerețea naționalismelor, 129. —	
Diferitele state musulmane confruntate cu lumea actuală, 139.	
— Civilizația musulmană în secolul XX, 148.	

## PARTEA A DOUA: Continentul negru .....

Capitolul I: <i>Trecutul</i> .....	154
Spațiile, 155. — Trecutul continentului negru, 163.	

Capitolul II: <i>Africa neagră: astăzi și mâine</i> .....	175
Trezirea Africii, 175. — Mizele economice și sociale, 183. —	
Arta și literatura, 186.	

## PARTEA A TREIA: Extremul Orient .....

Capitolul I: <i>Introducere la Extremul Orient</i> .....	193
Ce ne arată geografia, 193. — Barbarie împotriva civilizației: măturia istoriei, 203. — Origini îndepărtate: motivele unui imobilism cultural, 209.	

Capitolul II: <i>China clasică</i> .....	212
Dimensiunile religioase, 212. — Dimensiunile politice, 227. —	
Dimensiunile sociale și economice, 235.	

Capitolul III: <i>China de ieri și de azi</i> .....	242
În timpul tratatelor inegale: China umilită și suferindă (1839—1949), 242. — China nouă, 248. — Civilizația chineză în fața lumii actuale, 256.	

Capitolul IV: <i>India de ieri și de azi</i> .....	262
Indiile clasice (pînă la colonizarea engleză), 262. — India britanică (1757—1947): o economie bătrînă în încleștarea cu Occidentul modern, 281. — Își va făuri India economia după modelul revoluției de tip chinez?, 290.	

Capitolul V: <i>Un Extrem Orient maritim: Indochina, Indonezia, Filipine, Coreea, Japonia</i> .....	301
Indochina, 302. — Indonezia, 307. — Filipine, 314. — Coreea, 316.	

Capitolul VI: <i>Japonia</i> .....	321
Japonia primitivă înaintea civilizației chineze, 322. — Japonia la școala civilizației chineze, 326. — Japonia modernă, 336.	

Redactor: DOINA MARIAN  
Tehnoredactor: ELENA DINULESCU  
Bun de tipar: martie 1994 Apărut: 1994  
Coli de tipar 14,5

*Tipărit la*  
*Editura și Atelierele Tipografice*  
**METROPOL**



# gramatica civilizațiilor

Scriind acest manual, Fernand Braudel se angajează personal, fără iluzii excesive în ce privește opozițiile de care se va lovi. El optează pentru dificultate. Își rezervă partea centrală, cea a „marilor civilizații“, cea mai contestată și criticată. [...] Plasând la începutul volumului câteva pagini de introducere, „Istoria și epoca prezentă“, [...] el reafirmă fără să ezite unitatea profundă a acestei lecturi globale a lumii actuale. În momentul în care apare, acest manual nu este deci un manual printre altele: este o carte de luptă. [...] În felul său provocator, F. Braudel va ține să reafirme până la capăt credința sa intimă în adevăratul proiect pedagogic care va da istoriei un loc central și o va folosi ca instrument privilegiat de decodificare și înțelegere a lumii, de fapt a trecutului și prezentului în ansamblu.

MAURICE AYMARD